ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

3

TOMUL 28

IULIE — SEPTEMBRIE

1977

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMANIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, 71021, Calea Victoriei 125, sectorul 1.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ILEXIM, departamentul import-export, presă, P.O. Box 136—137, telex 11226, str. 13 Decembrie nr. 3, Bucureşti, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: str. I.C. Frimu, 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 28 Nr. 3 iulie—septembrie 1977

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 28 **N° 3** **juillet—septembre 1977**

SOMMAIRE

PROFESORUL DUMITRU BERCIU
LA A 70-A ANIVERSARE

Profesorul şi arheologul D. Berciu se situează, prin realizările sale pe plan didactic şi ştiinţific, printre cele mai proeminente personalităţi ce activează în domeniul istoriei vechi a României.

Născut la 27 ianuarie 1907 în satul Bobaiţa, jud. Mehedinţi, şi-a făcut studiile medii la liceul Traian din Drobeta-Turnu Severin şi studiile superioare la Facultatea de litere şi filozofie a Universităţii din Bucureşti. În 1931 obţine licenţa în istorie şi geografie cu menţiunea magna cum laude, iar în 1938 doctoratul în litere şi filozofie al Universităţii din Bucureşti pe baza lucrării *Arheologia preistorică a Olteniei* de asemenea cu menţiunea magna cum laude.

S C I V A, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1977, p. 297—305

Încă din liceu participă, ajutîndu-l pe Al. Bărcăcilă, la cercetările arheologice de la Drobeta-Turnu Severin, Ostrovu Șimian și Ostrovu Corbului.

În facultate urmează cursurile unor profesori de mare prestigiu ca : N. Iorga, I. Andrieșescu, Scarlat Lambrino, C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, Simion Mehedinți, Vintilă Mihăilescu, Dimitrie Gusti, Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu. În anii studenției își face ucenicia în cercetările de teren cu I. Andrișescu la Oinacu și Agighiol, și cu Scarlat Lambrino la Histria. Între anii 1933—1935 face studii la Viena unde studiază cursurile iluștrilor preistoricieni Oswald Menghin și R. Pittioni. Pentru o temeinică cunoaștere a istoriei străvechi studiază materialele arheologice din principalele muzee din Europa centrală și din toate muzeele din Europa sud-estică.

Profesorul D. Berciu a îndeplinit numeroase funcții în învățămînt și cercetare. Din 1933 pînă în 1945 a fost profesor secundar la Mănăstirea Dealu, Giurgiu și București. Bucurîndu-se de prețuirea profesorului N. Iorga, acesta i-a încredințat organizarea și conducerea Institutului arheologic român din Albania (1938—1944), între anii 1938—1940 este director-fondator al Muzeului „Teoharii Antonescu" din Giurgiu și al Buletinului Muzeului Giurgiu ; între anii 1931—1940 membru al Comitetului de direcție al Revistei istorice, fondată și condusă de N. Iorga ; în 1945, director al liceului comercial „N. Bălcescu" din București ; în anii 1947—1948 a predat ca profesor cursul de istoria economiei naționale la Academia de studii economice, București.

Începînd din 1945 funcționează la Facultatea de istorie a Universității București ca profesor suplinitor la Istoria artelor și conferențiar la catedra de istoria României (epoca veche) api profesor de istorie veche a României și șef al Catedrei de istorie a României, funcții pe care le îndeplinește și în prezent. Din 1966 pînă în 1971 a fost decan al Facultății de istorie. Din 1956 pînă în 1970 a îndeplinit funcția de șef de sector la Institutul de arheologie București. Din 1967 este președinte al Filialei București a Societății de științe istorice.

Profesorul D. Berciu lucrează în domeniul arheologiei preistorice românești și sud-est europene de 46 de ani. În 1931 publică prima sa lucrare. În același an începe vasta activitate în cercetarea de teren, activitate care continuă și în prezent. Înainte de al II-lea război mondial a publicat prima sinteză despre preistoria Olteniei (1939) și primele observații științifice privind neoliticul din Valea Dunării de Jos pe baza rezultatelor săpăturilor de la Tangîru și Petru Rareș (fostul jud. Vlașca) pentru care a primit din partea Academiei române premiul „Vasile Pîrvan" (1936). Ulterior realizează prima sinteză asupra neoliticului de la sud de Carpați sub titlul *Contribuții la problemele neoliticului în România în luDina noilor cercetări* (1961), lucrare premiată de Academia Republicii Socialiste România în 1962 cu premiul „Nicolae Bălcescu". Dintre numeroasele contribuții ale profesorului D. Berciu la cunoașterea istoriei străvechi, o importanță deosebită prezintă descoperirea și publicarea culturii neolitice Hamangia (în care se remarcă statueta „gînditorului" descoperită în necropola de tip Hamangia de la Cernavoda), a culturilor care se succed la Dunărea de Jos la sfîrșitul eneoliticului și în perioada de tranziție la epoca

bronzului, denumite Cernavoda I, II şi III, cultura epocii bronzului de tip Verbicioara şi de asemenea studiul unor probleme esenţiale pentru cunoaşterea istoriei geto-dacilor, ca originea culturii Latène-ului geto-dac la Dunărea de Jos, esenţa şi caracterul artei traco-getice, cultura daco-getică din perioada anterioară cuceririi romane şi dovada începutului procesului de romanizare încă din această vreme, precum şi apariţia unor dovezi de utilizare de către daci a alfabetului grec şi latin (pe baza săpăturilor de la Ocniţa, jud. Vîlcea). Cuprinzătoare lucrări de sinteză au permis răspîndirea în cercuri largi din ţară şi din străinătate a rezultatelor cercetărilor arheologice româneşti (*Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966 ; *Romania before Burebista*, Londra—New York—Washington, 1967 ; lucrare premiată de Ministerul Educaţiei şi Învăţămîntului în 1967 ; *Arta traco-getică*, Bucureşti, 1969, cu o versiune completată în limba franceză, 1974 ; *Das Fürstengrab von Agighiol*, R. F. Germania, 1974), iar altele au pus la dispoziţia publicului românesc rezultate ale cercetării arheologice pe plan mondial (*Îndrumări în preistorie*, 1940 ; *La izvoarele istoriei*, 1967 ; *Lumea celţilor*, 1969).

Alte numeroase lucrări au fost realizate la solicitarea unor edituri şi institute din străinătate. Acestea au apărut în reviste din U.R.S.S., R. S. Cehoslovacă, R. P. Bulgaria, R. S.F. Iugoslavia, R. F. Germania, Anglia şi Belgia. În mod deosebit se remarcă activitatea de coordonator şi autor depusă la invitaţia academicianului Jan Filip (Praga) pentru ca ţara noastră să se prezinte cu circa 250 de articole în *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas* publicată în două volume (1966, 1969) de către Academia de ştiinţe a R.S. Cehoslovacă.

Profesorul D. Berciu a participat la lucrările a numeroase congrese, simpozioane şi colocvii internaţionale dintre care menţionăm doar pe cele din ultimii ani : Simpozionul internaţional de la Praga, 1959, Congresul de pre- şi protoistorie de la Praga, 1966 ; Congresul internaţional de antropologie şi arheologie de la Moscova, 1964 ; Congresul internaţional de ştiinţe istorice, Moscova, 1970 ; Congresul internaţional de studii sud-est europene, Atena, 1970 ; Primul Congres internaţional de tracologie, Sofia, 1972, ca şef al delegaţiei române ; Simpozionul româno-austriac, Viena, 1976. A trimis de asemenea comunicări la toate congresele internaţionale de pre- şi protoistorie.

A fost invitat în mai multe rînduri de către universităţi şi institute din diferite ţări pentru a ţine conferinţe : R. P. Bulgaria, R. S. F. Iugoslavia, R. S. Cehoslovacă, R. D. Germană, R. F. Germania (la universităţile din Heidelberg, Bonn, Köln, Kiel, Marburg etc.), Anglia şi Belgia.

Pentru activitatea sa didactică şi pentru realizările sale în cercetarea arheologică, profesorul D. Berciu a primit o serie de titluri şi distincţii : doctor docent în ştiinţe istorice, profesor universitar emerit, membru titular al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice ; membru al Consiliului permanent al Uniunii internaţionale de preistorie şi protoistorie ; membru al Institutului de preistorie din Viena (Urgeschichtliches Institut) ; membru corespondent al Institutului arheologic german ; membru de onoare al Societăţii iugoslave de arheologie, premiul „Vasile Pârvan”, premiul

„Nicolae Bălcescu", premiul Ministerului Educaţiei şi Învăţămîntului, medalia Universităţii din Liège, ordinul „Steaua Republicii" şi ordinul „Meritul Ştiinţific".

Cu prilejul celei de-a 70-a aniversări, Prezidiul Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, Ministerul Educaţiei şi Învăţămîntului, prin însuşi ministrul, prof. dr. docent Suzana Gîdea, Rectoratul Universităţii Bucureşti, Decanatul Facultăţii de istorie au dat o înaltă apreciere îndelungatei şi valoroasei activităţi ştiinţifice şi didactice a prof. D. Berciu. La acestea s-au adăugat, cu ocazia sărbătoririi la care au participat numeroşi oameni de ştiinţă, cadre universitare şi cercetători, colegi şi elevi ai prof. D. Berciu, aprecierile elogioase ale unor personalităţi ca : prof. univ. decan Şt. Ştefănescu, acad. C. C. Giurescu, acad. Em. Condurachi, prof. univ. Titus Georgescu şi conf. Gh. Ioniţă.

Ca discipol al profesorului D. Berciu încă din anii studenţiei (1949) şi apoi ani de-a rîndul în calitate de colaborator al său, am cunoscut îndeaproape munca sa perseverentă şi pasiunea pentru cunoaşterea trecutului al căror fundament nu este altul decît dragostea de ţară. Luptînd din tinereţe cu lipsurile materiale, prin muncă şi-a dobîndit tăria de a învinge toate greutăţile cu optimismul care-l caracterizează. Munca n-a constituit pentru profesorul D. Berciu numai un mijloc al existenţei, ci şi un izvor de satisfacţii în minunatul domeniu al cunoaşterii istoriei pe baza cercetărilor arheologice. Munca i-a dat echilibrul specific omului de ştiinţă încrezător în capacitatea sa şi în misiunea nobilă a activităţii sale. Ca cercetător al trecutului, înţelegerea realităţilor şi a sensului istoriei nu s-a limitat numai la domeniul strict profesional. D. Berciu nu este numai arheolog şi profesor, ci şi un om al epocii sale, pe care o slujeşte prin cercetarea trecutului.

Profesorul D. Berciu a adus contribuţii esenţiale la cunoaşterea trecutului patriei noastre din cele mai vechi timpuri şi pînă în perioada formării poporului român. Activitatea sa nu s-a oprit numai la cunoaşterea care dă prima satisfacţie omului de ştiinţă. El a difuzat mai mult decît alţi arheologi din generaţia sa rezultatele cercetărilor sale, de la catedră şi prin numeroase publicaţii, dintre care multe se adresează publicului larg.

Lucrînd mulţi ani alături de profesorul D. Berciu, putem spune cu satisfacţie şi recunoştinţă că datorăm foarte mult calităţilor sale didactice şi vastelor sale cunoştinţe în domeniul istoriei străvechi.

El ne-a insuflat dragostea pentru un cuprinzător domeniu al universului uman pe care îl reprezintă multimilenara istorie a spaţiului carpato-dunărean. Şi nici nu putea să fie altfel. Profesorul D. Berciu ne domina nu numai prin forţa savantului, ci şi prin omenia sa, care ne dădea sentimentul că avem lîngă noi nu atît un şef, cît un tovarăş bun.

Revista „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" s-a bucurat de aportul profesorului D. Berciu încă de la apariţia sa (1950), în calitatea sa de membru al comitetului şi apoi al colegiului de redacţie şi mai ales în calitatea sa de autor a numeroase articole, ce reprezintă contribuţii fundamentale la cunoaşterea istoriei vechi.

La cea de-a 70-a aniversare profesorul D. Berciu este încă tînăr prin forţa sa de muncă creatoare. Îi urăm cu căldură mulţi ani şi sănătate pentru a-şi continua activitatea pe care o îndrăgeşte atît de mult şi prin care sporeşte cunoaşterea trecutului patriei noastre.

BIBLIOGRAFIE

Lista lucrărilor prezentate mai jos este întocmită selectiv din cele peste 300 de lucrări științifice (sinteze istorice, monografii, studii, rapoarte) ale profesorului D. Berciu. N-au fost incluse nici numeroasele articole publicate în presa centrală și din țară.

— *Burii — Buridava — Burebista*, Craiova, 1931, 28 p. (Institutul de arheologie olteană).

— *Cercetări și descoperiri nouă în Mehedinți*, AO, 12, 65—66, 1933, p. 74—82 (și extras).

— *Ein hallstättisches Brandgrab aus Balta Verde (Rumänien)*, ESA, 9, 1934, p. 165—174 (și extras).

— *Generalități asupra preistoriei Olteniei și angrenarea ei în problemele Europei centrale și sud-estice*, BCMI, 27, 1934, p. 30—38 (și extras), și : *Scurtă privire asupra preistoriei Olteniei, în lumina noilor descoperiri*, RI, 20, 1934, 1—3, p. 42—44.

— *Materiale pentru preistoria Olteniei*, partea I—II, Craiova, 1934 (Institutul de arheologie olteană. Muzeul regional al Olteniei — Craiova, Memoriul XX—XI). Partea I : *Un vas din epoca de bronz*. Partea a II-a : *Civilizația de tip Glina III*, 14, p.

— *O colecție de antichități din județul Romanați — Gh. Georgescu — Corabia*, BCMI, 27, 1934, 80, p. 74—84 (și extras).

— *Morminte tumulare în Oltenia*, Craiova, 1935, 27 p. + 6 f. pl. (Institutul de arheologie olteană, Craiova..., Memoriul XXII. *Materiale pentru preistoria Olteniei*).

— *Săpături și cercetări arheologice în ultimii trei ani (1933—1935). Raport înaintat Comisiunii monumentelor istorice*, BCMI, 28, 1935, 83, p. 26—30 (și extras).

— *Săpăturile arheologice de la Tangâru (1934). Raport preliminar*, Buletinul Muzeului jud. Vlașca, 1, 1935, p. 1—55 (și extras).

— *Antichități medievale din Oltenia*, BCMI, 30, 1937, 92, p. 72—83 (în colaborare).

— *Asupra „Balaurului" dacic*, BCMI, 30, 1937, p. 87—90 (și extras).

— *Bibliografia Olteniei preistorice*, AO, 16, 1937, 92—94, p. 314—322.

— *Colecția de antichități „Gh. Georgescu" Corabia*. Cercetări și săpături arheologice, Caracal, 1937, X + 85 p.

— *Depozitul de cupru de la Ostrovul Corbului*, AO, 16, 1937, 92—94, p. 306—313.

— *Despre începuturile noastre naționale în opera de sinteză a profesorului N. Iorga*, Buletinul Muzeului jud. Vlașca, 2, 1937, p. III—VI.

— *Germanenfunde aus der Kleinen Walachei*, Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien, 67, 1937, p. 190—195 + 1 f. pl (și extras).

— *Prime considerațiuni asupra neoliticului din Valea Dunării inferioare în legătură cu descoperirile din județul Vlașca*, Buletinul Muzeului jud. Vlașca, 2, 1937, p. 31—104 (și extras).

— *Săpăturile de la Petru Rareș (1933 și 1935)*, Buletinul Muzeului jud. Vlașca, 2, 1937, p. 1—30 (și extras).

— *Ce este preistoria*, RI, 24, 1938, 1—3, p. 49—78 (și extras).

— *Despre ilirismul ceramicii în benzi*, RI, 24, 1938, 7—9, p. 203—207.

— *Arheologia preistorică a Olteniei*, AO, 18, 1939, 100—102, p. 1—90; 104—106, p. 245—390.

— *Îndrumări în preistorie. O serie de prelegeri ținute la Seminarul de istorie universală sub conducerea d-lui profesor N. Iorga*, București, 1939, 1 f. + 260 p. (Institutul de istorie universală).

— *Însemnări pentru preistoria peninsulei Balcanice*, Balcania, 2—3, 1939—1940, p. 435—452.

— *Indoeuropenizarea Greciei*, conferință, 4, 1940, 11, p. 39—54.

— *Noi cercetări asupra paleoliticului din Ungaria*, RI, 26, 1940, 7—9, p. 238—241.

— *Asupra unor topoare de bronz din Transilvania*, în *Însemnări arheologice*, București, 1941, p. 24—41.

— *Descoperiri paleolitice în Albania*, în *Însemnări arheologice*, București, 1941, p. 1—2.

— *Repertoriul arheologic de stațiuni și descoperiri preistorice în România* (Material pentru un dicționar de geografie istorică). Partea I—II, Rev Arh., 4, 1941, 2, p. 280—295 (I); 5, 1942—1945, p. 22—68 (II) (și extras).

— *Un arheolog american despre descoperirile de la Vădastra*, în *Însemnări arheologice*, București, 1941, p. 3—10.

— *Un vas de argint traco-scitic*, în *Însemnări arheologice*, București, 1941, p. 42—52.

— *Depozitul de bronz de la Orăștie*, Apulum, 1, 1939—1942, p. 80—97.

— *I. Noi descoperiri preistorice în jud. Romanați, II. Scurte cercetări arheologice în jud. Mehedinți*, AO, 21, 1942, 119—124, p. 49—59 (și extras).

— *Le paléolithique et le mésolithique en Roumanie. Bibliographie, répertoire et index des localités.* Bulletin de l'Institut Roumain de Sofia, 1, 1942, 2, p. 567—592 (şi extras); şi în lb. română, Bucureşti, 1945, 16 p. (Inst. arheol. rom. din Albania, Illyrica, 1).

— *Scurte cercetări în jud. Mehedinţi*, AO, 21, 1942, 119—124, p. 60—64.

— *Topoarele de cupru cu două braţe opuse (tipologie şi origină)*, Apulum, 1, 1939—1942, p. 39—71.

— *Unelte de cupru şi bronz de origină transilvană: securi de tip Baniabic*, Apulum, 1, 1939—1942, p. 1—23.

— *O descoperire arheologică la Ferigile, jud. Vîlcea*, Rev Arh, 5, 1942 — 1943, p. 219—221.

— *Ein Problem aus der Frühgeschichte Südosteuropas. Die thrakischen Fibeln*, Balcania, 6, 1943, p. 283—306 (şi extras).

— *Un cîmp de urne în jud. Romanaţi*, AO, 22, 125—130, 1943, p. 78—96.

— *Două topoare tracice din jud. Arad*, RIR, 14, 1944, 3, p. 354—375 (şi extras).

— *Trei fibule tracice la nord de Dunăre*, RI, 30, 1944, 1—12, p. 19—31 (şi extras).

— *Cercetări şi săpături arheologice în jud. Turda şi Alba (1943)*, Apulum, 2, 1943—1945, p. 1—80 (în colaborare).

— *Contribuţia lui Ion Andrieşescu la preistoria Daciei şi sud-estului european*, Comunicare, Buletinul Muzeului jud. Vlaşca, 1945, p. 1—31 (şi extras).

— *Istoria artelor*, I, Bucureşti, 1947, V + 492 p. cu ilustraţii.

— *Contribuţii istorico-economice privitoare la problema romanităţii în Dacia*, Bucureşti, 1948, 26 p.

— *Monetele în viaţa economică a Daciei înainte şi după cucerire*, Bucureşti, 1948, 28 p.

— *Despre sclavaj la geto-daci*, Studii, 2, 1949, 3, p. 113—120.

— *Aşezările şi cimitirele din societatea primitivă în Oltenia.* I. *Şantierul arheologic de la Verbicioara Dolj.* II. *Şantierul arheologic de la Balta Veche*, SCIV, 1, nr. 1, 1950, p. 103—113 (în colaborare).

— *Despre apariţia şi dezvoltarea patriarhatului pe teritoriul Republicii Populare Române*, SCIV, 1, 1950, 2, p. 52—82.

— *Lupta băştinaşilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, SCIV, 2, 1951, 2, p. 73—95.

— *Catalogul Muzeului arheologic din Turnu-Severin*, Materiale, 1, 1953, p. 589—691 (şi extras).

— *Şantierul Histria*, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 90—129 (Partea referitoare la săpăturile de la Baia-Hamangia, în colaborare); 5, 1954, 1—2, p. 69—122 + 4 f. pl.

— *Asupra problemei aşa-numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 539—548.

— *Probleme ridicate de săpăturile arheologice din Oltenia (1949—1951)*, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 343—360.

— *Şantierul arheologic de la Caşolt şi Arpaşul de Sus*, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 581—626 (în colaborare).

— *Şantierul arheologic Cernavodă*, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 151—163; Materiale, 3, 1957, p. 83—92; 5, 1959, p. 99—114; 6, 1959, p. 95—104; 7, 1961, p. 49—55 (în colaborare).

— *Une civilisation néolithique récemment découverte en Roumanie: la civilisation de Hamangia*, NEH, 1, 1955, p. 29—46.

— *Cercetări şi descoperiri arheologice în regiunea Bucureşti*, Materiale, 2, 1956, p. 491—562 (şi extras).

— *Săpăturile de la Balta Verde şi Gogoşu (1949 şi 1950)*, Materiale, 2, 1956, p. 251—489 (şi extras); 5, 1959, p. 529—534 cu ilustraţii (în colaborare).

— *À propos de la genèse de la civilisation de Latène chez les Géto-Daces*, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 133—142.

— *Descoperirile getice de la Cernavodă (1954) şi unele aspecte ale începutului formării culturii Latène geto-dace la Dunărea de Jos*, Materiale, 4, 1957, p. 292—317 cu ilustraţii.

— *Şantierul arheologic Verbicioara*, Materiale, 3, 1957, p. 179—187 (în colaborare); SCIV, 2, 1958, 1, p. 229—248.

— *Le casque gréco-illyrien de Gostavăţ (Olténie)*, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 437—450.

— *Frake — skifskii moci — emblema iz Medjidii (Dobrudja)*, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 93—124.

— *Neolitic preceramic în Balcani*, SCIV, 9, 1958, 1, p. 91—100 (şi extras).

— *O descoperire traco-scitică din Dobrogea şi problema scitică la Dunărea de Jos*, SCIV, 10, 1959, 1, p. 7—48.

— *Săpăturile arheologice de la Tangâru*, Materiale, 5, 1959, p. 143—154; 6, 1958, p. 137—147

— *Săpăturile de la Verbița (r. Plenița, reg. Craiova)*, Materiale 5, 1959, p. 75—81 cu ilustrații + 1 pl.; 6, 1959, p. 85—94 cu ilustrații (și extras).

— *Sur les résultats du contrôle stratigraphique à Tangâru et à Petru Rareș (1956—1957)*, Dacia, N.S., 2, 1959, p. 59—78.

— *Asupra protoneoliticului Europei sud-estice*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 15—32.

— *Deux chefs-d'œuvre de l'art néolithique en Roumanie : le „couple" de la civilisation de Hamangia*, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 423—442 și în lb. română în : *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 69—73.

— *Etapa mijlocie a destrămării orînduirii comunei primitive. Prima epocă a fierului*, part. I, cap. III, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 137—147 ; 149—160.

— *Orînduirea comunei primitive. Cap. I. Constituirea și consolidarea comunei primitive. Ginta matriarhală. Epoca pietrei*, în *Istoria României*, I. București, 1960, p. 29—40 ; 42—60 ; 71—82.

— *Sint geții traci nord-dunăreni? Un aspect arheologic al problemei*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 261—283.

— *Cercetări arheologice in orașul Slatina și in împrejurimi*, Materiale, 7, 1961, p. 139—144 (în colaborare).

— *Chronologie relative du néolithique du Bas-Danube, à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie*, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du symposium consacré aux problèmes du néolithique européen.* Praga, Liblice—Brno, 5—12 octombrie 1959, Praga, 1961, p. 101—135 (Académie tchécoslovaque des sciences. Section d'histoire. Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques).

— *Citeva probleme ale culturii Verbicioara*, SCIV, 12, 1961, 2, p. 227—240.

— *Contribuții la problemele neoliticului in România in lumina noilor cercetări*, București, 1961, 594 p. cu ilustrații + 12 f. pl. + 3 f. h.

— *Săpături și cercetări arheologice în raionul R. Vilcea*, Materiale, 7, 1961, p. 131—138 în colaborare).

— *Săpăturile de informare de la Costinu și Ghizdaru (r. Giurgiu, reg. București)*, Materiale, 7, 1961, p. 291—296 (în colaborare).

— *Die Stellung der Geten im Lichte der Archäologie*, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 163—184.

— *Die Verbicioara Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 125—162.

— *Dva glineanîh „iakorea" i voprosî v sveazi s kulturami Koțofeni in Cerna-Vodă*, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 287—396.

— *Probleme ale perioadelor de tranziție din istoria străveche*, Studii, 15, 1962, 6, p. 1 367—1 376 (și extras).

— *Probleme ridicate de descoperirile din peștera de la Devetaki (R. P. Bulgaria)*, SCIV, 13, 1962, 2, p. 287—392.

— *A zoomorphic „sceptre" discovered in the People's Republic of Bulgaria and its cultural ans chronological position*, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 397—410.

— *Este și o cale cimeriană în difuziunea metalurgiei fierului?*, SCIV, 14, 1963, 2, p. 395—402.

— *Aperçu des problèmes suscités par la civilisation de Verbicioara et le problème de la fin de l'âge du bronze dans la région des Portes-de-Fer et du Bas-Danube*, ZborMuzBeograd, 4, 1964, p. 43—50.

— *Mărturii ale unei străvechi culturi recent descoperite pe teritoriul iei noastre*, Rev Muz, 1, 1964, 2, p. 101—107.

— *Sur les débuts de l'âge du bronze au Bas-Danube*, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 313—318.

— *Dunăre — Balcani — Anatolia. Unele probleme ale legăturilor in mileniul al III-lea i.e.n.*, în *Omagiu P. Constantinescu-Iași*, p. 61—65.

— *Din istoria Dobrogei, vol. I : Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, 343 p. cu ilustrații+5 h. + 8 f. pl. (Bibliotheca Historica Romaniae, II) (în colaborare).

— *Cultura Hamangia. Noi contribuții*, I, București, 1966, 321 p. cu ilustrații + 4 f. pl. (I).

— *Die Daker im 1. Jahrhundert n. Chr. Die römische Eroberung*, *Fischer Weltgeschichte*, 8, Paris Jean Bollach, 1966, p. 270—278 ; și în lb. engleză *Delacorte World History*, vol. 8, New York, Delacorte Press, 1966, p. 270—280 ; și în lb. italiană. *Storia Universale Feltrinelli*, 8, Milano, G. Feltrinelli Editore, 1968, p. 293—302.

— *Geten und Daker. Der Aufstieg der Daker im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr. Daker und Römer in der Zeit des Augustus*, *Fischer Weltgeschichte*, 7, Paris, Jean Bollach, 1966, p. 273—288 ;

și în lb. engleză *Delacorte World History*, New York, Delacorte Press, 1966 ; și în lb. italiană, *Storia Univerale Feltrinelli*, 7, Milano, 1967, p. 274—289.

— *Neue Forschungsergebnisse. Zur Vorgeschichte Rumäniens*, Bonn, 1966, 63 p. cu ilustrații + 22 f. pl.

— *Problèmes actuels de la civilisation de La Tène chez les Gèto-Daces*, Latomus, 25, 1966, 3, p. 414—425.

— *Rezultatele primelor săpături de la Crivăț (1965) (r. Oltenița)*, SCIV, 17, 1966, 3, p. 529—536.

— *Săpăturile de la Oinac 1960—1962 (r. Giurgiu, reg. București)*, SCIV, 17, 1966, 2, p. 375—382 ; 18, 1967, 2, p. 307—312 (în colaborare).

— *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, 319 p. cu ilustrații + 16 f. pl. (Pagini din istoria patriei).

— *Buridava dacică la Ocnița?*, Magazin istoric, 1, 1967, 6, p. 5—9.

— *Les Celtes et la civilisation de La Tène chez les Géto-Daces*, BullInstArchLondon, 6, 1967, p. 74—93 cu ilustrații.

— *La civilisation néolithique de Hamangia dans le cadre de l'horizon „cardinal" oriental et méditerranéen*, Bull. Soc. Royale Belge Anthrop. Préhist., 78, 1967, p. 5—29 cu ilustrații.

— *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică*, București, 1967, 301 p. cu ilustrații + 18 f. pl.

— *O problemă în discuție: originalitatea artei traco-getice*, Magazin istoric, 1, 1967, 5, p. 23—25.

— *Romania before Burebista*, 73 fotografii, 54 desene, 10 hărți, 5 tabele, Londra, Thames and Hudson, 1967, 215 p. cu ilustrații + 16 f. pl. (Ancient Peoples and Places).

— *Sur l'art thraco-gète*, *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 331—337.

— *Unitatea străveche carpato-dunăreană, bază a dezvoltării istorice ulterioare*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 31—39.

— *Unitate și continuitate în istoria poporului român*. Sub redacția prof. univ. D. Berciu, București, 1968, 463 p.

— *Arta traco-getică*, București, 1969, 335 p. ; versiunea franceză, București, 1974.

— *Lumea celților*, București, 1970, 239 p. și 71 pl.

— *Das thrako-getische „Fürstengrab von Agighiol in Rumänien*, *50. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1971, Berlin, Frankfurt/Main.

— *Cercetări privind preistoria județului Vîlcea*, Buridava, 1, 1972, p. 11 și urm.

— *La primul Congres internațional de tracologie*, Magazin istoric, IV, 10, 1972, p. 84 și urm.

— *Cultura Cernavoda II. Așezarea din sectorul b de la Cernavoda*, SCIV, 24, 1973, 3, p. 373 și urm. (în colaborare).

— *L'art thraco-gète*, Roumanie d'aujourd'hui, 6, 1972, p. 58 și urm.

— *Scriere cu litere latine în complexul dacic de la Ocnița (Ocnele Mari), jud. Vîlcea*, SCIV, 24, 1973, 4.

— *Unele probleme ridicate de recentele descoperiri de la Ocnița-Vîlcea*, Studii, 1974.

— *Roumanie*, în *Enziklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, II, Praga, 1969 ; 39 articole apărute în vol. I, 1966 și vol. II, 1969, la litera respectivă.

— *Romanitatea poporului român, în lumina recentelor cercetări arheologice*, Studii vîlcene, 2, Rîmnicu Vîlcea, 1972.

— *Sur la chronologie de l'art thraco-gète*. Comunicare la Congresul internațional de studii sud-est europene, Atena, mai, 1970. Actele Congresului.

— *Cîteva elemente de civilizație geto-dacă și daco-romană și semnificația lor istorică*, Drobeta, 1, 1973.

— *Un import roman dintr-o așezare geto-dacă din cîmpia Munteniei*, Apulum, 10, 1972.

— *Manifestation de l'art néolithique en Roumanie*, IPEK, 1964.

— *Pour une voie cimmérienne de la diffusion de la métallurgie du fer*, ArchRozl. 16, 1964, 2.

— *Une nouvelle preuve de la pénétration de l'influence méditerranéenne au nord du Danube*, ArchRozl, 15, 1963, 1.

— *Quelques problèmes communs de la préhistoire de la Roumanie et de celle de la Bulgarie*, IzvestijaSofia, 23, 1960.

— *Neolitnata kultura Hamandja v Bălgaria*, ArheologiaSofia, 5, 1963, 1.

— *Neolithic Figurines from Rumania*, Antiquity, 34, 1960.

— *În legătură cu arta primitivă: două figurine neolitice descoperite în Dobrogea*, în *Omagiu lui G. Oprescu*, București, 1960.

— *La civilisation de Cernavoda et sa place par rapport aux complexes culturels balkano-égéo-anatoliens* (comunicare), în *Atti del VI Congresso Intern. d. Scienze Preistoriche et Protostoriche*, III, Roma, 1965.

— *Quelques découvertes archéologiques de Serbie au Musée de Turnu-Severin (Roumanie)*, în ZborMuzBeograd, 5, 1967.

— *Neue skytische Funde aus Rumänien und Bulgarien*, PZ, 41, 1963.

— *Istoria veche a României*; curs tipărit; Universitatea Bucureşti. Facultatea de Istorie, 1951.

— *Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda*, SlovArh, 1, 1964.

— *Despre „tezaurul" traco-getic de la Craiova*, Apulum, 9, 1971.

— *Mormîntul „princiar" de la Agighiol şi unele probleme ale artei traco-getice*, Pontica, 2, 1964.

— *Les nouvelles fouilles de Sălcuţa (Roumanie) et le problème des groupes Bubanj (Yugoslavie) et Krivodol (Bulgarie)*, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre (Actes du Symposium, Prague—Liblice—Brno*, 1959), 1961.

— *Zur Herkunft der dako-getischen Kultur der Latènezeit*, în *Bericht über den V. Intern. Kongreß f. Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958* (Berlin, 1961).

— *Die Hamangia-Kultur*, în *Bericht über den V. Intern. Kongr. f. Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958* (Berlin, 1961).

— *Akinak iz Medjidii*, in Mat. i izslevd., Chişinău, 1964.

— *À propos des problèmes de l'art thraco-gète en Roumanie*, în *Actes du Ier Congr. Intern. de Thracologie*, Sofia, 1972.

— *Unde a fost cetatea antică Buridava?*, Magazin, martie, 1973.

— *Contacts et synthèse culturels au Bas-Danube à la période ancienne de LaTène*, în *Actes, du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praga, 1966.

— *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice recente* RI, 28, 1975, 8.

— *De la Burebista la Decebal*, Bucureşti, 1976.

— *Les Géto-Daces à l'époque d'Auguste à la lumière des fouilles de nord-est de l'Olténie (Roumanie)*, NEH, 5, 1976, 1.

— *Date noi privind sfîrşitul culturii Verbicioara*, SCIVA, 27, 1976, 2.

— *Dovezi arheologice ale continuităţii*, Studii şi articole de istorie, 1, 1976.

— *Despre formarea poporului român*, Drobeta, 2, 1976.

— *Elemente de civilizaţie geto-dacă la Buridava-Ocniţa*, RevMuz, 4, 1977.

— *Decebal — exponent al luptei pentru libertate şi independenţa Daciei* (în colaborare), în *Din lupta poporului român pentru independenţă*, Bucureşti, 1977.

SEBASTIAN MORINTZ

EXPLOATAREA SĂRII DIN SARAMURĂ ÎN NEOLITICUL TIMPURIU, ÎN LUMINA DESCOPERIRILOR DE LA SOLCA (JUD. SUCEAVA)

DE

NICOLAE URSULESCU

Scurt istoric al obținerii sării în comuna primitivă. Omul a avut întotdeauna nevoie să-și mențină în organism o anumită rezervă de sare, necesară proceselor vitale. Dacă în paleolitic rezerva se împrospăta continuu, odată cu consumarea cărnii vînatului (crudă sau friptă) [1], în schimb, începînd din neolitic, odată cu fierberea alimentelor, omul a fost obligat să caute sarea, pentru a o adăuga alimentației sale.

Cele mai la îndemînă surse pentru obținerea artificială a sării au fost găsite în apa mării sau a izvoarelor sărate, precum și în deschiderile salifere la zi. Problema era mai dificilă pentru comunitățile situate mai departe de sursele naturale de sare, solide, sau lichide, în acest caz presupunîndu-se procurarea sării pe baza schimburilor, așa cum se obțineau și alte materii prime. În condițiile transportului a devenit evidentă superioritatea sării geme față de saramura lichidă. Astfel, în regiunile în care lipsea sarea gemă, s-a pus problema transformării saramurii în materie solidă, prin evaporare. Etnografii au arătat că în regiunile călduroase evaporarea se obținea în mod natural, în gropi, prin căldura soarelui [2].

În regiunile europene această metodă nu putea fi însă utilizată aici fiind necesară fierberea saramurii în oale de mari dimensiuni. Pentru ca sarea umedă, astfel obținută, să ajungă la calitatea sării geme se proceda apoi la operațiunea uscării. Această operațiune finală se realiza prin tasarea sării umede în păhăruțe cilindrice, ușor conice, așezate apoi pe o vatră cu jăratec (fig. 3) [3]. După uscare, formele ceramice utilizate erau sparte, iar sarea astfel brichetată putea să circule apoi la mari depărtări. Spre deosebire de sarea minerală, care mai conținea și impurități, sarea obținută din saramură (prin fierbere și uscare) avea un grad sporit de puritate.

Formele ceramice, de un tip special, în care se usca terciul de sare, găsite încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, în Lorena (pe valea Seille) [4], au primit numele de *briquetage* (= piese asemănătoare cu cărămida, da-

[1] J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur — und Frügeschichte Europas*, Praga, 1969, p. 1194.

[2] *Ibidem.*

[3] *Ibidem*, p. 1 195; K. Riehm, Forschungen und Fortschritte, 32, 1958, p. 47—49; A. Jodlowski, *Eksploatacja soli na terenie Malopolski w pradziejach i we wczesnym sredniowieczu*, Muzeum Zup Krakowskich-Wieliczka, IV, 1971, p. 252—253.

[4] J. Dechelléte, *Manuel d'archéologie*, II, Paris, 1913, p. 715 și nota 1.

SCIVA, tomul 28, nr. 3, București, iulie—septembrie 1977, p. 307—317

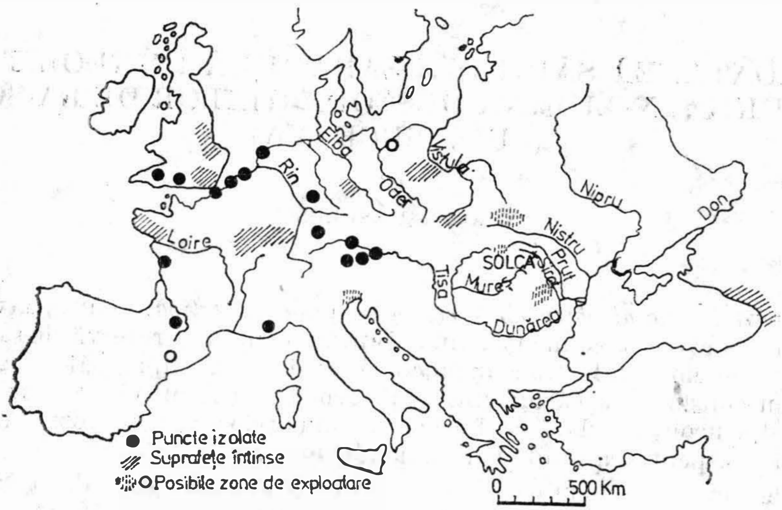

Fig. 1. — Locuri de producere a sării în comuna primitivă (după A. Jodlowski).

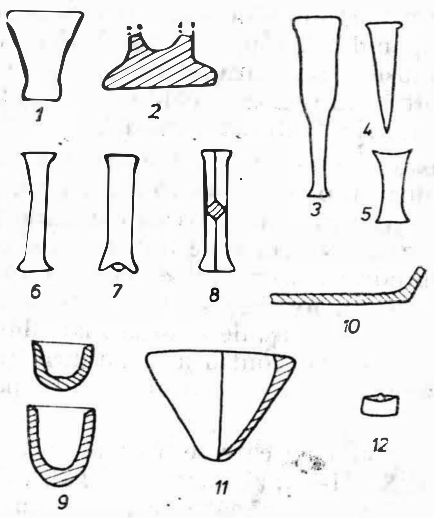

Fig. 2. — Tipuri de briquetage, întîlnite în Europa (după W. Matthias): 1 — pocale cu corpul alungit; 2 — pocale cu corpul scurt; 3 — cupă cu picior; 4 — cupă cu vîrf; 5 — coloană ovală; 6 — coloană cilindrică; 7 — coloană cu capăt în trei vîrfuri; 8 — coloană cu corpul prismatic; 9 — creuzete; 10 — vană (cadă); 11 — con gol; 12 — bilă de lut.

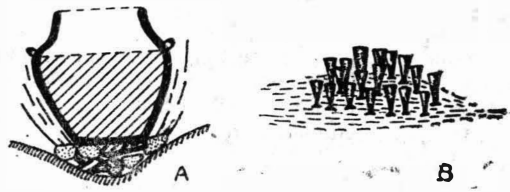

Fig. 3. — Reconstituirea procesului de obținerea sării din saramură: A — fierberea; B — uscarea (după A. Jodlowski).

torită aspectului lor exterior, rezultat prin contact cu focul). Descoperirile ulterioare au lărgit aria punctelor europene de utilizare a briquetagelor (fig. 1) și au îmbogățit repertoriul lor de forme (fig. 2). Astăzi vasele și instalațiile legate de transformarea saramurii în sare (briquetagele) sînt cunoscute în următoarele regiuni: a) în *Franța*, în regiunile Lorena, Vendeea, Normandia, Bretania [5]; b) pe coastele *Belgiei și Olandei* [6]; c) în *Anglia*, în comitatele Lincolnshire, Norfolk, Essex, Kent și Dorset [7]; d) în *R. D. Germană*, îndeosebi în zona orașului Halle, pe valea rîului Saale [8]; e) în *R.P. Polonă*, îndeosebi în jurul Cracoviei (centrul de la Wieliczka) [9]; f) în *R.S.S. Gruzină*, pe malul estic al Mării Negre [10]; g) pe țărmurile *Japoniei* [11].

Datarea acestor piese se face aproape în totalitate în intervalul de timp cuprins între bronzul tîrziu și Latène timpuriu [12]. O singură excepție o reprezintă briquetagele cele mai timpurii din jurul Cracoviei (Barycz, Wieliczka, Biskupice, și Przebieczany), datate în perioada culturii Lengyel, din neoliticul mijlociu și tîrziu. Acestea se prezentau sub forma unor pahare cu fundul îngroșat și ascuțit, în formă de con [13] (fig. 2/11).

Utilizarea briquetagelor a fost interpretată în cele mai diferite feluri. Lăsînd deoparte părerile exprimate în secolul trecut, care vedeau în briquetage opaițe sau piese de cult [14], astăzi s-au impus mai ales două păreri : una care consideră briquetagele vase pentru fierberea saramurii sau uscarea terciului de sare; alta care le privește drept piese componente ale unor instalații complexe de fierbere a sării [15]. Avînd în vedere multitudinea de forme și îndelungata lor perioadă de folosire, nu este exclus ca unele forme să fi fost legate de prima utilizare, iar altele de eventuale instalații. Problema nu e încă rezolvată și considerăm mai ales că trebuie privită de la caz la caz, în funcție de etapa de apariție și de condițiile locale.

În privința materiei prime utilizate pentru producerea sării există de asemenea două păreri : una care susține folosirea apei sărate din izvoare, lacuri, mlaștini, mări și oceane ; cealaltă, pornind de la concentrația redusă

---

[5] *Ibidem*, p. 713—716 ; P. L. Gouletquer, *Annales de Bretagne*, 73, 1966, p. 97 și urm. ; J. Nenquin, *Salt. A Study in Economic Prehistory*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, VI, Brugge ; K. Riehm, JahresschriftHalle, 44, 1960, p. 180—217 ; idem, Germania, 40, 1962, p. 360—400 ; idem, JahresschriftHalle, 46, 1962, p. 291—300 ; *ibidem*, 53, 1969, p. 361—374.

[6] J. Nenquin, *op. cit.*

[7] K. Riehm, JahresschriftHalle, 43, 1959, p. 288—244.

[8] W. A. Brunn și W. Matthias, AusgrFunde, 1958, 3, p. 241—244 ; K. Riehm, JahresschriftHalle, 38, 1954, p. 112—1456 ; idem, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther-Universität-Halle Wittenberg, Geselschafts-und Sprachwissenschaftliche Reihe, 10, 1961, 3, p. 849—857 ; W. Matthias, JahresschriftHalle, 45, 1961, p. 119—225.

[9] *Studia imaterialy do dziejow zup solnych w Polsce*, I—IV, Muzeum Zup Krakowskich-Wieliczka (îndeosebi lucrările lui A. Jodlowski : II, 1968, p. 7—136 ; IV, 1971 ; J. Piotrowicz : II, 1968, p. 173—235) ; H. Burchard, Slavia Antiqua, 6, 1957—1959, p. 396—412 ; idem, ActaArch Carp, 5, 1965, p. 41—48 ; idem, ActaArchCarp, 9, 1967, p. 5—10.

[10] L. N. Soloviev, SA, 14, 1950, p. 265—286.

[11] Y. Kondo, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Pré — et Protohistoriques*, III, Belgrad, 1973, p. 417—420.

[12] J. Filip, *op. cit.*, p. 1195.

[13] A. Jodlowski, *op. cit.*, 1971, p. 252, pl. I—X.

[14] F. Kruse, C. R. Schumann, R. Credner, A. Voss (pentru istoricul cercetărilor : W. Matthias, *op. cit.*, 1961, p. 119).

[15] K. Riehm, Forschungen und Fortschritte, 32, 1958, p. 47—49 ; idem, AusgrFunde, 4, 1959, p. 1—5 ; W. Matthias, *op. cit.*, 1961, p. 120—128.

a sării în unele ape, consideră că produsul se obține din cenușa unor plante cu bogat conținut de sare [16]. În sprijinul celei de-a doua păreri vin și unele informații ale autorilor antici [17], dar această metodă nu își află rostul decît acolo unde concentrația de sare a apelor utilizate este redusă. Și în acest caz considerăm că lucrurile trebuie privite nuanțat, de la regiune la regiune, neputîndu-se face generalizări.

*

Pînă acum, deși era evident că marile resurse de sare ale țării noastre au fost exploatate de multă vreme, totuși această activitate nu era atestată decît în perioada dacică și romană (pentru saline). Rămînea neclară întreaga perioadă anterioară și mai ales modul în care își obțineau sarea locuitorii din zonele lipsite de sare gemă.

Studiile geografilor și cele ale istoricilor medieviști au atras atenția asupra deosebitei importanțe pe care o jucau slatinele (fîntînile și izvoarele cu apă sărată) în viața comunităților omenești din timpurile mai noi, numeroase fiind cazurile în care saramura obținută din aceste surse naturale concura chiar producția oficială de sare gemă [18].

Un studiu deosebit de interesant în acest sens îl constituie cel al geografului I. Șandru [19], care a semnalat, lîngă unele slatine din nordul Moldovei, intens folosite, prezența a numeroase urme de locuire din diferite perioade. Studiul remarcă amplasarea izvoarelor sărate în zona de salifer a Moldovei, pe linia de contact dintre flișul carpatic și platforma Podișului Sucevei. Punctul de maximă grupare se plasează în zona localităților Cacica, Soloneț și Solca, unde se află 14 slatine din Moldova [20] și, în același timp, acestea prezintă și cea mai mare concentrație (260 — 310 ‰ NaCl) [21].

Dintre toate, Slatina Mare, situată în Obcina Mare, la nord de orașul Solca (fig. 4), prin concentrația sa și prin debitul destul de ridicat (5,6 l/min) [22], a atras de timpuriu comunități umane în jurul ei. I. Șandru a cules din jurul Slatinei Mari materiale arheologice care au fost determinate ca aparținînd următoarelor perioade: Criș, Precucuteni, Cucuteni B (în asociere cu ceramică de tip C), Hallstatt (probabil și Latene), migrații și veche românească [23]. Pe bună dreptate, autorul a sesizat că altitudinea punctului (654m), solul, ca și microrelieful terenului împoienit „n-au putut constitui elemente favorabile agriculturii. Motivul concentrării materialelor preistorice în acest punct, în timpul comunei primitive, nu poate fi altul decît folosirea slatinei" [24]. Dealtfel, autorul chiar leagă marele număr de fragmente ceramice aflate aici de actul transportării slatinei în forma ei naturală. „Însă, în același timp populațiile epocii comunei primitive aveau aici și toate condițiile de industrializare a slatinei, ca: lemnul

[16] W. Matthias, *op. cit.*, p. 187—216.
[17] Plinius, *Naturalis historia*, XVI, 1; XXXI, 39, 40, 46; Tacitus, *Annales*, XIII, 57.
[18] Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 49.
[19] I. Șandru, SCSIași, 3, 1952, p. 407—422.
[20] *Ibidem*, p. 407—408.
[21] *Ibidem*, p. 410.
[22] *Ibidem*.
[23] *Ibidem*, p. 414.
[24] *Ibidem*, p. 413 și fotografiile așezării la p. 413 și 414.

și vasele necesare. Totuși, din lipsa unor dovezi sigure, problema industrializării slatinei rămîne deschisă" — conchide autorul [25].

Cercetările de la Solca — Slatina Mare. Pornind de la aceste semnalări cuprinse în articolul lui I. Șandru, Muzeul din Suceava și-a propus efectuarea unui sondaj, pentru verificarea, pe cale arheologică, a datelor despre exploatarea sării în comuna primitivă [26].

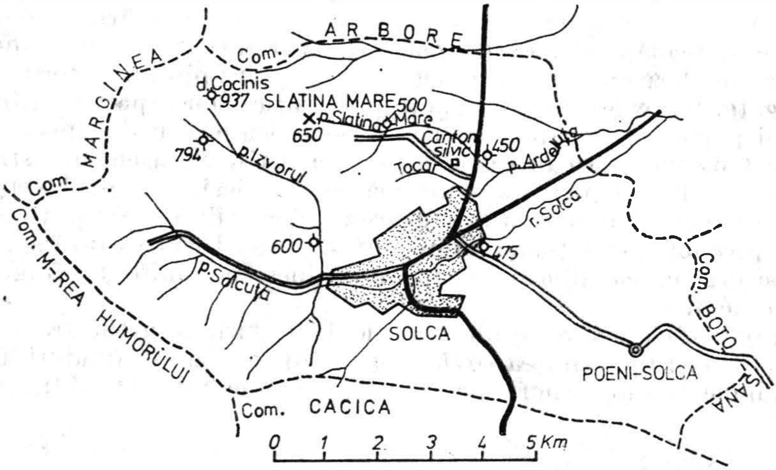

Fig. 4. — Harta localității Solca (x : Slatina Mare).

Au fost trasate 3 șanțuri paralele de 10×1 m, pe 3 mici suprafețe aproximativ plane, din jurul fîntînii de slatină. Două dintre ele (șanțurile nr. 2 și 3), trasate deasupra fîntînii, nu au dat nici un rezultat, pe cînd șanțul nr. 1, trasat lîngă slatină și mai jos de ea, a furnizat datele asupra cărora ne vom opri în cele ce urmează.

Din punct de vedere stratigrafic, în șanțul nr. 1 situația se prezenta astfel :

— între 0—0,30 m, prin alunecare (toată zona fiind mult frămîntată), au ajuns materiale din mai multe perioade : Criș, Precucuteni, Cucuteni B (în asociere cu tipul C), Hallstatt (foarte puține fragmente) și medievală (secolul al XVII-lea, ceea ce coincide cu înflorirea deosebită a Solcăi, în timpul lui Ștefan Tomșa, care a construit și mănăstirea Solca) ;

— între 0,30—0,60 m : un strat cu materiale Cucuteni B ;

— între 0,60—0,80 : strat steril ;

— de la 0,80 m începe un strat cu materiale de tip Criș, care n-a mai putut fi însă cercetat integral, din cauza puternicei infiltrații de apă provenită din fîntîna de slatină, aflată în imediata apropiere.

---

[25] *Ibidem*, p. 417.

[26] Sondajul a fost efectuat în toamna lui 1968 de către muzeograful Mircea Ignat. În ultima parte a săpăturii am participat și eu, la invitația colegului meu. Îi mulțumesc și pe această cale pentru îngăduința de a valorifica materialele, aparținînd neoliticului timpuriu, rezultate din acest sondaj. Materialele se află în colecțiile Muzeului din Suceava.

Dintre materialele scoase cu ocazia sondajului, cele aparţinînd neoliticului timpuriu ne-au apărut drept cele mai interesante [27].

Descrierea materialului ceramic. Precizăm de la început că în cadrul materialelor neoliticului timpuriu, rezultate în timpul sondajului, nu avem decît fragmente ceramice. Au fost determinate ca aparţinînd sigur acestei perioade 70 de fragmente. Doar 1/10 din ele nu prezintă amestecul de materiale organice în pastă şi arderea inegală, atît de caracteristice ceramicii Criş. O particularitate a pastei ceramicii de la Slatina Mare constă în faptul că, în lipsa plevei de cereale (care se utiliza în aşezările neolitice cu economie agricolă), aici se utilizează ca degresant alte materii organice (în special lemnoase), precum şi pietricele şi cioburi pisate. Datorită arderii îndelungate, toate prezintă o suprafaţă roşiatică, cu aspect de cărămidă. Miezul şi partea interioară rămîn însă negricioase cenuşii, dar nu de un negru atît de intens ca în restul aşezărilor Criş. De asemenea structura pereţilor vasului se prezintă mult mai densă decît la restul staţiunilor Criş. Acest lucru s-ar datora atît degresanţilor utilizaţi, cît şi arderii mai intense, precum şi eventualei impregnări cu sare. Ultima cauză s-ar putea dovedi şi prin petele albicioase care se întîlnesc pe multe din fragmentele ceramice de aici.

Fragmentele ceramice din neoliticul timpuriu aparţin următoarelor părţi tectonice: majoritatea covîrşitoare (56) reprezintă funduri de vas; 9 sînt fragmente din corpuri, iar 5 —fragmente de buză. După fragmentele

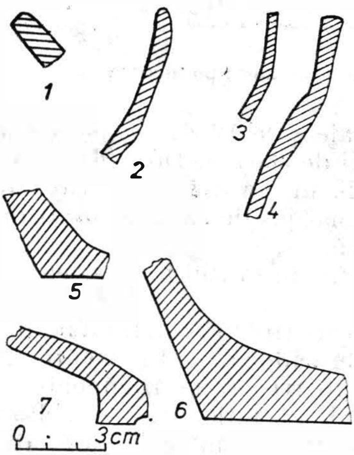

Fig. 5. — Materiale ceramice Criş, de tipul obişnuit, provenite de la Slatina Mare.

de buză, avem de-a face probabil cu castroane semisferice (fig. 5/1) şi cu oale-borcan (fig. 5/2—4), cu gîtul mai mult sau mai puţin pronunţat. Dintre fundurile de vase, 6 se înscriu în repertoriul normal al ceramicii Criş; 5 sînt de tipul îngroşat, aparţinînd probabil formei oală (fig. 5/5—6), iar unul este inelar, aparţinînd probabil formei castron (fig. 5/7).

[27] Noutatea deosebită a tipului ceramic întîlnit, ca şi unele dificultăţi în privinţa interpretării au întîrziat redactarea unui raport despre descoperirile de la Slatina Mare. O primă comunicare a materialului am făcut-o în cadrul sesiunii ştiinţifice a cadrelor didactice de la Institutul pedagogic Bacău, în noiembrie 1973.

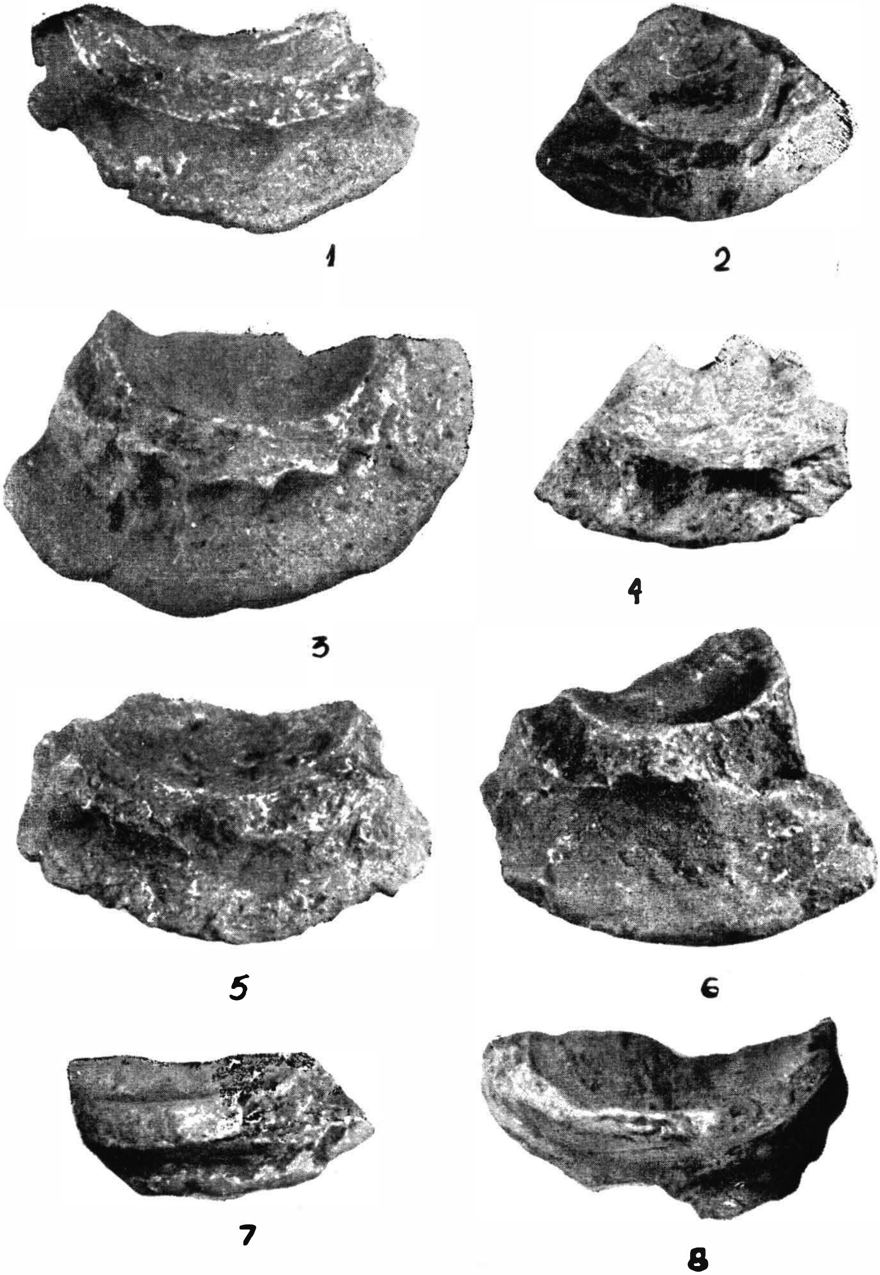

Fig. 6. — Piese de tip briquetage de la Slatina Mare (cca 2/3 m.nat.).

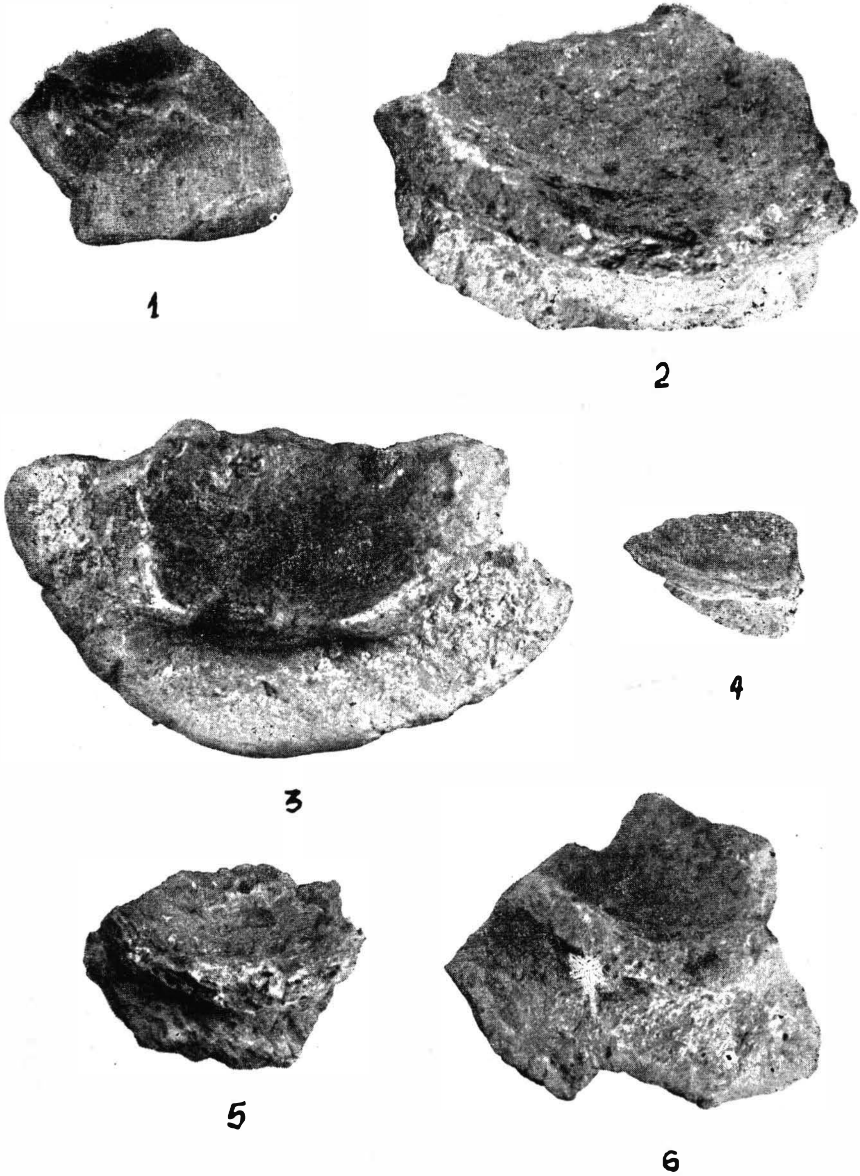

Fig. 7. — Piese de tip briquetage de la Slatina Mare (cca 2/3 m. nat.).

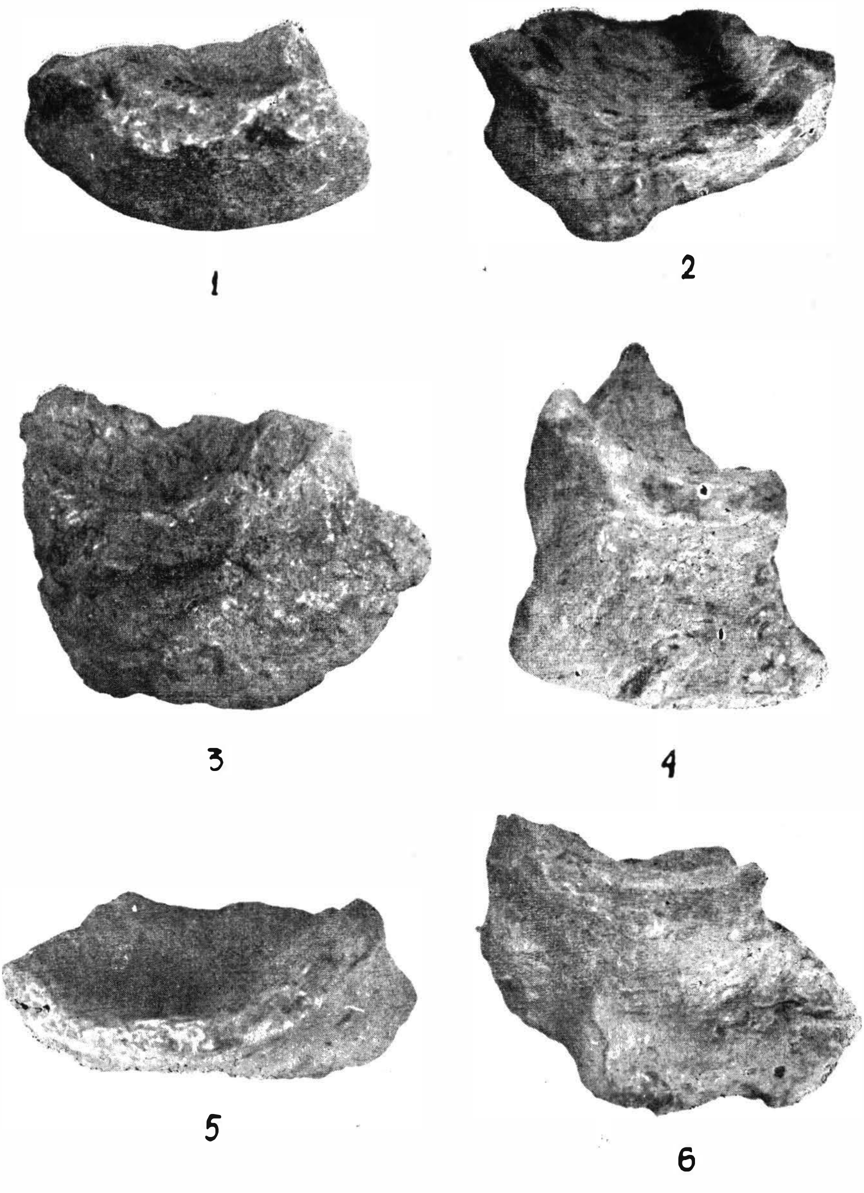

Fig. 8. — Piese de tip briquetage de la Slatina Mare (cca 2/3 m. nat).

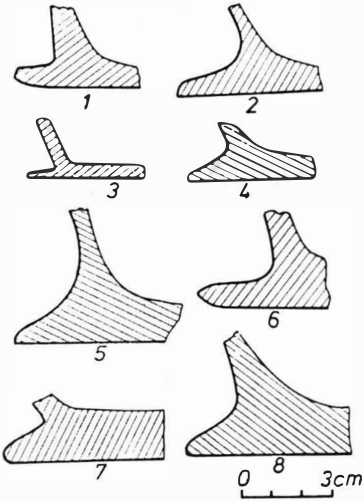

Fig. 9. — Profilele unor briquetage de la Slatina Mare

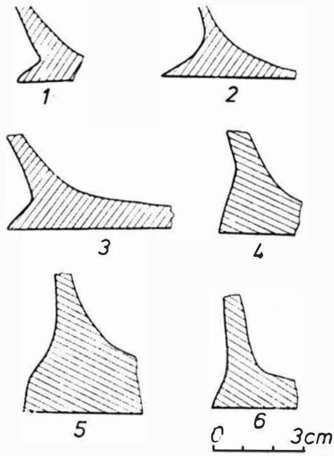

Fig. 10. — Profilele unor briquetage de la Slatina Mare.

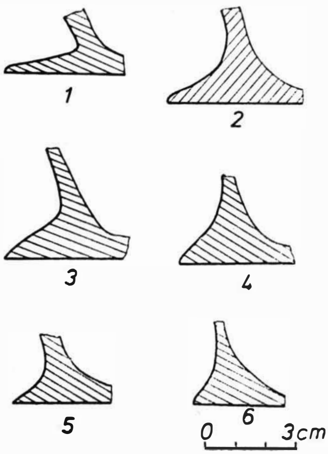

Fig. 11. — Profilele unor briquetage de la Slatina Mare.

Noutatea deosebită a materialului de la Slatina Mare o reprezintă însă cele 50 de funduri de vas (peste 2/3 din întregul material Criş de aici), de o formă cu totul insolită pentru ceramica cunoscută pînă acum pe teritoriul ţării noastre (fig. 6—11). E vorba de funduri de vase cu baza puternic lăţită, formînd o adevărată talpă, uneori mai lungă (fig. 9 ; 11/1—3), alteori mai scurtă (fig. 10 ; 11/4—6). Lăţirea bazei se făcea prin apăsarea lutului moale, în multe cazuri impresiunile de deget rămînînd pe aceste fragmente (fig. 6/1—5). Nu s-a păstrat nici o formă întreagă, dar din toate se vede că peretele vasului porneşte oblic în sus. Se obţine astfel imaginea unui vas conic, sprijinit pe o bază lăţită, sub formă de talpă. Această formă, cu totul neobişnuită pentru ceramica de tip Criş, atît de la noi din ţară, cît şi din alte zone ale Europei sud-estice, îşi găseşte însă o analogie aproape perfectă în unele tipuri ale pieselor de lut „briquetage", din staţiunile, legate de producerea sării din saramură (fig. 2/1—2).

Faptul deosebit şi surprinzător în acelaşi timp îl reprezintă însă *datarea cu totul timpurie a acestor briquetage de la Solca*, în comparaţie cu briquetagele de acelaşi tip din Europa centrală (în special cele de la Halle), care se plasează cel mai degrabă în bronzul tîrziu, fiind specifice însă şi pentru perioada hallstattiană [28]. După cum am arătat, pînă acum cele mai vechi apariţii de briquetage în Europa erau cele din jurul Cracoviei, datate în neoliticul mijlociu (cultura Lengyel). Acestea se prezentau sub forma unor conuri [29], adică la fel ca şi corpul briquetagelor de la Solca. Numai că briquetagele de la Solca prezintă şi o bază lăţită, care face corp comun cu partea conică a vasului. De asemenea, briquetagele de la Solca — Slatina Mare constituie *cele mai vechi piese ceramice de tip briquetage din întreaga Europă*. Ţinînd cont de rezultatele mai noi în privinţa datării sfîrşitului culturii Criş [30], considerăm că briquetagele de la Solca, aparţinînd nivelului Criş de aici (suprapus de un steril şi apoi de un nivel cucutenian), nu se pot data mai jos de-a doua jumătate a mileniului al V-lea î.e.n.

Utilizarea briquetagelor de la Solca. E evident că aceste piese nu pot fi puse decît în legătură cu procesul de obţinere a sării din saramura slatinei de aici. Concentraţia optimă a sării în acest izvor (între 1/4—1/3 dintr-un litru de saramură), existenţa la îndemînă a combustibilului necesar evaporării şi uscării sării făceau rentabilă obţinerea sării în acest punct [31].

Prima operaţiune — aceea a transformării saramurii în terci — se efectua în oale şi castroane mari, din care au rezultat cîteva fragmente. Aceste vase puteau fi întrebuinţate de un număr nelimitat de ori (pînă la spargerea lor incidentală), deoarece cu cît se fierbea mai multă saramură în ele, cu atît pereţii lor deveneau mai etanşi, astupîndu-se toate porozităţile cu sare. Aceasta şi explică numărul mic al acestor vase (oale şi cas-

---

[28] W. Matthias, *op. cit.*, p. 215 ; W. A. Brunn şi W. Matthias, AusgrFunde, 1958, 3, p. 242.

[29] Vezi nota 13.

[30] D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 69 ; G. Kohl şi H. Quitta, AusgrFunde, 8, 1963, 6, p. 287 ; idem, Radiocarbon, 8, 1966, p. 27—45 ; C. Renfrew, PPS, 36, 1970, p. 309 ; V. I. Markevici şi E. A. Ţepkin, *Antropologen Moldavii*, Chişinău, 1969, p. 96.

[31] Ca factor favorizant al locuirii la Slatina Mare trebuie să avem în vedere şi existenţa unui izvor cu apă dulce, la circa 100 m de izvorul sărat.

troane) — vase comune şi celorlalte aşezări de tip Criş. Producerea lor pentru o folosinţă mai îndelungată ne explică şi aspectul lor mai îngrijit decît al briquetagelor.

A doua operaţiune — uscarea — nu se mai putea realiza însă în aceleaşi vase, întrucît volumul lor mare ar fi dus doar la o uscare a straturilor exterioare, pe cînd interiorul ar fi rămas tot umed. De asemenea sarea realizată în forme mari ar fi fost mult mai dificil de transportat. Din aceste motive s-a adoptat formula paharelor de formă conică, în care se punea terciul de sare, în vederea uscării. Talpa lată avea rolul să menţină stabilitatea paharelor pe vatră şi de asemenea se obţinea o suprafaţă mai mare de încălzire (fig. 3). După uscare, sarea solidă devenea compactă, luînd forma paharului. Pentru scoaterea ei era necesară spargerea pereţilor[32]. Aceasta ne explică marele număr de funduri cu baza lăţită care ne-au parvenit, ca şi aspectul neîngrijit al acestor briquetage. Modelarea lor se făcea doar cu scop utilitar, întrucît se foloseau doar o singură dată.

Implicaţiile social economice ale briquetagelor de la Solca — Slatina Mare. Aşa cum s-a remarcat, prezenţa urmelor de locuire de la Solca — Slatina Mare încă de la nivelul neoliticului timpuriu nu poate fi pusă în legătură decît cu necesitatea obţinerii sării [33] pentru comunităţile din preajmă, care se ocupau cu cultivarea plantelor şi creşterea animalelor. Se atestă astfel încă din neoliticul timpuriu, specializarea unor grupuri de oameni în activităţi legate de obţinerea unui produs mineral. Mai mult, e de presupus că şi în cadrul acestui grup exista o subspecializare, în funcţie de diferitele etape ale procesului de producere a sării, care probabil se desfăşurau simultan. Marele număr de briquetage necesar uscării sării impune prezenţa unor persoane care se ocupau numai cu producerea acestor piese. Alte persoane se ocupau cu procesul propriu-zis de fierbere şi de uscare (construirea vetrelor şi cuptoarelor, pregătirea combustibilului şi întreţinerea focului, umplerea vaselor pentru evaporare şi a briquetagelor pentru uscare etc.).

Modul de prezentare finală a produsului (forme de sare) ne sugerează faptul că sarea obţinută de acest grup de oameni nu era destinată comunităţilor din imediata apropiere. Acestea ar fi putut să transporte direct saramura (pe care s-o folosească, în amestec cu apa, la fierberea mîncării) sau să obţină eventual cel mult terciul de sare, prin evaporarea saramurii [34]. Este deci evident că grupul uman de la Slatina Mare îşi dirija producţia în vederea obţinerii unor forme de sare care să poată fi transportate la distanţe mai mari şi care să servească în acelaşi timp ca echivalente de schimb [35]. Normal, această colectivitate umană din zona de munte avea

[32] W. Matthias, *op. cit.*, p. 210.

[33] Vezi nota 24.

[34] Datele istorice şi etnografice mai noi ne sugerează tocmai acest lucru. Astfel, multă vreme, locuitorii din satele învecinate Solcăi îşi aduceau slatina necesară cu butoaiele, în care, sau cu aşa-numitele fedeleşuri (burdufuri cetluite cu lemn). Din momentul în care în secolul al XIX-lea s-a deschis salina de la Cacica, autorităţile austriece au căutat să împiedice sau să reglementeze consumul slatinelor din zonă, tocmai pentru a împiedica concurenţa ce se făcea sării geme, obţinută pe cale industrială. Şi în poiana Slatinei Mari a existat locuinţa unui „revizor de slatină".

[35] W. Matthias, *op. cit.*, p. 209.

nevoie de produse agricole în schimbul sării pe care o producea. Stabilirea acestei comunități în zona montană arată că produsul căruia își consacra activitatea (sarea) avea suficientă căutare la alte colectivități, încît putea să asigure, prin schimb, existența respectivului grup.

În sprijinul acestor afirmații vin și observațiile arheologilor polonezi, care studiind numeroasele briquetage din jurul Cracoviei au constatat că ele se încadrează în anumite categorii de capacitate (între 0,500—1 kg) [36], deci formele de sare rezultate erau destinate trocului [37]. Și K. Riehm vede în briquetagele din zona orașului Halle etaloane pentru schimb [38]. Cu mult înainte de nivelul briquetagelor de la Solca, anume în mileniile VIII—VII, triburile din Palestina (în special cele de la Jericho) își asigurau, prin comerțul cu sare, obsidiana care se găsea în vulcanii Anatoliei [39].

Astfel, alături de silex și obsidiană, și sarea se dovedește pe teritoriul țării noastre drept unul din cele mai vechi echivalente de schimb. Producerea ei din saramură, acolo unde lipsesc deschiderile salifere la zi, a dus la una din primele forme de specializare a muncii, nu după sex și vîrstă, ci după ocupație.

Avînd în vedere caracterul de debut al acestor cercetări la noi în țară, lucrarea noastră și-a propus să prezinte deocamdată noul tip de ceramică descoperit la Solca — Slatina Mare, modul ei de utilizare și implicațiile pe care le are. Rămîn bineînțeles de rezolvat o serie întreagă de probleme, cum ar fi : o documentare arheologică mai detaliată a fazelor de producere a sării în neoliticul timpuriu (și nu doar prin analogie cu starea de fapt din etape mai tîrzii), precum și o lărgire a numărului de descoperiri de acest fel în țara noastră, atît în alte puncte [40], cît și pentru alte perioade. Va trebui să se facă distincție între izvoarele sărate care, prin importanța lor, au permis specializarea unei comunități în producerea sării în vederea schimbului (aici putîndu-se aștepta la apariția de briquetage) și izvoarele cu debit mic și concentrație slabă, care serveau doar interesele unei comunități din preajmă, neputînd fi utilizate pentru producerea de sare gemă.

Oricum, descoperirile de la Solca — Slatina Mare au arătat că cea mai veche apariție a briquetagelor, cunoscută pînă acum în Europa, se plasează în zona saliferului din nordul Moldovei. Nu este exclus ca tocmai comunităților neolitice de aici să le revină meritul descoperirii unui procedeu tehnic de obținere a sării — procedeu care a făcut apoi o adevărată vogă pe spații largi ale Europei și Asiei, timp de mai bine de patru milenii.

---

[36] A. Jodlowski, *op. cit.*, 1971, p. 252—253.

[37] Numărul încă mic de piese pe care îl avem de la Slatina Mare, ca și starea lor fragmentară ne împiedică deocamdată să stabilim capacitatea briquetagelor de aici, aceasta rămînînd o sarcină de viitor.

[38] K. Riehm, AugsrFunde, 4, 1959, p. 5.

[39] B. Brentjcs, *Die orientalische Welt*, Berlin, 1972, p. 33.

[40] Deja muzeograful Emil Emandi, de la Muzeul Suceava, ne-a semnalat o piesă similară cu briquetagele de la Solca, datînd de asemenea din cultura Criș și pe care a descoperit-o în 1973 la hotarul dintre satele Drăgoiești și Măzănăești (jud. Suceava), în apropierea unei fîntîni cu apă sărată. Piesa se află la muzeul școlar din satul Liteni (com. Moara, jud. Suceava).

L'EXTRACTION DU SEL À PARTIR DE LA SAUMURE EN NÉOLITHIQUE ANCIEN, TEL QU'IL RESSORT DES DÉCOUVERTES DE SOLCA (DÉP. SUCEAVA)

(RÉSUMÉ)

Le sondage entrepris en 1968 dans le site « Slatina Mare », près de la ville Solca a mené à la découverte de quelques fragments de céramique remontant à plusieurs périodes : Criș, Precucuteni, Cucuteni B (en association avec la céramique du type C), Hallstatt et Moyen Âge (XVIIe s.). La concentration de ces traces d'habitat dans une région absolument impropre à l'agriculture (la station est sise dans Obcinele « Bucovinei », plus précisément dans «Obcina Mare », à 654 m d'altitude) s'explique par la seule possibilité, qu'offrait la source salée qui s'y trouvait, à fournir le sel nécessaire à la nutrition. Pour le nord de la Moldavie l'utilisation des sources salées (= «slatine ») a été le seul procédé d'obtenir le sel, vu que les gisements de sel se trouvaient à une grande profondeur. La source salée « Slatina Mare » se remarque par une grande concentration (260—310$^0/_{00}$ NaCl) et par un débit assez riche (4,6 l/min); tout près il y a une source d'eau douce, qui a permis que la région soit pendant longtemps habitée. Le sondage a donné la situation stratigraphique suivante : 0—0,30 m : mélange de matériaux dû aux glissements du terrain en pente ; 0,30—0,60 m : couche aux matériaux de Cucuteni ; 0,60—0,80 m : couche stérile du point de vue archéologique ; à partir de 0,80 m en bas une couche aux matériaux Criș, qui n'a pu être investiguée intégralement à cause des puissantes infiltrations d'eau provenant de la source salée.

Dans la couche Criș on a trouvé de nombreux fonds de pots à base très large (plus de deux tiers du total des fragments céramiques découverts), qui rappellent une variante du type briquetage, répandue dans plusieurs endroits de l'Europe de l'Ouest, de l'Allemagne centrale, de la Pologne, du Caucase et du Japon. Les découvertes de Solca—Slatina Mare constituent une première preuve de l'usage des briquetages sur le territoire de la Roumanie. Jusqu'à présent la plus ancienne preuve de l'emploi des briquetages en Europe était fournie par certaines découvertes autour de Cracovie (Wieliczka), datées à la période de la civilisation Lengyel. Les pièces du type briquetage de Solca — Slatina Mare remontent à une époque plus ancienne, au néolithique ancien — civilisation Criș (V^e^ millénaire av.n.è.) et sont les plus anciennes de l'Europe. Les briquetages de Solca, ainsi que des autres régions de l'Europe, étaient utilisés pour le séchage du sel humide obtenu au préalable par l'évaporation de la saumure. Le sel compact résulté après séchage était tiré du moule en brisant les parois du pot. C'est ce qui explique le grand nombre de fonds de briquetages trouvés sur une petite surface — chose constatée aussi en d'autres endroits de l'Europe. Le sel compact en forme de cône pouvaient ainsi être transporté à de grandes distances, dans les communautés agricoles qui manquaient de source de sel se trouvant à proximité. Le sel était troqué contre toutes sortes de produits, surtout agricoles. L'auteur en conclut que les découvertes de briquetages de Solca font la preuve d'une spécialisation ancienne d'une communauté humaine en vue de l'obtention d'un produit minéral destiné au troc.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Endroits d'extraction du sel dans la commune primitive (d'après A. Jodlowski).

Fig. 2. Types de briquetages, découverts en Europe (d'après W. Matthias) : 1 — récipient à corps allongé ; 2 — récipient à corps court ; 3 — coupe à pied ; 4 — coupe à pointe ; 5 — colonne ovale ; 6 — colonne cylindrique ; 7 — colonne à base à trois pointes ; 8 — colonne à corps prismatique ; 9 — creusets ; 10 — récipient à forme de baignoire ; 11 — récipient à forme cônique ; 12 — billé en terre cuite.

Fig.3. Reconstitution du processus d'obtention du sel de la saumure' : A — bouillonnement ; B — séchage (d'après A. Jodlowski).

Fig. 4. Carte de la localité de Solca (x : Slatina Mare).

Fig. 5. Matériaux céramiques Criş,du type ordinaire, provenant de Slatina Mare.

Fig. 6. Pièces du type briquetage de Slatina Mare (environ 2/3 gr. nat.).

Fig. 7. Idem.

Fig. 8. Idem.

Fig. 9. Profils de quelques briquetages de Slatina Mare.

Fig. 10. Idem.

Fig. 11. Idem.

STATUETELE GETO-DACE DE LA CÎRLOMĂNEŞTI (JUD. BUZĂU)

DE

MIRCEA BABEŞ

Săpăturile sistematice întreprinse în ultimii zece ani (1967, 1972—1976) în staţiunea de la Cîrlomăneşti, com. Verneşti, jud. Buzău, au prilejuit descoperiri de o notabilă valoare ştiinţifică şi muzeistică, făcînd ca această staţiune să capete deja un loc bine stabilit în sistemul nostru de cunoştinţe relative la arheologia ţinutului buzoian şi, sub anumite aspecte, să contribuie chiar la luminarea unor probleme de un interes mai general pentru istoria străveche românească [1].

Situată la confluenţa rîurilor Buzău şi Nişcov, pe o terasă înaltă, înconjurată de pante repezi ce îi oferă o apărare naturală, aşezarea de la Cîrlomăneşti a fost locuită atît în cursul epocii bronzului (cultura Monteoru, fazele Ic4, Ic3 şi IIa) [2], cît şi în cea de-a doua epocă a fierului. Această din urmă locuire prezintă caracterele esenţiale ale unei aşezări de tip oppidan, ceea ce ne-a făcut să considerăm că avem de-a face cu o *dava*, centrul economic, politic, militar şi de cult al unei importante formaţiuni tribale geto-dace din bazinul mijlociu al Buzăului [3]. În ciuda duratei sale relativ scurte (mijlocul secolului al II-lea — mijlocul sec. I î.e.n.), aşezarea geto-dacă se caracterizează prin bogăţia deosebită a urmelor de locuire, constînd atît din resturi de construcţii (din piatră, lut şi lemn), cît şi din obiecte întregi sau fragmentare (recipiente ceramice, unelte, podoabe, arme, monede, piese de cult etc.).

Abundenţa acestor obiecte, ca şi contextul de descoperire, arată că ele erau nu numai folosite, ci şi produse pe scară largă la Cîrlomăneşti. Acest lucru este valabil în primul rînd pentru olărie şi, într-o anumită măsură, şi pentru prelucrarea metalelor. Pe de altă parte, particularităţile monedelor de tip Vîrteju-Bucureşti descoperite la Cîrlomăneşti permit definirea unei variante locale a acestui tip monetar şi justifică ipoteza existenţei aici a unui atelier monetar şi implicit a sediului autorităţii tribale emitente [4]. În sfîrşit, descoperirile de statuete de lut zoo- şi antropo-

---

[1] Cf. M. Babeş, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomăneşti*, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 125—139.

[2] Al. Oancea, în *Thraco-Dacica*, Bucureşti, 1976, p. 59—75, în special p. 62 şi fig. 3/2; Al. Oancea, M. St. Udrescu, D. Nicolăescu-Plopşor, SCA, 13, 1976, p. 3—6; Al. Oancea, Cercetări arheologice (Muzeul naţional), 4, 1976, p. 191—237.

[3] M. Babeş, *op. cit.*; idem, Magazin istoric, 9, 1975, 6 (99), p. 30—32; idem, Archeologia Paris—Dijon, 91, 1976, p. 20 urm.

[4] M. Babeş, Dacia, N. S., 19, 1975, p. 130 şi nota 11.

S C I V A tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie, 1977, p. 319—352

morfe, de o originalitate şi de o frumuseţe pînă în prezent neîntîlnite în alte staţiuni, ne arată că la Cîrlomăneşti avem de-a face şi cu un centru artistic şi de cult important al Daciei preromane.

*

Dintre bogatele descoperiri din „dava" de la Cîrlomăneşti ne vor reţine atenţia, în aceste pagini, exemplarele de plastică în lut, reprezentînd oameni şi animale, într-o manieră naturalistă şi cu o precizie a execuţiei puţin cunoscute pînă acum în arta geto-dacă. Statuetele în discuţie, reprezentate printr-o mare cantitate de fragmente, dar, din nefericire, doar în puţine cazuri complet reconstituibile, constituie o grupă închisă, omogenă, cu trăsături foarte bine definite — fapt explicabil, probabil, prin aceea că provin dintr-un singur atelier local, sau chiar din mîinile unui singur artist. Ele merită, fără îndoială, o prezentare şi o analiză specială, motiv pentru care vom lăsa de astă dată în afara atenţiei noastre alte manifestări de artă plastică.

Caracterizare generală. Grupa de piese ce ne interesează aici este constituită din statuete de animale şi păsări sălbatice specifice zonei noastre geografice. Pe baza pieselor întregite sau a diferitelor fragmente am putut, astfel, identifica : lupi, mistreţi, cervide şi păsări sălbatice mari. Alături de acestea, mult mai rar, apar şi reprezentări umane ecvestre.

Indiferent de subiectul tratat, toate aceste statuete au fost „construite" după aceeaşi schemă. Ele au fost prevăzute cu un soclu conic, gol, avînd diametrul bazei de 22—30 cm (majoritatea 24—26 cm) şi o înălţime de cca 20 cm. La partea sa superioară, soclul se termină printr-o mică coloană plină, cu secţiune rotundă sau aplatizată, groasă de 5—6 cm. Pîntecul statuetei (al animalului sălbatic, al păsării sau al calului, în cazul reprezentărilor de războinici-călăreţi) se sprijinea pe această coloană, în timp ce picioarele (labele sau copitele) se sprijineau mai jos, pe soclul conic.

Modelarea diferitelor părţi ale piesei se făcea, evident, separat. Soclul se modela pe roată, în forma unei pîlnii, cu pereţii groşi (0,8—1,8 cm), prezentînd spre exterior coaste, respectiv caneluri largi, orizontale, cu rost ornamental. Pereţii se îngroşau spre vîrful „pîlniei", unde începea coloana de sprijin a statuetei. Această coloană se termina la partea superioară cu un cep, care intra în corpul statuetei.

Diferitele părţi ale statuetei propriu-zise erau, la rîndul lor, fabricate separat şi montate succesiv. După ce corpul era aşezat pe soclu, i se adăugau picioarele (din aceeaşi bucată cu labele sau copitele, care se lipeau pe soclu, fără cep), diferitele detalii ale capului, modelate separat (limba, colţii, ochii, coarnele, urechile) şi coada. După ultimele retuşuri de modelare, se netezea suprafaţa sau, după caz, se acoperea cu striuri menite să redea blana.

Pasta din care au fost confecţionate piesele în discuţie este foarte fină şi omogenă. Cu excepţia unor fragmente arse secundar, nu am constatat plesnituri sau deformări ale materialului. Aceasta pare să se datoreze faptului că lutul ales era de foarte bună calitate şi era bine malaxat.

Modelarea este îngrijită, în special în ceea ce priveşte detaliile anatomice. În schimb, finisarea mai lasă uneori de dorit. Bucăţele de lut lipite accidental, zgîrieturi, amprente de degete au rămas vizibile, mai ales pe soclu, datorită netezirii grăbite cu mîna. Suprafaţa nu a fost acoperită cu slip şi nu a fost niciodată lustruită.

Lipsa deformărilor şi crăpăturilor, precum şi culoarea cărămizie sau gălbui-cărămizie uniformă a majorităţii pieselor (cu excepţia fragmentelor arse secundar) reprezintă indicii ale tehnicii avansate de ardere (coacere) stăpînite de meşterii de la Cîrlomăneşti, tehnică ce implica controlul precis al temperaturii şi al cantităţii de aer (respectiv oxigen) admise în cuptor. Este deci de presupus că aceste piese nu au putut fi arse decît în cuptoare cu reverberaţie. Presupunem, de asemenea, că într-o primă fază a coacerii, mai îndelungată, se practica o ardere reducătoare, pentru ca în faza finală, prin deschiderea cuptorului, să se realizeze o ardere oxidantă.

Fragmentele arse secundar au căpătat, în general, o culoare mai închisă (cafenie, cenuşie sau neagră). Trebuie însă precizat că, atît cît am putut observa pînă acum, această ardere secundară s-a produs în stare fragmentară şi nu pe piese întregi. Ea s-a produs deci accidental, după spargerea unor piese şi nu în timpul utilizării lor.

În legătură cu calitatea şi culoarea pastei statuetelor, ar mai fi de remarcat faptul că la Cîrlomăneşti olăria locală din pastă fină, cărămizie sau roşie este reprezentată într-o proporţie redusă şi într-un repertoriu restrîns de forme lucrate la roată. Pe acest temei, putem exclude de la început ipoteza că statuetele noastre erau aşezate pe gura unor vase lucrate dintr-o pastă similară, ipoteză spre care ne-ar putea duce forma de capac a soclului pe care aceste statuete sînt montate. Vase a căror gură să se potrivească cu baza soclului nu s-au găsit.

Aceasta nu înseamnă însă neapărat că atelierul care producea statuetele în discuţie se specializase exclusiv în acest domeniu. Dimpotrivă, putem crede că folosind roata olarului (pentru modelarea soclurilor) şi cuptorul perfecţionat, cu reverberaţie (pentru arderea pieselor), atelierul respectiv a fost, totodată, şi un furnizor de ceramică de bună calitate. Pînă în zilele noastre, uneori, aceiaşi meşteri fac oale şi variate piese de plastică (statuete, fluiere etc.), de exemplu la Oboga, în timp ce nu departe de Bucureşti, la Pisc, ei s-au specializat fie în olărie, fie în statuete [5].

STATUETELE ZOOMORFE

1. *Lupi* (fig. 1, 2, 3 şi 9/3). Primul animal care a putut fi recunoscut pe baza fragmentelor de statuete a fost *lupul*. După mai multe descoperiri izolate, în campania 1974, am descoperit în groapa 22 din arealul E1c sud numeroase fragmente aparţinînd unor statuete de lupi; din mai multe zeci de fragmente au putut fi reconstituite două exemplare (unul complet, fig. 1/a—c şi altul parţial, fig. 2 a—b). Pe baza acestor reconstituiri, care sînt pe deplin asigurate, putem da o descriere precisă, detaliată, a statuetelor de lup, în general (vezi şi fragmentele din fig. 3).

Corpul alungit al animalului este mai mult sau mai puţin arcuit, cu extremităţile sub nivelul spinării. În secţiune, corpul este aplatizat, mai gros la pîntec (vezi şi fig. 3/12, 14). Capul este modelat în continuarea corpului, din aceeaşi bucată de lut, fără o marcare distinctă a gîtului (fig. 1, 2, 3/1). Detaliile capului au fost modelate separat şi aplicate ulte-

---

[5] Informaţii C. Mirescu (Muzeul satului, Bucureşti).

Fig. 1. Cîrlomănești, jud. Buzău (suprafața E1c sud, groapa 22). Statuetă de lup (înălțimea 27 cm).

Fig. 2. Cîrlomănești, jud. Buzău (E1c sud, groapa 22). Statuetă fragmentară de lup (înălțimea 18,5 cm).

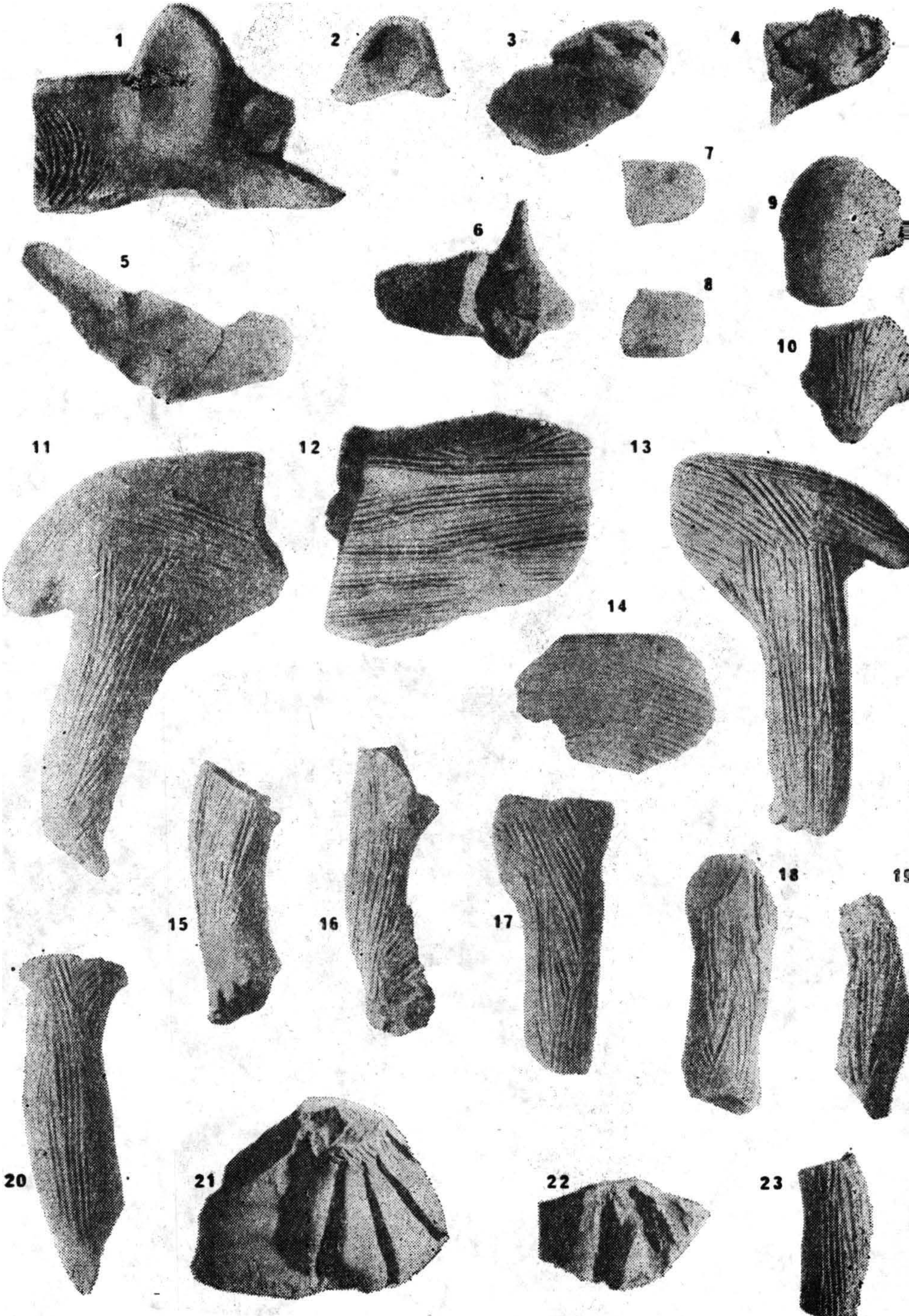

Fig. 3. Cîrlomănești, jud. Buzău (E1c sud, groapa 22). Fragmente de statuete de lup.

rior : urechile triunghiulare, dispuse vertical în axul corpului (fig. 3/2), ochii globulari, limba plată şi cei doi colţi scurţi, conici (fig. 3/3—6). Botul a fost despicat şi puţin scobit la interior, pentru a face loc limbii, care începea din fundul gurii şi al cărei vîrf ieşea cu 3—5 mm înainte (fig. 1 ; 2 ; 9/3). După montarea limbii, se plasau lateral cei doi colţi. În vîrful uşor rotunjit al botului au fost practicate două împunsături adînci (cu un beţişor cu secţiune patrată), pentru a reda nările. La extremitatea cealaltă a corpului, coada groasă şi scurtă era, de asemenea, modelată separat (fig. 3/9—10).

Picioarele, montate după aşezarea corpului pe soclu, au secţiunea rotundă sau ovală, uneori neregulată. Cele din faţă sînt arcuite în planul transversal al corpului (mai depărtate la mijloc, fig. 1/b şi 2/a), uneori şi în plan longitudinal (fig. 3/15—16, 19—20, 23). Cele din spate sînt de obicei drepte, mai depărtate jos (fig. 3/11, 13, 17, 18). O altă deosebire este aceea că la picioarele din faţă labele vin direct, în continuare, rezemîndu-se vertical pe soclu (fig. 1/a—b), în timp ce la picioarele din spate labele vin în unghi drept, cuprinzînd lateral soclul (fig. 1/a, c). Labele, disproporţionat de mari, au formă de evantai. Patru şănţuiri late şi adînci, trase radial după fixarea labei pe soclu, o împart în cinci degete puternice (fig. 3/21, 22).

Suprafaţa vizibilă a corpului şi a picioarelor este acoperită cu striuri lungi şi dese, paralele, de regulă orizontale pe corp şi verticale pe picioare, menite să redea părul animalului (fig. 1, 2, 3). Ele au fost trase cu un instrument dur, avînd 5—6 dinţi cu capetele retezate (late de cca 1 mm). Normal, capul nu era acoperit cu striuri (fig. 3/1 ; 9/3). De asemenea labele (degetele), care numai accidental au fost atinse de instrumentul amintit (fig. 1 ; 3/21—22). Într-un caz striurile lipsesc, inexplicabil, şi de pe coadă (fig. 3/9). În rest, artistul a renunţat la indicarea părului prin striuri pe suprafeţele ascunse privitorului (părţile interioare ale picioarelor, pieptul şi pîntecul animalului).

Singurul exemplar complet reconstituit ne permite să analizăm această reprezentare plastică şi din punctul de vedere al dimensiunilor şi proporţiilor. Piesa întregită (fig. 1), măsurînd cca 27 cm în înălţime şi avînd diametrul bazei (soclului) de 26,8 cm, se înscrie armonios într-un volum cubic. Statueta propriu-zisă, lungă de cca 25 cm şi înaltă de cca 20 cm (de la vîrful degetelor la urechi) este şi ea bine proporţionată. Disproporţii, determinate nu numai de limitele măiestriei artistului, ci şi de construcţia specifică a piesei şi, poate, chiar de intenţia de a accentua dimensiunile unor părţi anatomice, se constată în ce priveşte raportul dintre lungimea capului (8,4 cm) şi lungimea totală a corpului (25 cm), dintre dimensiunile urechilor şi cele ale capului, respectiv dintre dimensiunile labelor şi cele ale picioarelor. Aceleaşi observaţii se pot face în privinţa piesei restaurate parţial (fig. 2), la care capul (lungime 9,5 cm), reprezintă mai mult de o treime din lungimea totală (25,9 cm). Fără a mai da şi alte exemple putem presupune că, în general, statuetele de lup aveau dimensiunile şi proporţiile piesei restaurate. Mai mult decît atît, am putea presupune că şi statuetele reprezentînd alte animale aveau dimensiuni apropiate.

2. *Mistreţi* (fig. 4 şi 5). Deşi nu am putut restaura în întregime nici o piesă, pe baza numeroaselor fragmente tipice descoperite putem face o reconstituire mentală, pe deplin asigurată, a statuetelor reprezentînd

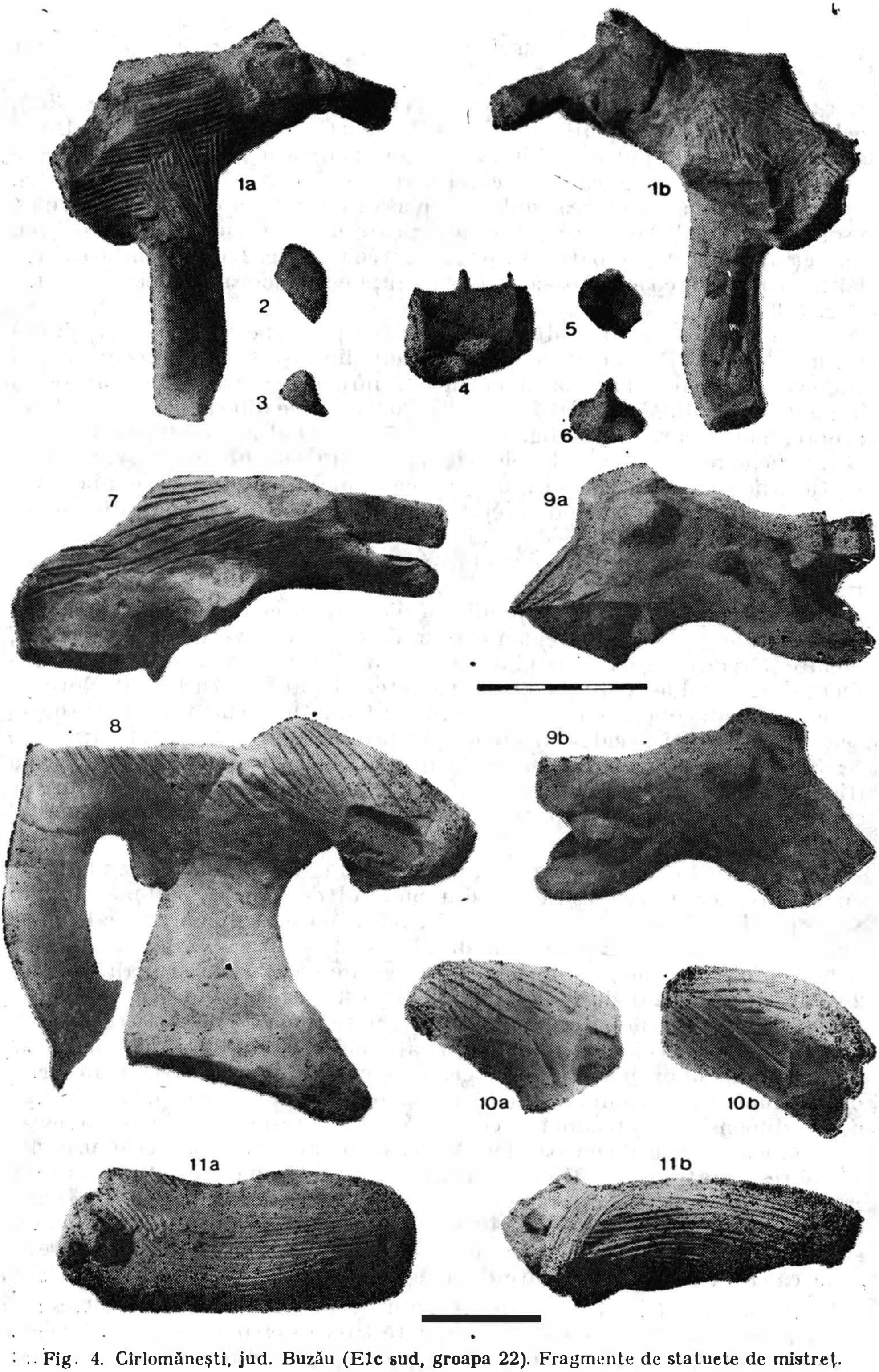

Fig. 4. Cîrlomănești, jud. Buzău (E1c sud, groapa 22). Fragmente de statuete de mistreț.

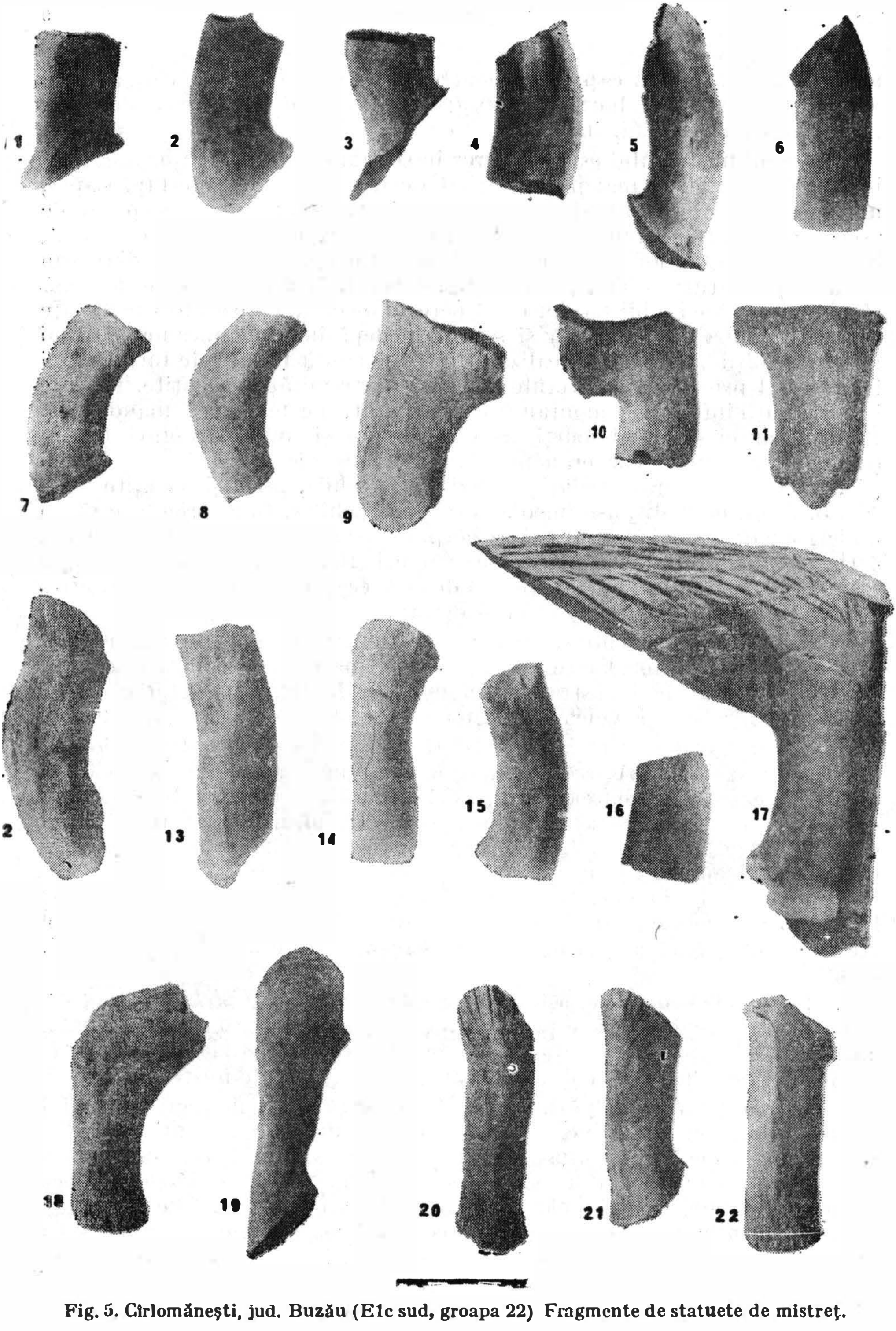

Fig. 5. Cîrlomănești, jud. Buzău (E1c sud, groapa 22) Fragmente de statuete de mistreț.

mistreţul. Atît pentru cap, cît şi pentru corp există elemente care asigură identificarea speciei : botul retezat (rîtul) şi cele două perechi de colţi, respectiv coada scurtă, încolăcită.

Corpul mistreţului este mai gros în secţiune (cilindric, uşor aplatizat în plan orizontal) şi mai puţin curbat decît la statuetele de lup. Capul, mai mult (fig. 4/9) sau mai puţin (fig. 4/1,7) net delimitat de corp, are de asemenea o formă cilindrică. Maxilarul inferior, mai lung, este ascuţit, în timp ce cel superior este uşor lăţit şi retezat drept. Nările sînt redate prin două împunsături adînci, pătrate (fig. 4/1b, 4, 7, 9). Gura este deschisă pentru a face loc limbii şi celor două perechi de colţi, care au fost modelate separat. Limba este ascuţită şi scurtă, nedepăşind lungimea maxilarului inferior. Colţii superiori se realizau dintr-o singură bucată de lut, trecută transversal prin gura mistreţului şi avînd extremităţile ascuţite, ridicate în sus. Colţii inferiori se montau fiecare separat, pe marginea mandibulei. Într-un caz ei sînt mai scurţi decît cei de sus şi sînt îndreptaţi lateral (fig. 4/4), iar în alt caz erau mai lungi şi puternic curbaţi spre înapoi (fig. 4/9a). Ochii erau redaţi globular. Urechile, mici şi ascuţite (fig. 4/2, 3, 5, 6), erau dispuse imediat deasupra ochilor, fiind orientate puţin oblic faţă de axul longitudinal al corpului (spre înainte şi exterior ; fig. 4/1b, 9a—b). Judecînd după unele spărturi (fig. 4/1a, 7) sau după unele fragmente (fig. 4/6), ochiul şi urechea de pe aceeaşi parte se modelau dintr-o bucată, separat, şi se lipeau ulterior de cap.

La cealaltă extremitate a corpului, remarcăm redarea naturalistă, accentuată, a cozii încolăcite şi a atributelor masculine, modelate separat. Aceste detalii sînt bine păstrate la fragmentele din fig. 4/10—11, dar nu par a fi lipsit iniţial nici la celelalte fragmente (fig. 4/8 ; 5/17).

La două exemplare fragmentare (fig. 4/1,8) s-au păstrat şi picioarele din faţă. Ele sînt plate, rectangulare în secţiune şi arcuite în plan longitudinal (vezi şi fragmentele din fig. 5/1—12). Datorită faptului că la nici un exemplar nu s-a păstrat complet laba piciorului, nu ştim cu certitudine care era forma ei exactă. La două fragmente (fig. 5/2,5), la extremitatea inferioară începe o şănţuire care indică despicarea labei în două copite, în timp ce la un al treilea fragment (fig. 5/3) avem probabil de-a face cu o labă îngustă, nedespicată. Ţinînd seama de realitatea anatomică ar fi de crezut că, de regulă, la statuetele de mistreţi, labele din faţă se terminau în copite.

Picioarele din spate, aşa cum arată piesa fragmentară din fig. 5/17, erau drepte, cilindrice şi se prindeau de soclu direct, fără a forma o labă. Prin analogie putem identifica fragmentele din fig. 5/13—16, 18—22, ca provenind de la picioarele din spate ale unor statuete de mistreţi.

La aceste statuete părul este redat doar pe corp, de regulă prin linii relativ rare, incizate adînc, una cîte una, cu un obiect ascuţit. Ele sînt dispuse oblic, coborînd dinspre partea anterioară spre cea posterioară (fig. 4/7—10). La unul din exemplare (fig. 5/17), liniile oblice de pe cele două părţi laterale sînt despărţite între ele printr-o fasciculă de linii lungi, trase longitudinal pe spinare, care redau coama atît de caracteristică a mistreţului. Mai rar, modul de redare a părului de mistreţ este acela folosit la statuetele de lupi (striuri paralele realizate cu un instrument dinţat ; fig. 4/1, 11). În aceste cazuri, ca şi la lup, pe corp striurile au fost trase

orizontal şi, aşa cum arată piesa din fig. 4/1b, s-a încercat chiar indicarea părului pe picioare, prin striuri verticale. Regula este, însă, ca la statuetele de mistreţi picioarele să fie reprezentate fără păr (fig. 4/8 ; 5/1—22).

Statuetele de mistreţ, ca şi toate celelalte tratate în lucrarea de faţă, au fost aşezate pe suporturi conice (fig. 4/8). Judecînd după dimensiunile exemplarelor mai bine păstrate sau ale diferitelor fragmente, putem aprecia că dimensiunile piesei în ansamblu sau ale statuetei propriu-zise erau cam aceleaşi cu cele indicate mai sus pentru statueta de lup restaurată (*supra*, p. 325 şi fig. 1). Astfel, pentru piesa din fig. 4/8 estimăm o lungime iniţială de 26—27 cm şi o înălţime totală (cu soclu) de 25—26 cm. Soclurile trebuie să fi avut şi ele dimensiunile comune pentru întreaga grupă în discuţie. Singurul fragment mai bine păstrat pe care îl atribuim unei statuete de mistreţ (fig. 10/10) are diametrul bazei de 28 cm.

3. *Cervide* (fig. 6 şi 7). Spre deosebire de identificarea relativ facilă a lupilor şi mistreţilor, în cazul reprezentărilor de cervide se ivesc unele dificultăţi, care ţin atît de starea extrem de fragmentară a materialului, cît şi, se pare, de o anumită libertate pe care şi-a luat-o artistul, stilizînd şi chiar combinînd caractere ale unor specii deosebite. Sigur este, în orice caz, că artistul a intenţionat să redea două specii diferite ale acestei familii.

Primul animal este *cerbul*, reprezentat prin cîteva fragmente foarte caracteristice. Astfel, capul din fig. 9/2, deşi vătămat, redă trăsăturile tipice ale speciei: forma gîtului, scurt şi gros, forma capului, poziţia laterală şi forma alungită a urechilor, plasarea coarnelor pe creştet şi pe frunte (aşa cum arată spărtura). În gura uşor deschisă (fig. 9/2a) era desigur montată limba, modelată separat. Ochii sînt redaţi globular. Coarnele ramificate, aşa cum arată mai multe fragmente (fig. 6/19, 21 şi 10/5), erau modelate cu multă grijă pentru detaliu. Suprafaţa capului şi a gîtului, precum — probabil — şi aceea a corpului erau netede.

În afară de piesele amintite, cerbului i-am mai putea atribui două fragmente mai mari, reprezentînd partea anterioară a animalului, descoperite pe nivelul de distrugere al aşezării. Ambele sînt rău păstrate, lipsite de atributele tipice, dar au forma generală a protomei de cerb şi prezintă pe cap suprafeţe mari ciobite, de unde s-au dezlipit coarnele şi urechile (vezi şi fig. 7/3). În rest, ne lipsesc fragmente de corp sau picioare, care să poată fi atribuite cu certitudine statuetelor de cerb.

Cel de-al doilea animal, reprezentat printr-o piesă aproape întreagă şi prin numeroase fragmente tipice, deşi mai uşor reconstituibil decît primul, este mai greu de determinat prin raportare la speciile de animale actuale ale zonei noastre geografice. Dacă am face abstracţie de forma coarnelor, nu ar fi nici o dificultate să identificăm aici *căprioara*, avînd în vedere forma zveltă, aplatizată, aproape rectangulară, a corpului, pe care se reliefează şira spinării, gîtul subţire şi lung (fig. 6/1 şi 7/1—2) şi coada scurtă (fig. 7/4). În cazul piesei întregite, animalul este redat cu gîtul arcuit, în poziţie verticală, şi cu capul ridicat (fig. 6/1), pe cînd în cazul fragmentelor din fig. 7/1—2 poziţia este aceea cu gîtul drept, întins înainte. Capul este mic, îngust, flancat lateral de două urechi scurte şi ascuţite şi încununat de coarne puternice, care pornesc din creştet spre exterior şi se încovoaie apoi în sus, cu vîrfurile spre interior (fig. 6/1). Ochii sînt redaţi de astă dată prin alveole (fig. 6/1 ; 7/1), iar gura pare a fi fost deschisă. Picioarele

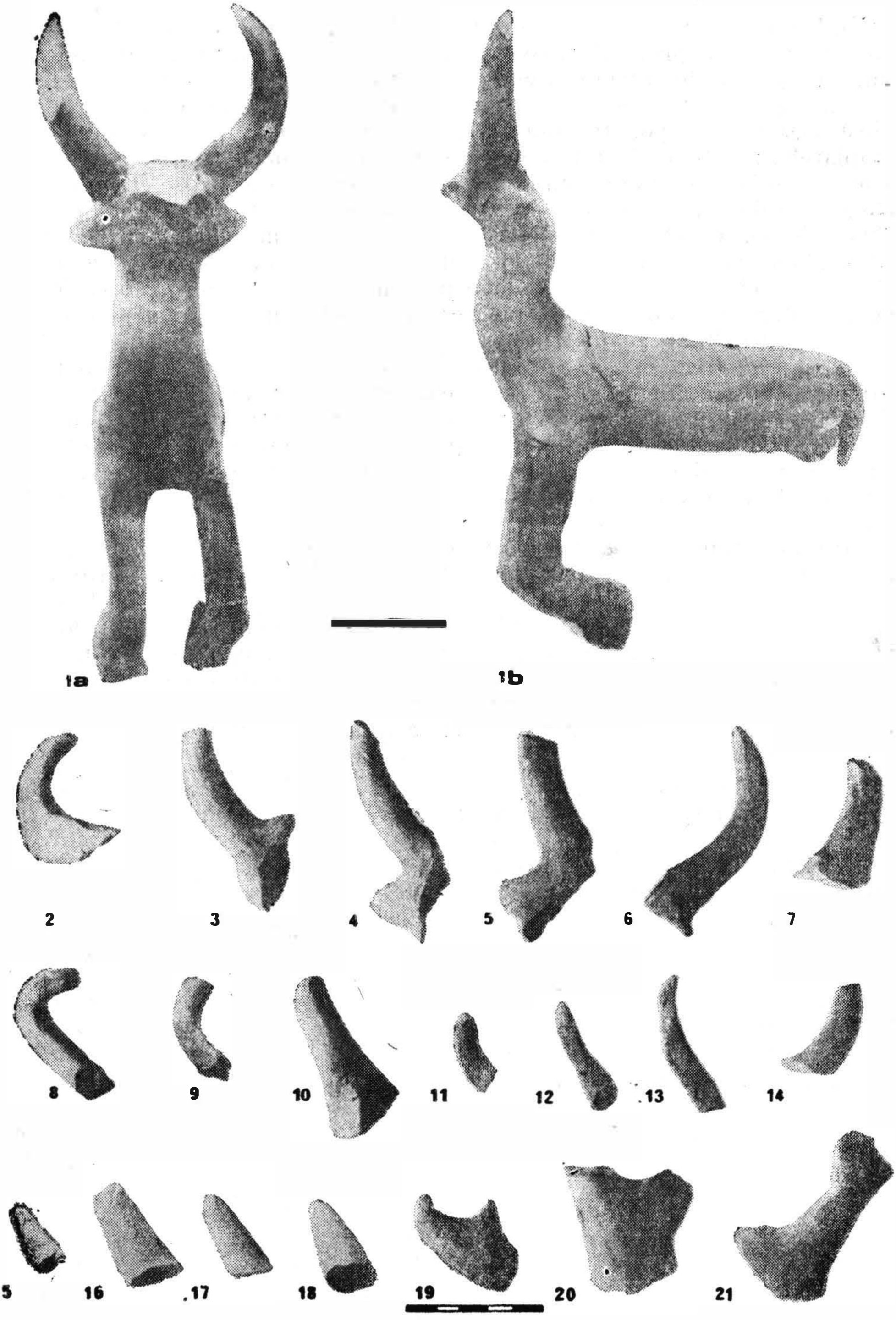

Fig. 6. Cîrlomănești, jud. Buzău (E1c sud, groapa 22). Fragmente de statuete de cervide.

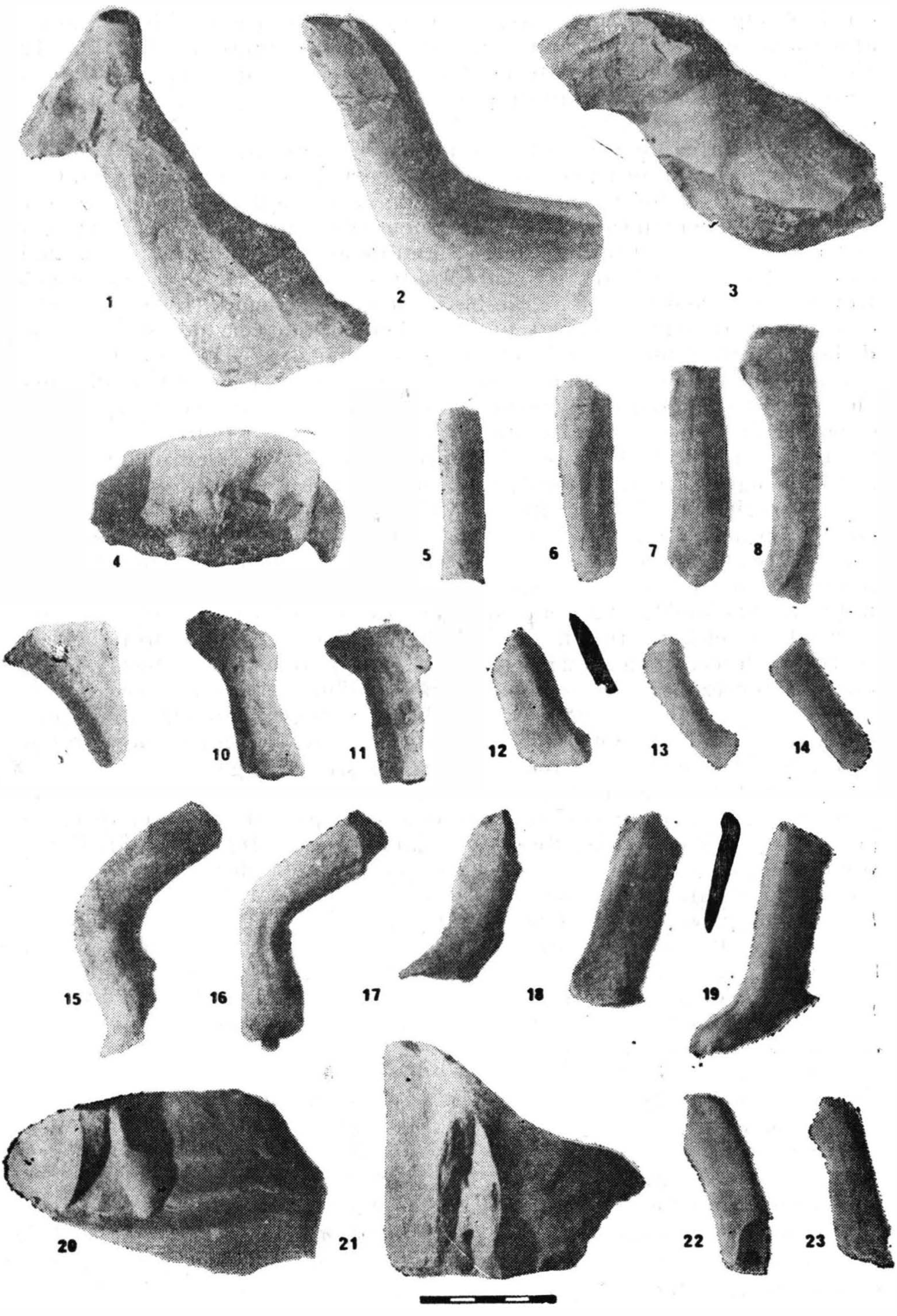

Fig. 7. Cîrlomănești, jud. Buzău (1 E2c sud, groapa 65; 2—23 E1c sud, groapa 22). Fragmente de statuete de cervide.

din faţă sînt subţiri, aplatizate, rectangulare în secţiune. Ele se îndoaie aproape în unghi drept la genunchi şi se termină în copite (fig. 6/1 ;7/9—12, 15—23). Picioarele din spate erau de asemenea subţiri, dar rotunde în secţiune (cilindrice) ; ele erau drepte sau uşor curbate şi se prindeau direct de soclu, fără copite (fig. 7/5—8, 13—14).

Dificultatea de a identifica în aceste statuete căprioara provine, aşa cum spuneam, din forma coarnelor. Atît coarnele piesei întregite (fig. 6/1), cît şi cele mai multe dintre cele fragmentare (fig. 6/2—7, 10, 14—18) sînt absolut tipice pentru *bovine*. Alte fragmente de coarne (fig. 6/8—9, 11—13) sînt mai subţiri şi au forme diferite, greu de atribuit unui anumit animal, cu excepţia piesei din fig. 6/8, care are forma unui corn de capră neagră. Revenind la cele dintîi, nu ne rămîne decît să ne punem întrebarea, pentru care motiv artistul a modelat un animal cu corp de cervideu şi cu coarne de bovin, fără să putem găsi o explicaţie convingătoare. Ipoteza după care am avea de-a face totuşi cu un *cervideu* (*căprioară*) rămîne valabilă, mai ales pentru exemplarul fragmentar din fig. 7/1, ale cărui coarne, judecînd după pornire, par a fi fost drepte (ca la căprior) şi nu arcuite. Printre alte fragmente, avem, dealtfel, izolată, reprezentarea unui corn drept şi ascuţit, avînd o singură ramură laterală spre vîrf, ca la căprior (fig. 6/20).

Datorită poziţiei ridicate a capului şi dimensiunii coarnelor, statuetele propriu-zise erau mult mai înalte decît cele de lup sau de mistreţ. Piesa întregită (fig. 6/1) măsoară actualmente în înălţime 29 cm. Cu soclul împreună ea va fi măsurat circa 35 cm. La aceeaşi piesă, corpul măsura iniţial în lungime 22—22,5 cm. Aceste statuete erau deci mai scurte şi mai înalte decît celelalte. În schimb, judecînd după dimensiunile protomelor şi coarnelor de cerbi (fig. 9/2 ; 6/19—21 ; 10/5), putem presupune că statuetele care reprezentau aceste animale erau mai lungi şi mai masive.

4. *Păsări* (fig. 8 şi 9/1). Alături de cele trei grupe de mamifere, plastica zoomorfă de la Cîrlomăneşti cuprinde şi o grupă numeroasă de reprezentări de păsări. Acestea sînt redate cu aripile strînse lîngă corp şi cu coada înfoiată. Gîtul lung, rotund în secţiune, este de regulă în poziţie verticală, uşor arcuită. El se îngustează către cap, care priveşte înainte, cu ciocul puţin lăsat în jos. Poziţia este statică, dar totuşi vie (fig. 8/2, 5, 6). Există şi un exemplar la care poziţia aplecată spre înainte a gîtului pare să indice momentul în care pasărea se pregăteşte să-şi ia zborul (fig. 9/1).

În ce priveşte „construcţia" piesei, se pare că artistul a folosit o singură bucată de lut, subţire la un cap şi groasă la celălalt, pentru a modela capul, gîtul, corpul şi coada. Lateral, pe mijlocul corpului, au fost lipite aripile, de forma unui triunghi alungit, plat (fig. 8/7, 10—11, 13—14). La partea inferioară, corpul a fost scobit pentru a putea fi montat pe coloana din vîrful soclului conic.

Ca rezultat, toate exemplarele întîlnite au în mare aceeaşi formă. Variaţii se observă, cum am arătat, în ce priveşte poziţia gîtului. În sfîrşit, singură modelarea diferită a capetelor ne sugerează că artistul a avut în vedere să reprezinte totuşi specii diferite. Astfel, în unele cazuri, ciocul păsării este aplatizat şi lăţit, iar deschiderea gurii este indicată printr-o crestătură în latul ciocului (fig. 8/2,3 şi 10/9). În alte cazuri, ciocul este ascuţit, închis (fig. 8/1,6) sau deschis (fig. 8/4). Ochii sînt redaţi, de ambele părţi ale capului, atît prin globule mari (fig. 8/2 şi 10/9), cît şi prin alveolări cu contur vag (fig. 8/1,3).

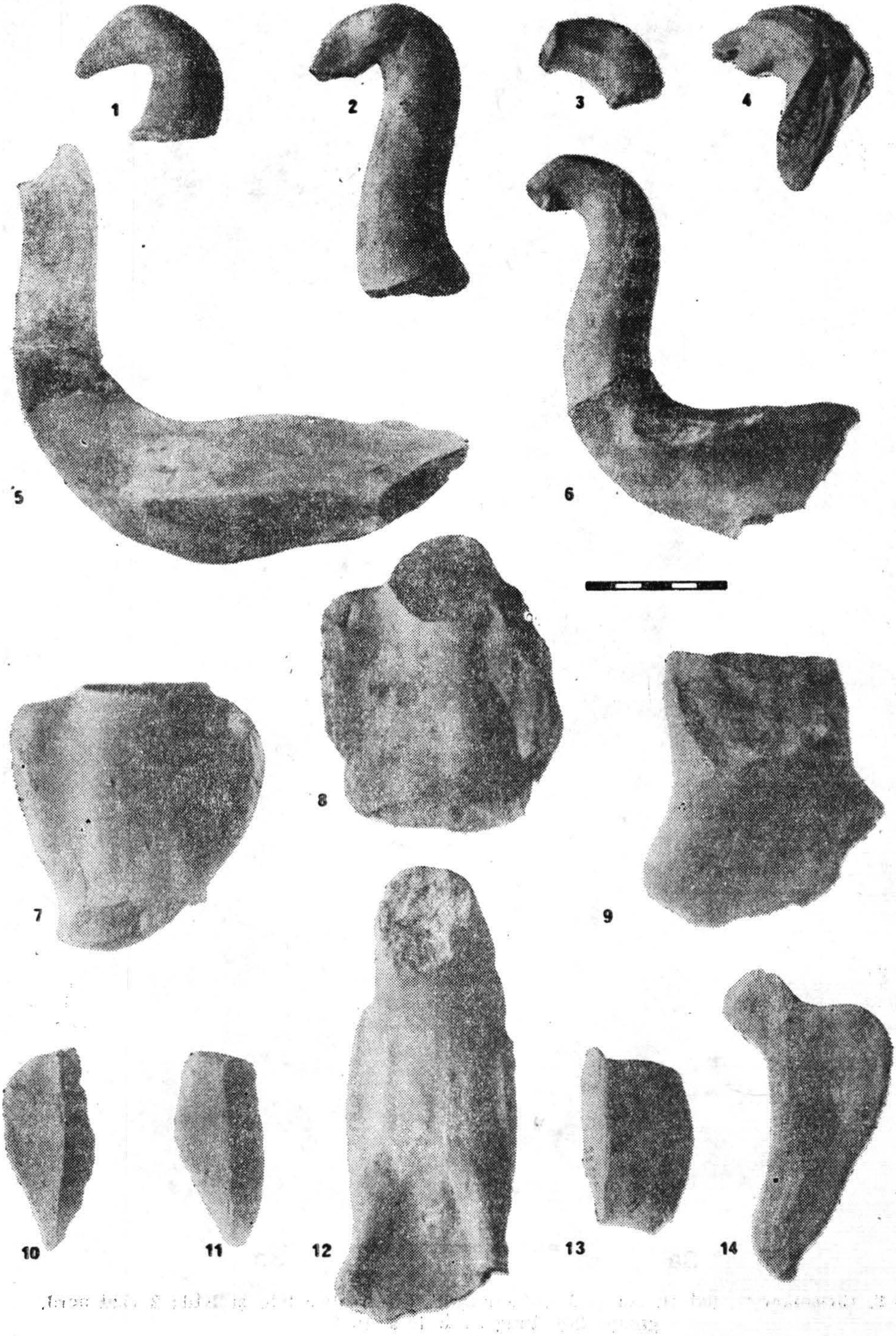

Fig. 8. Cîrlomănești, jud. Buzău (E1c sud, groapa 22). Fragmente de statuete de păsări.

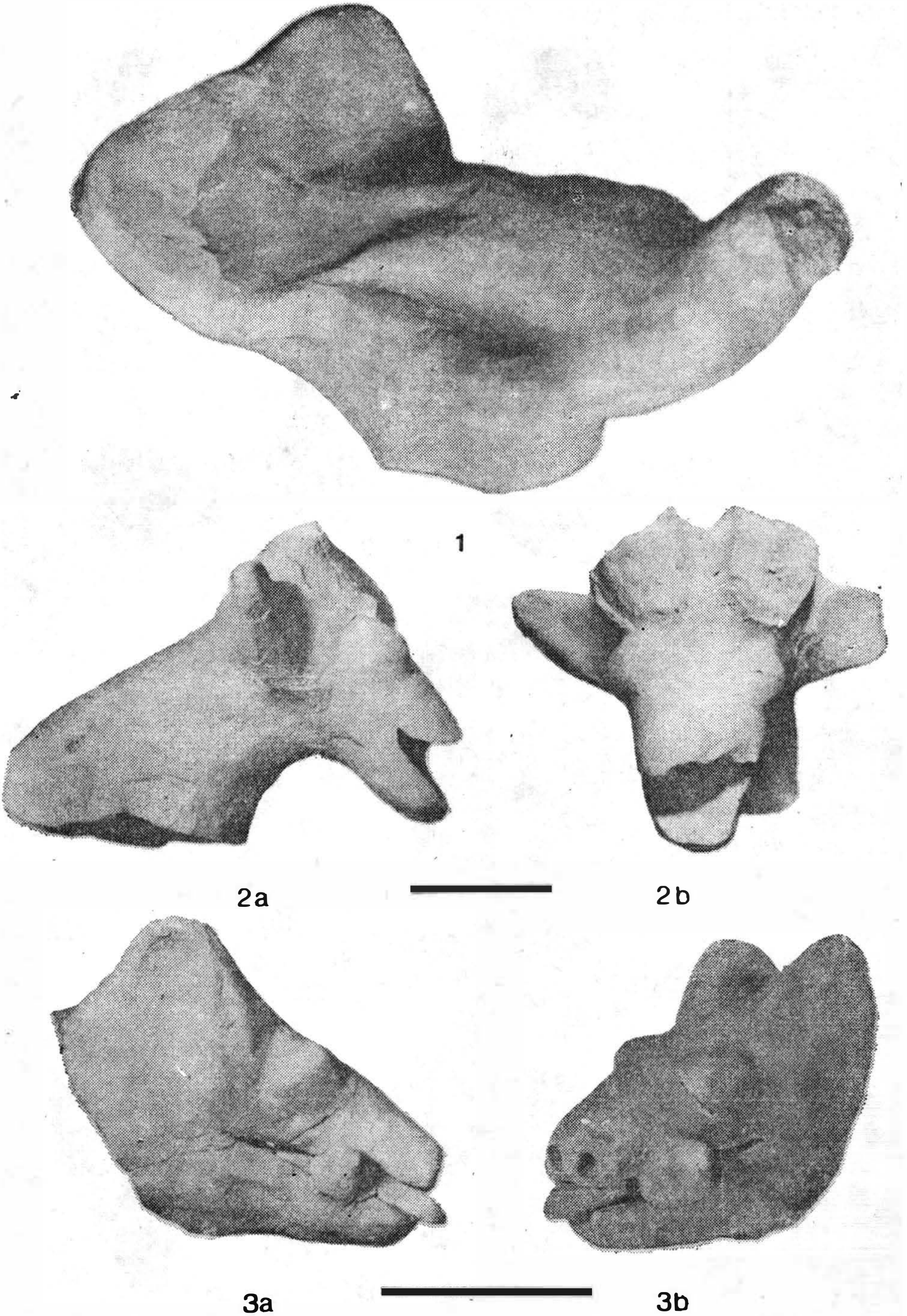

Fig. 9. Cîrlomănești, jud Buzău (1,3 ,,sanctuarul'' din arealele E1c și E1d; 2 E2d nord, groapa 20). Fragmente de statuete.

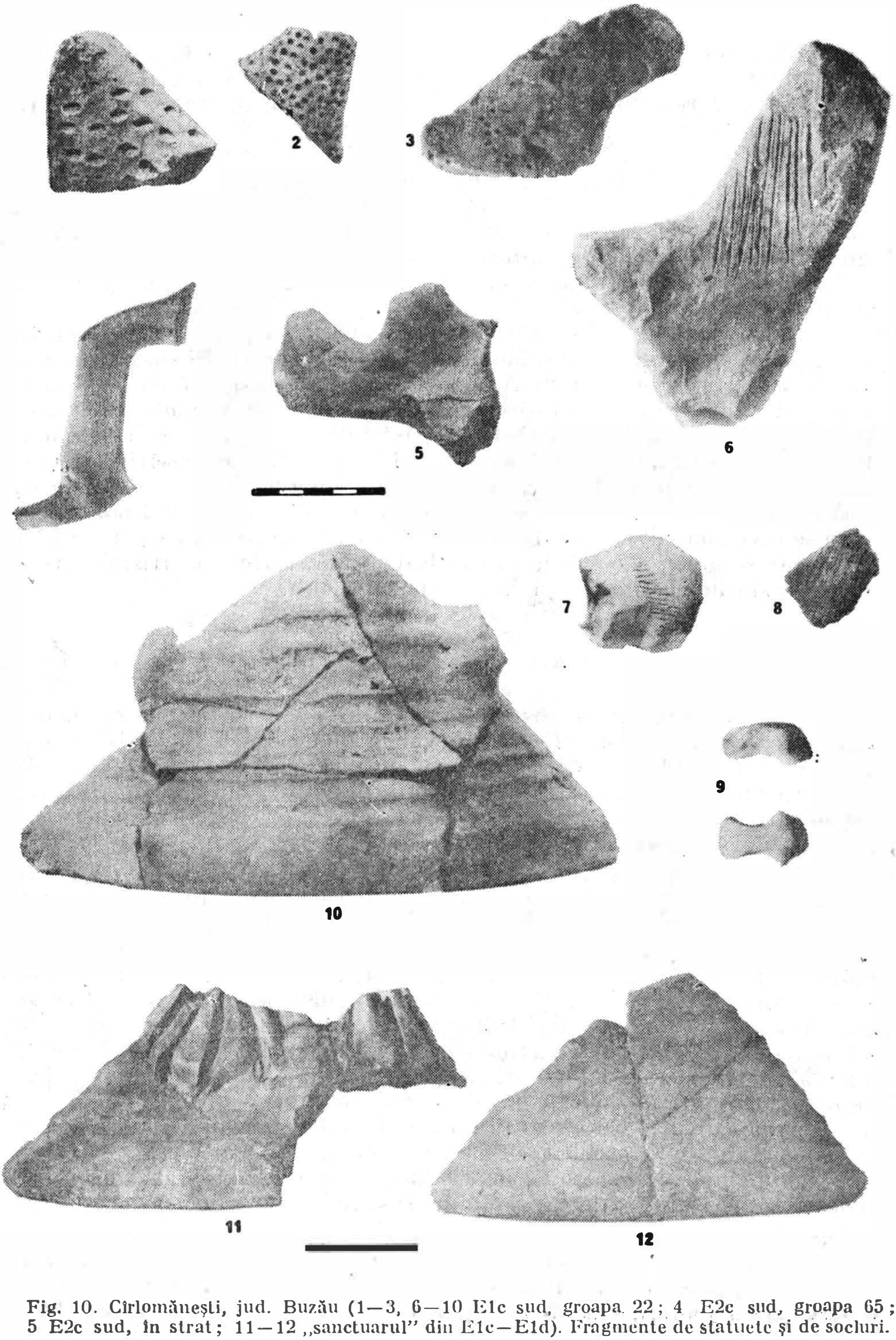

Fig. 10. **Cîrlomănești,** jud. Buzău (1—3, 6—10 E1c sud, groapa 22; 4 E2c sud, groapa 65; 5 E2c sud, în strat; 11—12 „sanctuarul” din E1c—E1d). Fragmente de statuete și de socluri.

Suprafaţa statuetelor de păsări este netedă. După cum se vede, artistul nu a încercat în nici un fel să detalieze penajul. În schimb, el a modelat cu grijă relieful suprafeţei superioare, punînd în evidenţă cu exactitate forma corpului, aripilor şi cozii (fig. 9/1).

În ce priveşte dimensiunile, fără a poseda exemplare complete, putem presupune că aceste statuete nu depăşeau în lungime 20 cm (exemplarul din fig. 9/1 măsoară actualmente, în lungime, 17 cm, iar cel din fig. 8/5, cca 14 cm). Înălţimea statuetei propriu-zise era de cca 14 cm la piesele cu gîtul ridicat vertical şi de cca 8 cm la cele cu gîtul întins înainte. Nu ştim dacă, corespunzător, soclurile pentru statuete de păsări erau mai mici decît la celelalte.

Indiciile de care dispunem sînt, evident, prea puţin precise pentru a identifica cu siguranţă speciile de păsări reprezentate. Şi totuşi, constatînd că este vorba de păsări mari, cu gîtul lung şi cu coadă înfoiată, reducem destul de mult cercul căutărilor noastre. Ciocul lat la unele exemplare (fig. 8/2,3 ; 10/9) arată că este vorba de păsări de apă şi, în acest caz, rămîn în discuţie, credem, doar *gîştele sălbatice* şi *lebedele*. Dintre păsările cu cioc ascuţit, gît lung şi coadă largă, înfoiată, sînt de avut în vedere *dropia* şi, poate, *cocoşul de munte* (respectiv cel *de mesteacăn*). În mediul natural în care se află „dava" de la Cîrlomăneşti toate aceste păsări îşi puteau găsi — măcar sezonier — condiţii adecvate de viaţă, astfel că artistul care a modelat statuetele în discuţie le va fi putut vedea.

STATUETE ANTROPOMORFE

Confecţionate din aceeaşi pastă şi trădînd aceeaşi tehnică de modelare, statuetele antropomorfe provin evident din acelaşi atelier, din aceeaşi mînă de artist. Ele sînt însă mult mai puţin numeroase decît statuetele zoomorfe (maximum zece fragmente, faţă de cîteva sute) şi, din păcate, într-o stare de fragmentare care nu permite decît o reconstituire ipotetică a aspectului lor general.

Cele mai reprezentative fragmente sînt două busturi (fig. 11/1—2) şi un cap uman (fig. 12/a—d). Primul bust (pl. 11/1a—b) este aplatizat şi prezintă o faţă uşor scobită, neornamentată, şi o faţă bombată, acoperită cu incizii verticale, uşor convergente în jos. La partea de sus, forma rupturii indică că la pornire gîtul era lat şi aplatizat, ca şi corpul. La partea inferioară corpul se îngroşa (secţiune ovală, neregulată). Suprafaţa netedă şi arcuită a acestei margini (fig. 11/1a) arată că bustul, modelat separat, a a fost aplicat pe o altă piesă, avînd suprafaţa superioară rotunjită. Lateral, din umăr, pleacă ciotul unui braţ, iar în partea opusă o proeminenţă conică intactă, înconjurată de o ruptură continuă, constituie — foarte probabil — restul unui scut plat, cu umbo în mijloc, lipit de-a lungul acestei laturi a corpului. Admiţînd că scutul se poartă cu mîna stîngă, ar rezulta că faţa uşor scobită a piesei reprezintă pieptul, iar faţa bombată reprezintă spatele acoperit cu o mantie, ale cărei falduri sînt redate prin inciziile verticale amintite.

Replica mai bine conservată şi de dimensiuni ceva mai mari a acestui bust, descoperită în groapa 22 din arealul E1c sud (fig. 11/2) confirmă observaţiile şi ipotezele făcute mai sus. De astă dată, păstrîndu-se şi capul,

ştim cu precizie care este faţa piesei. În acest caz, scutul era sigur plasat la umărul stîng, mărturie stînd suprafaţa plată de pe care el s-a dezlipit cu ocazia spargerii piesei. Din păcate, din el nu am regăsit în groapa 22 decît un mic fragment plat, cu o margine uşor curbată. Pe baza acestui fragment putem presupune doar că forma scutului era ovală. La umărul celălalt, ciotul păstrat pare a indica că braţul era ridicat şi îndreptat înainte.

La partea inferioară, pe mijlocul rupturii, se observă o suprafaţă arcuită de dezlipire (fig. 11/2a), care arată că piesa era aşezată pe un corp cilindric. Mai mult decît atît, această suprafaţă se potriveşte destul de bine cu partea superioară a unui fragment descoperit în acelaşi complex, care provine de la reprezentarea unui cal (fig. 10/6, vezi şi mai jos). Avem deci motive serioase să presupunem că piesa noastră, ca dealtfel şi cea descrisă mai înainte, provine de la o statuetă ecvestră. Lateral faţă de suprafaţa arcuită de dezlipire, piesa în discuţie prezintă rupturi propriu-zise; ea se va fi continuat în jos, de o parte şi de alta a corpului calului, cu picioarele călăreţului (vezi fig. 10/4, fragment descoperit în groapa 65 din E2c sud). Pe spatele piesei (fig. 11/2b), mai sus de ruptură, este reprezentată în relief, printr-o nervură, centura care încingea mijlocul personajului.

La partea superioară, corpul se continua cu un gît puternic, tronconic aplatizat, uşor disproporţionat faţă de dimensiunile trunchiului şi ale capului. Capul este şi el aplatizat, teşit la spate. Relieful facial fiind spart (mai bine spus dezlipit), nu ştim exact dacă el era la fel de pronunţat ca la piesa din fig. 12/d sau mai puţin. Văzut din faţă, capul are un contur circular, dar faţa propriu-zisă se îngustează mult spre bărbie. Lateral ies în relief cele două urechi, redate prin butoni scurţi, cilindrici, uşor alveolaţi, modelaţi şi lipiţi separat. Părul începe sus, pe creştetul capului (care apare ca o muchie uşor rotunjită) şi coboară doar pînă la baza craniului, fiind redat prin incizii adînci.

O descoperire norocoasă (făcută după încheierea săpăturilor din 1974, în profilul gropii 65 din arealul E2c sud) — capul intact al unei statuete antropomorfe (fig. 12) — completează imaginea acestor statuete. Forma şi unele detalii ale capului sînt asemănătoare cu cele descrise la piesa anterioară. Notăm totuşi forma mai bombată a capului în zona parietal-occipitală (fig. 12/d). Faţa triunghiulară (fig. 12/a) este marcată de bărbia ascuţită, proeminentă („galoş"), nasul puternic arcuit şi ochii globulari, dispuşi de o parte şi de alta a părţii superioare a nasului. Gura nu este în nici un fel redată şi, de asemenea, lipseşte orice intenţie de redare a bărbii sau mustăţii. Obrajii sînt lipsiţi de relief. Fruntea îngustă şi teşită face un unghi aproape drept cu creştetul capului (fig. 12/b, d). Capul descris aici are dimensiuni mai mici decît cel de la fig. 11/2, în schimb — ca proporţii — se potriveşte cu bustul din fig. 11/1.

În acest context trebuie să prezentăm şi cele patru fragmente găsite în groapa 22 din E1c sud, pe care le-am atribuit unor reprezentări de *cai* şi care sînt în directă legătură cu statuetele antropomorfe aici în discuţie. Fragmentul cel mai mare (fig. 10/6) provine de la partea anterioară a corpului, cu locul de pornire a picioarelor din faţă şi cu cea mai mare parte a gîtului ridicat la 45° faţă de orizontala corpului. Hotărîtoare pentru această atribuire este forma tipică a gîtului de cal (triunghiular în secţiune) şi redarea coamei, prin incizii oblice, de o parte şi de alta a acestuia. La baza

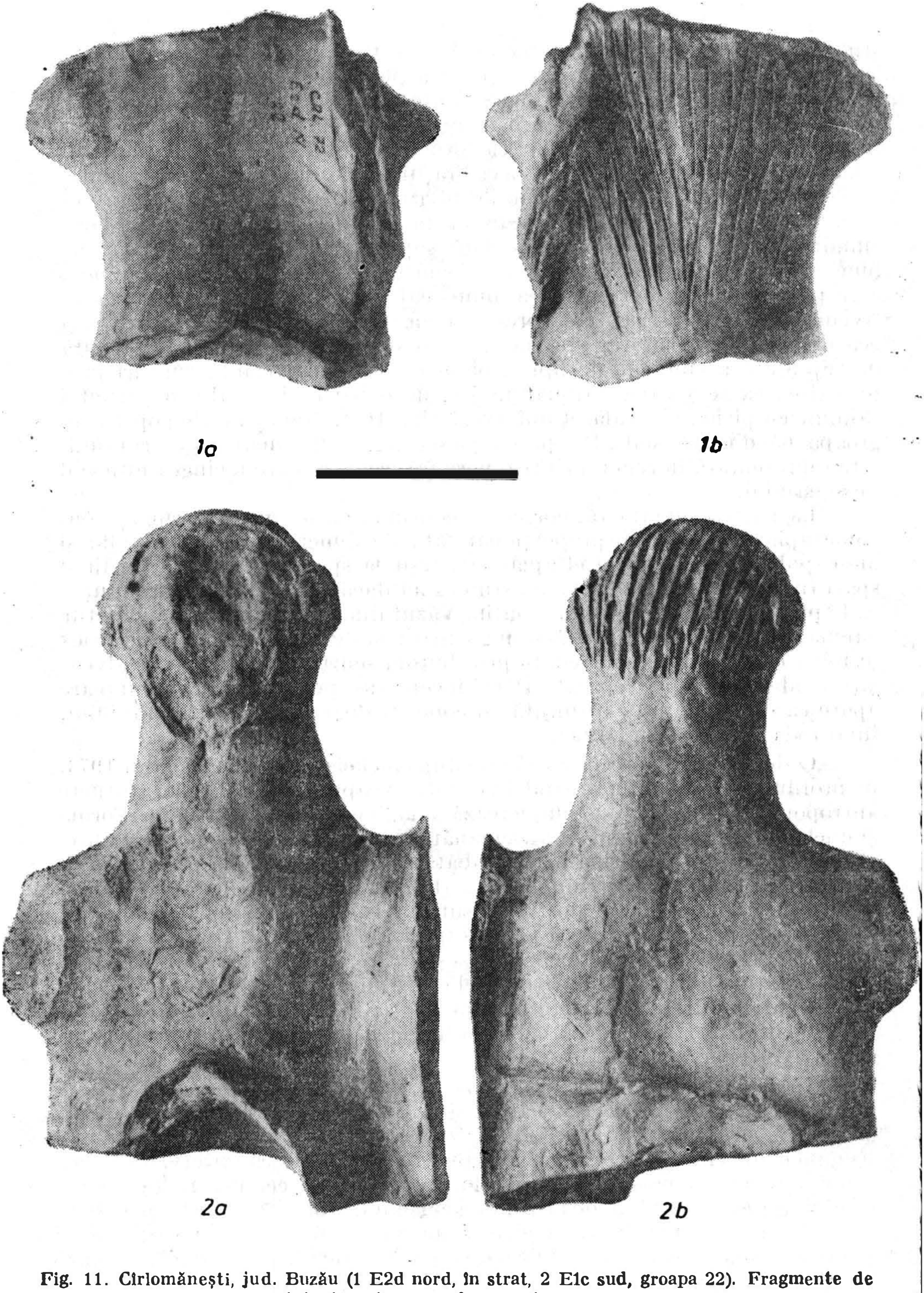

Fig. 11. Cîrlomănești, jud. Buzău (1 E2d nord, în strat, 2 E1c sud, groapa 22). **Fragmente de statuete antropomorfe, ecvestre.**

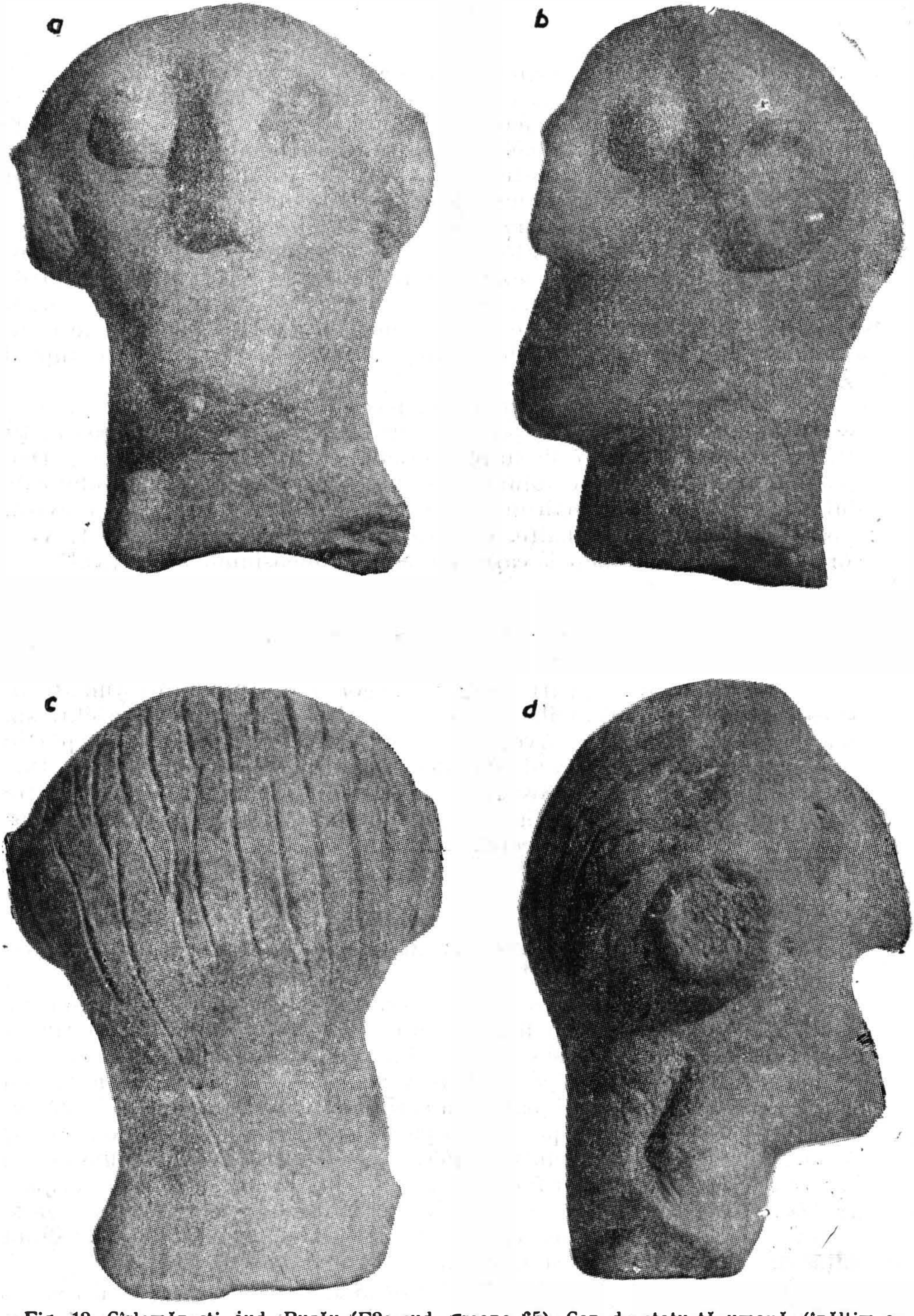

Fig. 12. Cîrlomănești, jud. Buzău (E2c sud, groapa 65). Cap de statuetă umană (înălțimea 5,8 cm).

gîtului, partea dorsală a corpului este rotunjită şi prezintă urma unei piese care a fost lipită deasupra; este evident locul unde era plasată statueta călăreţului. Alte două fragmente mici provin şi ele din gîtul unor statuete de cai (fig. 10/8). În sfîrşit, cel de-al patrulea fragment — masiv, cilindric — pare a reprezenta partea posterioară a corpului calului (crupa). Banda de incizii scurte, paralele, care înconjoară corpul cilindric ar putea semnifica în acest caz o curea din harnaşament (fig. 10/7).

Recapitulînd, putem afirma cu suficient temei că statuetele umane de la Cîrlomăneşti erau statuete ecvestre. Personajul ilustrat era un bărbat, mai precis un războinic înarmat cu scut şi, poate, cu o armă ofensivă (sabie, lance?). După cum se pare, calul era modelat şi aşezat pe un soclu conic, conform schemei de „construcţie" deja descrisă la statuetele de animale sălbatice.

Dacă aspectul general al piesei poate fi reconstituit cu o anumită precizie, dimensiunile ei nu pot fi estimate decît cu o mare aproximaţie. Bustul din fig. 11/2 are în starea actuală o înălţime de 17,2 cm. Dacă postulăm o înălţime a soclului de 19—20 cm şi o grosime a corpului calului de 4 cm, obţinem o înălţime totală a piesei de 40—41 cm. Vor fi existat însă şi piese mai puţin înalte, cum pare a fi fost piesa din fig. 11/1. Avem oricum de-a face cu piese la care predomină dimensiunile pe verticală.

FRAGMENTE NEIDENTIFICABILE

Fragmente care aparţin sigur categoriei de antichităţi studiate aici şi care nu au putut fi atribuite uneia sau alteia din grupele stabilite sînt relativ puţin numeroase. Avem în vedere mai ales fragmente cu spărturi multiple, din corpul masiv al animalelor, sau fragmente mici, atipice. Doar în puţine cazuri, forma deosebită sau tratarea suprafeţei cu împunsături (fig. 10/2—3) sau alveole (fig. 10/1) ne arată că intenţia artistului a fost de a reda altceva decît subiectele analizate mai sus, fără a ne permite însă să facem ipoteze întemeiate.

CONDIŢIILE DE DESCOPERIRE ŞI PROBLEMA DATĂRII

Cele mai multe dintre fragmentele de statuete provin, în general, din complexe care pot fi delimitate în ce priveşte întinderea şi conţinutul lor de restul depunerilor şi care au, de multe ori, o poziţie sigură în succesiunea stratigrafică a staţiunii. Este vorba, pe de o parte, de două mari construcţii din lemn, lut şi piatră, ale căror resturi au rămas pe ultimul nivel de călcare al aşezării, şi, pe de altă parte, de o serie întreagă de gropi, cu forme, dimensiuni şi umpluturi diferite. Descoperiri relativ bine delimitate, de felul acestora, pot fi considerate în *chip condiţionat* drept *complexe închise*, relevante din punct de vedere cronologic. Sub rezerva cuvenită, putem deci considera că materialele dintr-o astfel de construcţie de suprafaţă sau dintr-o groapă sînt, în general, contemporane.

Construcţiile din arealele E1c—E1d şi E2c—E2d. Pe nivelul final de călcare al aşezării s-au păstrat urmele a două construcţii de suprafaţă, de mari dimensiuni, în care, alături de alte materiale, s-au păstrat şi nume-

roase fragmente de statuete. Datorită dimensiunilor foarte mari şi anumitor detalii „arhitectonice", am evitat să folosim pentru aceste construcţii denumirea de locuinţe; ele au putut fi clădiri de uz religios (sanctuare) sau, în orice caz, de uz public.

Construcţia din arealele E1c—E1d, avînd pereţi puternici din împletitură de nuiele acoperită cu lut, a pierit incendiată în momentul părăsirii aşezării [6]. Sub şi printre dărîmăturile pereţilor săi s-au găsit numeroase vase sparte şi arse pe loc, precum şi alte obiecte, întregi sau fragmentare, ce nu au putut fi evacuate în momentul incendiului şi nici recuperate după aceea : greutăţi piramidale, lustruitoare, fusaiole — toate de lut ars — o rîşniţă de piatră rectangulară, monede, obiecte mărunte de metal etc. Dărîmăturile indică faptul că suprafaţa acestei construcţii era de circa 10 × 10 m. Ei îi aparţineau patru vetre, dintre care două — ornate — erau desigur *vetre sau altare de cult.* Alături de materialele amintite au fost găsite numeroase fragmente de statuete, dintre care numai puţine au putut fi aici ilustrate (pl. 9/1, 3; 10/11—12). Cu excepţia statuetelor antropomorfe, întreaga producţie a atelierului de la Cîrlomăneşti este reprezentată în acest complex.

Resturile construcţiei la care ne referim zac pe ultimul nivel de călcare şi aparţin, relativ-cronologic, ultimei faze a locuirii geto-dace de la Cîrlomăneşti. Alături de alte elemente, trei monede de tip Vîrteju -Bucureşti, găsite în dărîmături, fixează cu destulă probabilitate data incendierii acestei construcţii, respectiv data finală a „davei" către mijlocul secolului I î.e.n. [7].

Cea de-a doua construcţie (arealul E2c—E2d) este, spre deosebire de prima, marcată nu prin resturi de lipitură arsă, ci prin „temeliile" de piatră ale pereţilor şi ale unor stîlpi puternici de susţinere. Suprafaţa afectată este de cca 20 × 10 m, ceea ce presupune o construcţie mare, complexă. Din păcate, deranjamentele moderne nu ne mai lasă să reconstituim în detaliu planul acestei construcţii. Putem totuşi spune că elementul său principal era o hală rectangulară, marcată de trei rînduri de stîlpi (pentru susţinerea acoperişului), plantaţi în gropi cu fundul pavat cu pietre de rîu, şi terminată spre nord-vest printr-o mare absidă, conturată pe nivelul superior de călcare printr-un şir de pietre. Alte „temelii" de piatră, de acelaşi fel, marcau subîmpărţiri şi anexe ale construcţiei principale. Lipsa chirpiciului ars sau a pămîntului galben ne îndeamnă să credem că pereţii, dacă existau, erau făcuţi doar din lemn, fără lipituri de lut. Urme sigure de incendiu nu există.

În interiorul acestei construcţii, mai ales în partea de sud, de la suprafaţă şi pînă la adîncimea de 45 cm, am aflat destul de numeroase fragmente de statuete de lup, de mistreţ şi de cervide ; alături de ele am întîlnit o mare cantitate de ceramică, unele obiecte de metal, monede. Dintre acestea,cele două monede de tip Vîrteju-Bucureşti [8] şi cele două fibule de tip Latène tîrziu [9] sînt elementele ce permit datarea complexului în discuţie, care — repetăm — se află pe nivelul superior de călcare, către mijlocul secolului I î.e.n.

---

[6] M. Babeş, *op. cit.*, p. 126 şi fig. 1/2.
[7] *Ibidem*, p. 130, nota 12 şi fig. 4/1—3.
[8] *Ibidem* şi fig. 4/5—6.
[9] *Ibidem*, p. 133 şi fig. 2/2—3.

Gropile care pornesc din stratul geto-dacic au fost săpate, probabil, fie ca gropi de provizii, fie cu scopul de a se scoate lut galben (pentru lipituri de pereţi, podele, vetre etc.), fie, mai rar, special pentru depozitarea curentă a resturilor menajere. Desigur, cel mai des, primele două categorii de gropi erau secundar folosite ca gropi de gunoi.

Cele mai numeroase fragmente, care dealtfel constituie baza prezentării de faţă (fig. 1—6 ; 7/2—23 ; 8 ; 10/1—3, 6—10 şi 11/2), au fost descoperite în umplutura gropii 22 din arealul E1c sud. Această groapă, surprinsă la adîncimea de 1,05 m şi atingînd 3,85 m de la suprafaţa actuală, a fost săpată şi amenajată iniţial, probabil, ca groapă pentru păstrarea proviziilor (sau eventual ca cisternă de apă ?). Ea avea formă de clopot, iar fundul şi pereţii săi au fost căptuşiţi cu un strat izolator, gros de 2—4 cm, de lut galben-verzui, adus din altă parte. După dezafectarea cauzată de ruperea şi prăbuşirea părţii superioare, boltite, ea a fost umplută în etape, mărturie stînd straturile succesive din profilul ei. De jos în sus, constatăm o umplutură cu foarte multe oase de animale, urmată de două straturi masive (pînă la —2,65 m de la suprafaţă), conţinînd o mare cantitate de cenuşă şi cărbune, dar şi ceramică şi oase ; între aceste două straturi, în umplutură, fără nici o ordine, au apărut cele mai multe fragmente de statuete publicate aici. Între —2,25 şi —2,65 m, în umplutura gropii apar calupuri mari de lut curat, maroniu-gălbui, iar deasupra o masă compactă de pietre mari, rotunde sau colţuroase şi de pămînt galben. La partea superioară, groapa 22 conţinea iar multă ceramică (inclusiv fragmente mari de *pithoi*), oase de animale şi unele fragmente de socluri de statuete.

Situaţia stratigrafică deranjată din marginea platoului nu ne permite să stabilim exact nivelul de pornire al acestei gropi. Plasată însă la numai 2—3 metri de limita sudică a construcţiei cu chirpici ars din arealele E1c—E1d, ea ar putea fi pusă, stratigrafic şi funcţional, în legătură cu această construcţie în care au apărut, de asemenea, numeroase fragmente de statuete. Din păcate, în groapă nu am găsit monede sau obiecte metalice bine databile.

O groapă similară, de dimensiuni chiar mai mari, conţinînd însă numai trei fragmente de statuete (fig. 7/1 ; 10/4 ; 12) este groapa 65 din arealul E2c sud. Şi aceasta a fost amenajată ca „groapă de provizii", de formă tronconică (clopot), cu fundul şi pereţii lutuiţi. Ea atinge adîncimea de 4 m de la suprafaţa actuală şi are, la 60 cm deasupra fundului, diametrul maxim de 3,40 m. În urma deteriorării părţii sale superioare, ea a fost transformată în groapă de aruncătură şi umplută, pare-se, dintr-o dată. Groapa conţinea o mare cantitate de fragmente ceramice, oase de animale, bucăţi de chirpici, arsură, cărbuni, cenuşă. Pentru datarea ei tîrzie, către mijlocul secolului I î.e.n., pledează fragmentul unei fibule de fier, de schemă Latène tîrzie (cu opritor-ramă), găsit în acest context [10]. Dealtfel, groapa porneşte de la nivelul superior de călcare, pe care, în imediata apropiere, este situată construcţia cu „temelii" de piatră din E2c—E2d.

Şi în alte cîteva gropi au mai fost descoperite cîte 1—3 fragmente de statuete : gropile 20, 46 şi 48 din arealul E2d, respectiv 68 şi 70 din E2c. De astă dată este vorba de gropi simple, de formă aproximativ cilindrică, mai puţin adînci, dar totuşi săpate pînă în pămîntul galben, viu

[10] *Ibidem* şi fig. 2/4.

(probabil tocmai pentru exploatarea lutului). De regulă, umplutura lor este bogată în cenuşă, cărbune, chirpici, ceramică fragmentară şi oase de animale, alături de care s-au strecurat, accidental, şi unele fragmente de statuete.

Importantă este şi descoperirea din complexul 48 (E2d sud), în care, la adîncimea de 1—1,15 m, au fost descoperite împreună cioburi dintr-un vas mare de tip „sac", pe care sîntem înclinaţi să-l datăm — strict tipologic — în secolul al II-lea î.e.n.[11] şi un mic fragment de statuetă de lup (picior).

Există, desigur, şi alte puţine fragmente care au apărut *în strat*, la adîncimi mai mari decît aceea a ultimului nivel de călcare. Despre ele se poate spune doar că probabil au ajuns în pămînt într-o etapă anterioară momentului final al locuirii de la Cîrlomăneşti.

Marea majoritate a observaţiilor noastre arată însă că piesele în discuţie, mai mult sau mai puţin fragmentate, au constituit „inventarul" unor complexe din ultima fază de locuire a „davei". Fiind vorba de piese fragile, care nu rezistă vreme îndelungată, aceasta înseamnă că producţia lor trebuie plasată în aceeaşi perioadă, adică *spre mijlocul secolului I î.e.n.* Fireşte, trebuie să admitem că perioada de activitate a atelierului, respectiv a artistului de la Cîrlomăneşti s-a întins pe mai mulţi ani, poate pe mai multe decenii, astfel că statuetele pot să fie datate, în mare, *în cel de-al doilea sfert al secolului I î.e.n.*

Pe lîngă aceste concluzii de ordin cronologic, analiza condiţiilor de descoperire ne furnizează şi anumite indicii implicînd o semnificaţie şi utilizare cultică a statuetelor în discuţie. Asupra acestui aspect vom reveni însă mai jos.

PLASTICA DE LA CÎRLOMĂNEŞTI ÎN CONTEXTUL ARTEI GETO-DACE

De la prima vedere, exemplarele de artă plastică în lut, prezentate mai sus, se definesc ca o grupă unitară, absolut originală în contextul manifestărilor artistice ale Daciei preromane. Forma şi construcţia, atît de inedite, ale statuetelor, varietatea subiectelor tratate, redarea naturalistă a anatomiei umane şi animale, împletită cu un anumit hieratism al expresiei, sînt trăsături care evidenţiază originalitatea acestei producţii artistice remarcabile, pe care sîntem îndreptăţiţi să o încadrăm într-un concept nou, acela de *plastică de tip Cîrlomăneşti*. Putem vorbi, de asemenea, şi de *atelierul de la Cîrlomăneşti*, singurul cunoscut pînă în prezent, în care a fost produsă o asemenea plastică.

Într-adevăr, cu excepţia unei descoperiri întîmplătoare, făcute în imediata apropiere a „davei" de la Cîrlomăneşti[12], nicăieri, nici în mediul geto-dacic, nici în spaţiul mai larg, european, clasic sau „barbar", nu cunoaştem analogii directe pentru piesele prezentate aici. Investigaţiile noastre în publicaţii şi în muzee au rămas fără rezultat şi, de aceea, se impune concluzia că acest tip de plastică reprezintă creaţia inspirată a unui artist

[11] *Ibidem*, p. 129 şi fig. 3.

[12] Cîteva fragmente de statuete de *tip Cîrlomăneşti* au fost recoltate la suprafaţa unei aşezări de la Zoreşti (pe teritoriul aceleiaşi comune Verneşti), la numai 5 — 6 km de „dava" noastră. Informaţie V. Drâmbocianu (Buzău).

din „dava" de la Cîrlomăneşti, creaţie ce nu a proliferat în cultura geto-dacă şi a dispărut odată cu autorul ei.

Cu toată lipsa analogiilor directe, o trecere sumară în revistă a reprezentărilor animaliere şi umane în arta geto-dacă nu este de prisos. Ea are menirea de a pune în evidenţă nu paralele de stil, ci comunitatea subiectelor tratate, caracterul unitar al spiritualităţii geto-dace, în ciuda varietăţii formelor artistice în care s-a manifestat. Menţionarea unor piese stilistic deosebite, din arta secolului al IV-lea î.e.n., are, pe de altă parte, rostul de a pune în evidenţă, ipotetic, posibilitatea permanenţei unor motive autohtone mai vechi în arta epocii „clasice". În sfîrşit, trebuie să atragem atenţia şi asupra posibilităţii ca astfel de motive să fi fost uneori împrumutate de geto-daci prin contactele pe care le-au avut cu populaţii şi culturi străine.

Lupul apare extrem de rar printre reprezentările figurate din Dacia preromană. Chiar şi puţinele cazuri pe care le putem cita sînt nesigure. Astfel, pe falera ovală de Surcea, animalul aflat în prim plan poate fi lupul urmărit de vînătorul-călăreţ, după cum poate fi chiar cîinele acestuia[13]. În cazul pietrei cu relief plat descoperite fortuit la Buneşti (jud. Suceava), recunoaştem fără dubii lupul, cu gura deschisă şi limba scoasă, apropiat ca expresie de cel de la Cîrlomăneşti, dar datarea acestei piese este incertă. În clasica sa lucrare despre stadiul cercetării preistorice din România, Ion Nestor o trata în capitolul despre cultura geto-dacă, arătînd că semnele runiforme zgîriate pe gîtul lupului pot fi mai tîrzii şi atrăgînd atenţia asupra asemănării cu acei *dracones* purtaţi de dacii de pe columna lui Traian, ca stindarde[14]. În adevăr, „balaurul" dacic de pe columnă are cap de lup, cu gura deschisă, colţi ameninţători şi limba scoasă, iar corpul este de şarpe[15]. Pornind de aici, Pârvan îşi punea întrebarea dacă lupul era un animal sacru al dacilor, precum mistreţul la celţi, şi ajungea la concluzia că „acesta (lupul) e *animalul simbolic* al localnicilor din Carpaţi şi din jur încă din Hallstatt"; reprezentarea sa ar fi venit aici din arta asiro-babiloniană, prin filiera traco-cimmeriană[16].

Este, evident, greu de stabilit semnificaţia exactă a reprezentării lupului de la Cîrlomăneşti. O legătură directă cu „balaurul" dacic este improbabilă, dar rămîne oricum de avut în vedere semnificaţia specială a lupului, ca „animal simbolic" pentru geto-daci. Dacă dacii, respectiv geto-dacii, au avut, aşa cum spunea Mircea Eliade, o „afinitate mistică" pentru lup[17], rămîne oricum de găsit o explicaţie pentru raritatea

---

[13] D. Popescu, BMI, 40, 1971, 4, p. 27 şi fig. 26; L. Marghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, Bucureşti, 1976, p. 54—55 şi pl. 39.

[14] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. BerRGK, 1932, p. 169—170 şi pl. 22/2.

[15] Fl. B. Florescu, *Die Trajanssäule*, Bucureşti—Bonn, 1969, pl. 23 (scena 74—75), 63 (scena 197—198) şi 67 (scena 206—207).

[16] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 519—521 şi fig. 359.

[17] M. Eliade, *De Zalmoxis à Gengis-Khan*, Paris, 1970, p. 13—29. Mai recent, la al II-lea Congres de tracologie, Vlad Protopopescu reia în comunicarea sa tezele lui Eliade, presupunînd existenţa unei „frăţii" *(confrérie)*, care ar fi avut la geto-daci un statut deosebit şi ai cărei membri, în diferitele manifestări de cult sau de iniţiere, ar fi purtat măşti de lup.

reprezentării acestui animal în arta autohtonă a celei de-a doua epoci a fierului.

Mistreţul este şi el foarte rar întîlnit în arta geto-dacă. Menţionînd o mică figurină descoperită la Tilişca (jud. Sibiu) [18] şi o alta, ceva mai rudimentară, găsită în „colţul de cult” al unei locuinţe de la Dumbrava (jud. Iaşi) [19], am epuizat lista pieselor sigure cunoscute nouă. Prima datează, probabil, din secolul I î.e.n., în timp ce cea de-a doua se datează cu siguranţă în secolele I—II e.n. Tot într-o aşezare geto-dacă, la Băiceni-Mlada (jud. Iaşi) s-a descoperit protoma unei statuete de mistreţ, socotită de descoperitor ca element de origine celtică [20]. Această determinare este posibilă, dar nu certă, avînd în vedere caracterul sporadic al descoperirilor de caracter celtic în zona est-carpatică.

Sigur este, însă, că mistreţul s-a bucurat la celţi de o adevărată veneraţie, ca animal sacru şi, ca urmare, este foarte des redat în arta celtică. În spaţiul nostru menţionăm piesa de la Luncani (Grind), com. Luna, jud. Cluj, care face parte dintr-o întreagă serie de statuete şi amulete metalice celtice reprezentînd mistreţi, răspîndite pînă în vestul Europei [21]. Mistreţul mai apare şi pe monedele celtice de aur, pe săbiile celtice Latène C (mărci ştampilate), precum şi ca podoabă a coifului unui războinic reprezentat pe celebrul cazan de argint de la Gundestrup, din Danemarca. Obiectele amintite datează din secolele II—I î.e.n., în special din vremea înfloririi marilor *oppida* (125—50 î.e.n., după Jan Filip) [22].

Frecvenţa reprezentării mistreţului la celţi, ca şi împrejurarea că dacii şi celţii au convieţuit în Transilvania mai bine de două secole, continuînd a avea contacte şi în secolul I î.e.n. constituie argumente în favoarea ipotezei după care acest motiv a putut fi preluat de geto-daci de la celţi. Pe de altă parte, însă, nu trebuie uitat că mistreţul apare deja în secolul al IV-lea î.e.n. în arta traco-getică, redat ca victimă a unei păsări de pradă pe fundul paharelor de argint de la Agighiol [23] sau într-o scenă de vînătoare, pe placa de centură de la Loveţ (reg. Stara Zagora) [24]. În spaţiul tracic şi pontic întîlnim, de asemenea, reprezentări greceşti ale mistreţului [25].

---

[18] M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice din sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966, p. 37, fig. 15 dreapta.

[19] Silviu Sanie, Şeiva Sanie, Cercetări istorice, 1973, p. 86—87 şi fig. 14/1.

[20] A. László, AUI, 15, 1969, 1, p. 90—91 şi fig. 1/2—3; idem, ArhMold, 6, 1969, p. 79 şi fig. 19/3.

[21] J. Filip, *Keltové ve Střední Evropě*, Praha, 1956, p. 244—245, 313 şi urm. (fig. 91—92).

[22] *Ibidem* şi fig. 69/5 şi 93; idem, *Keltskaja civilizacija i ee nasledie*, Praga, 1961, p. 78, fig. 19; p. 156 şi pl. 18 — statueta de la Euffigneix (Haute Marne) reprezintă o zeitate celtică purtînd pe piept emblema mistreţului.

[23] D. Berciu, *Arta traco-getică*, Bucureşti, 1969, p. 55—57 şi fig. 32.

[24] Iv. Velkov, IzvestijaSofia, 8, 1934, p. 18—23 şi fig. 14—17. Aducînd analogii, mai ales orientale, Iv. Marazov (ArheologijaSofia, 17, 1975, 1, p. 30—42) vede aici manifestarea unei forme de ideologie regală, vînatul mistreţului fiind interpretat ca probă de valoare a viitorului rege şi, totodată, ca privilegiu regal.

[25] Menţionăm statuia de bronz în mărime naturală din mormîntul trac de la Mezek (P. Jacobsthal, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944, p. 152 şi pl. 260 g) şi figurina de aur din tumulul scitic Homina Mogila, din reg. Dnepropetrovsk (B. N. Mozolevski, în Studia thracica, 1, 1975, p. 167 şi fig. 2). Tot din ateliere greceşti provin şi unele statuete de lut, reprezentînd mistreţi, descoperite în complexe nord-pontice din secolele VI—IV î.e.n. (cf. Arheologija SSSR, G 1—11, 1970, pl. 28/10; *ibidem*, partea a III-a, Moscova, 1974, pl. 4/6—7 şi partea a IV-a, 1974, pl. 43/8). În general, pentru semnificaţia mistreţului la populaţiile protoistorice, la greci, romani etc., vezi Fr. Pfister, IzvestijaSofia, 16, 1950 (*Seria Kazarovlana*, I), p. 249—255.

Cervidele apar şi mai des pe obiecte din tezaurele secolului al IV-lea î.e.n. Pe paharele de la Agighiol, pe coiful de la Peretu, pe paharul de la Metropolitan Museum, cerbul cu coarne bogate este reprezentat ca motiv independent, uneori repetat. Dacă cel de-al doilea animal, cu coarne neramificate (paharele de la Agighiol, coiful de la Detroit şi coiful de la Peretu) este un căprior sau, cum s-a spus, mai curînd un ţap sălbatic, este greu de spus [26]. Fapt este că nici unul dintre aceste motive nu s-a perpetuat în arta geto-dacă „clasică". Singura reprezentare a unui „cervid" (?) o întîlnim pe un fragment de vas pictat, descoperit la Grădiştea Muncelului şi datat în secolul I e .n. [27].

La Grădiştea Muncelului (pe terasa a VIII-a) şi, în apropiere, la Meleia, de asemenea pe ceramică pictată din secolul I e.n., întîlnim şi reprezentări de *păsări*, cu cioc ascuţit, gît scurt şi coadă uşor înfoiată [28]. Ele nu sînt deloc asemănătoare păsărilor de la Cîrlomăneşti. Mai apropiată este, desigur, mica figurină de bronz de la Piatra Craivii, cu gîtul ei lung, ochii redaţi în relief şi coada înfoiată ; spre deosebire de păsările de la Cîrlomăneşti, ea are aripile desfăcute, semnificînd zborul [29].

Păsări apar şi pe falerele de argint răspîndite în secolul I î.e.n., în principal, în spaţiul daco-moesic. Ele sînt încadrate într-o scenă, ca atribute ale unui personaj principal : la Surcea avem de-a face cu o pasăre, probabil de pradă, însoţind un războinic (vînător?) călare, în timp ce la Galiče, două păsări mici sînt acolitele unui personaj feminin, poate o zeitate [30].

În sfîrşit, protome de păsări cu cioc ascuţit sau plat apar frecvent ca apucători (mînere) la diferite obiecte ceramice, mai ales la capace (Popeşti, Poiana, Răcătău şi chiar la Cîrlomăneşti) [31].

Reprezentările antropomorfe din arta geto-dacă „clasică" nu ne oferă nici ele analogii directe pentru statuetele ecvestre de la Cîrlomăneşti, dar rămîne ca un fapt constatat pentru această perioadă frecvenţa mult sporită a redării chipului uman pe obiecte diferite, din materiale diferite.

Reprezentări umane „en ronde-bosse", modelate în lut, cunoaştem în multe din aşezările geto-dace din secolele al II-lea î.e.n. — I e.n. [32].

---

[26] D. Berciu, *op. cit.*, p. 53 şi urm., 83—93 şi fig. 26—38, 62—66 ; idem, 50. BerRGK, 1969, 224 şi urm., şi pl. 119—122 ; B. Goldman, JPEK, 22, 1966—1969, p. 67—76 şi pl. 43—47.

[27] C. Daicoviciu şi colab., SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 180 şi fig. 34 ; I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică*, Bucureşti, 1969, p. 201—202, 323 şi pl. 92/1.

[28] C. Daicoviciu şi colab., *op. cit.*, p. 166—167 şi fig. 18 ; I. H. Crişan, *loc. cit.* şi pl. 94/8, 9 ; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 270—271 şi pl. 7.

[29] I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, Celticum, 12, 1965, pl. 73/13 ; M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *op. cit.*, fig. 25 şi 53, o prezintă ca piesă de harnaşament (?).

[30] Pentru Surcea, cf. *supra* nota 13 ; pentru Galiče, cf. B. Filov, IzvestijaSofia, 12, 1939, p. 146 şi Iv. Venedikov, T. Gerasimov, *Thrakische Kunst*, Viena, 1973, pl. 354 şi p. 358. Pe o faleră din acelaşi cerc stilistic, descoperită în R.S.S. Ucraineană, o zeitate înaripată este însoţită, de asemenea, de o pasăre ; cf. I. I. Guščina, în *Drevnosti Vostočnoj Evropy* (MIA, 169, 1969), p. 44—45 şi fig 1/1.

[31] Ca posibile modele greceşti pentru statuetele de păsări de la Cîrlomăneşti, putem menţiona o serie de figurine din oraşele pontice ; cf. Archeologija SSSR, G 1—11, 1970, pl. 28/2—3 şi partea a IV-a, 1974, pl. 56/5 ; Ţv. Dremsizova-Nelčinova, G. Tončeva, *Antični terakoti ot Bălgarija*, Sofia, 1971, p. 34 şi fig 24.

[32] N. Conovici, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 295—301 (cu literatura respectivă şi hartă) ; pentru Dumbrava, S. Sanie, Ş. Sanie, *op. cit.*, fig. 15/3—5.

În marea majoritate a cazurilor este vorba de simulacre grosolane, redînd schematizat corpul uman, în formă cilindrică sau în forma unei stele cu cinci colţuri. În cazul „depozitului" de statuete de la Poiana, efortul de redare naturalistă a detaliilor a mers ceva mai departe; de notat că, în acest caz, cu excepţia unei statuete de bărbat, avînd mîinile libere, celelalte statuete reprezintă femei cu mîinile legate la spate şi uneori cu corpul străpuns, înainte de ardere, cu un cui subţire. Este evident că „depozitul" de la Poiana a servit efectuării unei operaţii de magie [33]. În sfîrşit, două fragmente descoperite la Popeşti reprezintă laba încălţată cu un fel de opincă şi piciorul unei statuete mai mari (înălţimea probabilă: 0,45 m), realizate la un nivel superior de măiestrie artistică [34]. Despre aspectul general al acestei statuete nu putem spune nimic în afară de constatarea sigură că ea nu era ecvestră.

Înainte de a părăsi domeniul coroplasticii, nu este poate inutil să menţionăm că o posibilă sursă de inspiraţie pentru artiştii geto-daci au putut-o constitui teracotele elenistice, care au avut o largă răspîndire şi în oraşele pontice. Amintim în acest sens o grupă de descoperiri din zona Pantikapaion: statuete reprezentînd războinici pedeştri, care poartă platoşe, mantie largă şi scut (la umărul stîng sau în faţă, rezemat). Datate în secolele II—I î.e.n., aceste statuete au fost interpretate ca reprezentînd războinici galaţi (celţi) [35]. În aceeaşi perioadă, de asemenea pe teritoriul Regatului Bosporan (la Pantikapaion şi Phanagoria) se întîlneau şi statuete de călăreţi-vînători [36].

Dacă urmărim, acum, motivul în sine al *călăreţului*, vom constata de la început că el are vechi tradiţii în arta autohtonă getică a celei de-a doua epoci a fierului. În secolul al IV-lea î.e.n. călăreţul apare pe coiful şi pe o cnemidă de la Agighiol [37] sau pe plăcile de la Loveţ şi Letniţa [38], ţinînd în mînă fie o lance, fie un arc, şi uneori luptînd cu un animal (mistreţ, urs). Interpretarea acestei reprezentări este dificilă, nesigură, dar oricum ipoteza după care este vorba de o scenă dintr-un ciclu mitic autohton poate fi avută în vedere [39]. Se poate presupune că intenţia programatică a artistului era aceea de a reda faptele eroului (zeităţii?), atît în ipostaza de vînător, cît şi în aceea de războinic. Oricum alta trebuie să fi fost semnificaţia reprezentării călăreţului neînarmat, purtînd uneori o ramură, care apare pe monedele geto-dace din secolele III—I î.e.n. sau pe vasul de provizii (*pithos*) de la Zimnicea (secolele IV—III î.e.n.). Aici modelul monetar greco-macedonean, în conţinut şi în formă, este evident [40].

---

[33] R. Vulpe, AD, 12, 1931 (extras); M. Babeş, Archeologia, Paris — Dijon, 91, 1976, p.26.

[34] R. Vulpe, Materiale, 7, 1961, p. 333 şi fig. 9/4; I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 205, fig. 112.

[35] V. I. Pruglo, în *Kul'tura antičnogo mira*, Moscova, 1966, p. 205—213; Arheologija SSSR, G 1—11, partea a III-a, 1974, pl. 47/1,5.

[36] Cf. Arheologija SSSR, G 1—11, partea a III-a, 1974, pl. 46/1—4 (pe pl. 50/3 o statuetă grosieră, modelată de mînă, reprezentînd un călăreţ cu scut rotund cu umbo, la umărul stîng — secolul al III-lea e.n.); partea a IV-a, 1974, pl. 29/1—2.

[37] D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 41 urm. şi fig. 10, 11, 13.

[38] Iv. Venedikov, T. Gerasimov, *op. cit.*, p. 350, 353—354 şi fig. 250, 285—286.

[39] P. Alexandrescu, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 275—276.

[40] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 364—365. O opinie izolată este aceea a lui M. Gramatopol (RevMuz, 6, 1969, 1, p. 28—29 şi Apulum, 9, 1971, p. 225 urm.), care crede că motivul călăreţului de pe aceste monede ar fi autohton, iar în unele cazuri identifică în personajul călare pe zeiţa Bendis. Aceste ipoteze nu ni se par a fi suficient susţinute. Pentru vasul de la Zimnicea, cf. I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 209 şi fig. 115.

Motivul călăreţului inarmat trece şi în arta geto-dacă a secolelor II-lea î.e.n. — I e.n. Pe falera de la Surcea, călăreţul este inarmat cu sabie şi este însoţit de o pasăre (şoim?) şi de un cîine (sau lup), astfel că, probabil, personajul va fi fost reprezentat în ipostaza de vînător [41]. Pe falera de la Galiče, mantia călăreţului nu ne lasă să vedem dacă acesta era înarmat [42], în timp ce pe cupa de argint de la Jakimovo el poartă sigur o sabie la şoldul drept (ca la Surcea) [43]. Pe vasul de lut roşu de la Răcătău, călăreţul poartă la şoldul stîng o sabie scurtă, cu antene la mîner (model sarmatic?) şi în mîna dreaptă o lance care ţinteşte cu vîrful în jos [44]. În nici unul din aceste cazuri călăreţul nu poartă scut. Şi pentru aceste piese ideea că este vorba de un personaj mitic, reprezentat în diferite ipostaze, ni se pare a fi cea mai verosimilă.

În ce priveşte maniera de redare a corpului şi chipului uman, plastica de la Cîrlomăneşti se deosebeşte net de toate exemplele aduse aici în discuţie ca paralele pentru motivul dat. Comparaţia cu rudimentarele simulacre de lut vorbeşte de la sine. Deosebiri importante se manifestă şi faţă de piesele de argint citate mai sus; ele sînt condiţionate nu numai de materialul diferit şi de tehnica specială pe care lucrul în metal o presupune, ci şi de o viziune deosebită asupra chipului uman. Limitîndu-ne la a compara redarea capului, vom sesiza imediat diferenţa între figurile rotunde, cărnoase, încadrate de plete lungi, de pe falerele şi fibulele de argint geto-dace [45] şi faţa triunghiulară a statuetelor de la Cîrlomăneşti, cu bărbia proeminentă, nasul coroiat şi părul scurt, lăsînd să se vadă urechile (fig. 12). În schimb, remarcăm asemănarea acesteia din urmă cu masca de bronz de la Ocniţa, pe care D. Berciu o consideră de provenienţă autohtonă şi o datează în vremea lui Augustus [46].

Oricum, atît capul de la Cîrlomăneşti, cît şi masca de la Ocniţa, ne evocă anumite apropieri cu figurile celtice realizate în metal (măşti) sau piatră (ronde-bosse sau basorelief), descoperite în centrul şi vestul Europei [47]. O anumită influenţă celtică în arta geto-dacă „clasică" nu este deci de exclus nici în ceea ce priveşte reprezentările antropomorfe.

CONCLUZII

În legătură cu plastica antropo- şi zoomorfă de la Cîrlomăneşti se ridică, după cum am văzut, o multitudine de probleme, care nu pot fi azi decît în mică parte rezolvate. Chiar lăsînd o seamă de întrebări fără un răspuns univoc, simpla punere a acestor probleme, pe baza unui material arheologic inedit, poate sugera unele interpretări şi concluzii de un interes mai general.

---

[41] D. Popescu, *op. cit.*, p. 23, fig. 26; M. Babeş, Archeologia, Paris—Dijon, 91, 1976, p. 25.

[42] Iv. Venedikov, T. Gerasimov, *op. cit.*, p. 358 şi fig. 353.

[43] A. Milčev, ArheologijaSofia, 15, 1973, 1, p. 1—2, fig. 3.

[44] V. Căpitanu, Carpica, 8, 1976, p. 66 şi fig. 46—47.

[45] D. Popescu, *op. cit.*, p. 23, fig. 19—26.

[46] „Magazin", anul 18, nr. 882, 31 august 1974 (cu desen).

[47] P. Jacobsthal, *op. cit.*, p. 3—10 şi pl. 2/3; 5/5; 8/10; 9/11; J. Rosen-Przeworska, *Ikonografia wschodniocellycka*, Varşovia, 1976, p. 16 urm. şi fig. 9, 30, 45, 49.

Sub aspect artistic, după cum am arătat, statuetele de la Cîrlomăneşti se disting prin redarea naturalistă a subiectului şi prin „arhitectura" lor ingenioasă, trăsături care imprimă întregii grupe o puternică notă de originalitate. Fără teama de a greşi, putem vorbi de un *atelier local* şi de un *artist local*, excepţional dotat cu simţul observaţiei, spirit inventiv, creator şi îndemînare, calităţi care s-au materializat în aceste singulare opere de artă primitivă.

Originalitatea plasticii de la Cîrlomăneşti nu exclude, desigur, orice relaţie cu arta autohtonă sau străină, mai veche şi contemporană. Elementele de legătură ţin însă mai curînd de motivistică, de subiectele tratate, decît de tehnică şi de manieră, într-un cuvînt, de stil. Am constatat, astfel, că unele dintre motivele animaliere, dar mai ales motivul călăreţului, se întîlnesc în splendida artă a argintului din secolul al IV-lea î.e.n. (Agighiol, Peretu, Letniţa, Loveţ), iar trei seecole mai tîrziu revin în arta geto-dacă „clasică", mai frecvent tot pe obiecte de argint (falere, plăci, vase), dar şi pe vase de lut cu decor în relief sau pictat. Cum această revenire a motivelor nu poate fi întîmplătoare, ci reprezintă o manifestare a continuităţii vieţii spirituale a geto-dacilor, rămîne ca descoperiri şi studii viitoare să pună în evidenţă şi legăturile pe plan artistic[48]. Va trebui, de asemenea, prin studii comparative să se identifice, cu mai multă precizie decît am putut-o face în aceste pagini, eventualele surse străine ale unor motive şi elemente de stil ale plasticii de la Cîrlomăneşti şi, în general, ale artei geto-dace din perioada „clasică" (secolele II î.e.n.—I e.n.).

Sub aspectul semnificaţiei, al reprezentărilor ce constituie substratul „ideologic" al plasticii de la Cîrlomăneşti, problemele care se pun sînt şi mai complicate, mai greu de rezolvat. Decisiv este răspunsul care se dă la întrebarea dacă statuetele în discuţie sînt simple obiecte decorative, un fel de bibelouri, sau sînt obiecte cu destinaţie cultică (şi, eventual, dacă mai există şi o altă posibilitate). Din păcate, un răspuns ferm nu se poate da la această întrebare. Chiar şi în cazul unor obiecte decorative, trebuie să avem în vedere existenţa unui posibil substrat magico-religios. Optînd pentru cea de-a doua ipoteză, care este mai verosimilă, se ridică alte întrebări, la care, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, nu putem da răspunsuri sigure : Care era destinaţia exactă a acestor piese? În ce condiţii concrete şi cum erau ele folosite? Care este semnificaţia fiecărei reprezentări în parte?

Condiţiile de descoperire, asupra cărora am insistat mai sus, nu ne furnizează indiciile directe, sigure, de care am avea nevoie pentru a răspunde la primele două întrebări. Pentru aceasta, ar fi trebuit ca piesele să fie descoperite *nemijlocit*, *in situ*, pe locul pe care ele erau folosite (respectiv depuse). Or, o mare parte dintre ele s-au găsit în gropi care nu au caracterul evident al unor gropi de cult. Putem cel mult interpreta gruparea lor masivă în groapa 22 (E1c sud) drept un semn al grijii ca fragmentele pieselor dezafectate, rămase poate după curăţirea „sanctuarului", să nu se răspîndească, ci să ajungă în pămînt, spre a fi ferite de „profa-

48 D. Berciu, *Arta traco-getică*, p. 183 urm.

nare"[49]. Este adevărat, pe de altă parte, că multe fragmente s-au găsit în cele două construcții de suprafață, pe care sîntem tentați a le considera lăcașuri de cult (sanctuare). Dimensiunile lor mari, vetrele ornamentate (mai curînd *altare*) din prima construcție, absida îndreptată spre nord-nord-vest a celei de-a doua construcții, sînt argumente pentru această ipoteză[50]. Din păcate, condițiile de descoperire (fragmente și piese fragmentare împrăștiate) rămîn irelevante pentru reconstituirea modului concret în care piesele au fost utilizate.

Ne-ar mai rămîne, pentru a încerca să răspundem întrebărilor formulate mai sus, și în special celei de-a treia, să ne adresăm din nou înseși statuetelor studiate. Și pe acest temei nu se pot face decît presupuneri, care generează noi întrebări. Am putea, astfel, presupune că statuetele antropomorfe reprezintă un erou mitic al comunității, eventual chiar o zeitate războinică, și că ele erau folosite în cultul respectiv. Eventual, ne-am putea gîndi chiar la un cult timpuriu al „Cavalerului trac"[51]. Mai multe ipoteze se pot face și în ceea ce privește folosirea statuetelor de animale. Pe lîngă magie, ar trebui să avem în vedere un posibil cult al animalelor, fie în forma sa primitivă, *totemică*, fie în forme mai avansate în care animalele simbolizează anumite zeități sau reprezintă atribute ale acestora.

Există, așadar, o mulțime de posibilități de interpretare, unele pur teoretice, întemeiate pe analogii etnografice antice sau moderne, altele mai concrete, justificate la geto-daci prin argumente de altă natură, uneori chiar prin informații literare[52]. Și unele și altele rămîn pentru noi, deocamdată, simple ipoteze, pe care descoperi și cercetări viitoare vor veni să le precizeze și să le verifice. Continuarea săpăturilor de la Cîrlomănești va contribui, desigur, la adîncirea cunoștințelor noastre privind arta și religia geto-dacilor în vremea lui Burebista.

---

[49] Invocîndu-se prezența unor mari cantități de cenușă, chirpici ars, resturi de vetre, ceramică fragmentară etc., gropile de la Poiana (R. Vulpe, SCIV, 1, 1950, 1, p. 50 și 2, 1951, 1, p. 197) și de la Piscul Crăsani (N. Conovici, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 299) au fost definite ca gropi rituale, legate de sacrificii, de cultul focului și al vetrei. În realitate, aceste gropi nu au trăsături specifice care să le distingă clar de gropile menajere obișnuite. La Cîrlomănești am putea vorbi în chip condiționat de caracterul de cult al gropilor 22 și 65, avînd în vedere apropierea lor de „sanctuare" și presupunînd că au folosit, de la început sau în chip secundar ca *bothroi*.

[50] Aceste elemente îl determinau pe R. Vulpe să considere drept sacre unele construcții de la Popești, din nivelele vechi; cf. R. Vulpe, Materiale, 6, 1959, p. 308 urm. și fig. 1, 7; idem, în *Atti del settimo Congresso internazionale di archeologia classica*, 3, 1961, p. 87; idem, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 32—34. Pentru problema sanctuarelor cu absidă, vezi și M. Babeș, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 236—237, iar mai recent, I. Glodariu, în *Thraco-Dacica*, p. 249—258. Pentru vetrele (altarele) ornate din Tracia, cf. M. Čičikova, în Studia thracica, 1, 1975, p. 180—195, și pe un plan mai general T. Makiewicz, PrzegladArch, 24, 1976, p. 103—183.

[51] G. Katzarov, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapesta, 1938 (Diss Pann, 2, 14). De reținut că printre numeroasele monumente ale Cavalerului trac, din epoca romană, există și unele reprezentări ale călărețului, *cu scut* în mîna stîngă. El atacă cu lancea un mistreț sau ține în mîna dreaptă o căprioară ucisă; cf. Iv. Venedikov, IzvestijaSofia, 18, 1952, p. 203 și fig. 187; B. Nikolov, IzvestijaSofia, 24, 1961, p. 209 și fig. 6, și 30, 1967, p. 232, fig. 24; M. Opermann, ArheologijaSofia, 15, 1973, 3, p. 1—14 și fig. 4—5.

[52] I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, AISC, 5, 1947, p. 61 urm.

LES STATUETTES GÉTO-DACES DE CÎRLOMĂNEŞTI (DÉP. DE BUZĂU)

(RÉSUMÉ)

Les fouilles entreprises au cours de la dernière décennie (1967, 1972—1976) dans la station de Cîrlomăneşti ont mis au jour d'abondants vestiges d'habitat de l'âge du bronze et du second âge du fer (notes 1—3). A côté d'autres matériaux, la couche géto-dace (IIe—Ier siècles av.n.è.) a fourni une grande quantité de statuettes en terre glaise à l'état fragmentaire, représentant des loups, des sangliers, des oiseaux sauvages, ainsi qu'un personnage masculin à cheval.

Les statuettes ont été modelées librement à la main et montées sur des supports coniques tournés. Elles sont faites en une pâte fine, homogène et sont de couleur brique.

Les statuettes de *loups* (fig. 1—3 et 9/3) et de *sangliers* (fig. 4—5) se distinguent par le réalisme dont elles rendent les caractéristiques des deux espèces. En ce qui concerne les *cervidés*, on constate que l'artiste a voulu représenter deux animaux différents. Le premier est certainement un *cerf* (fig. 6/19, 21 ; 9/2 et 10/5), tandis que le second a un corps de *chevreuil* (fig. 6/1, 7/1—2, 4—23) et des cornes de *bovidé* (fig. 6/1—7, 10, 14—18). Les oiseaux ont le cou long, les ailes repliées et la queue touffue (fig. 8 et 9/1). Les uns ont le bec pointu (fig. 8/1, 4, 6 — probablement des *outardes*, *coqs de bruyère* ou *tétras-lyre*), alors que d'autres ont le bec large (fig. 8/2—3; 10\9 — oiseaux aquatiques: *oies sauvages* ou *cygnes*). Tous ces animaux peuplaient le milieu naturel de l'oppidum de Cîrlomăneşti.

Beaucoup moins nombreuses, les statuettes anthropomorphes (fig. 11/1—2 et 12) révèlent la même technique et le même style. Elles représentent un homme portant un bouclier à *umbo* sur l'épaule gauche. On a également trouvé quelques fragments de statuettes de chevaux (fig. 10/6—8) sur lesquels ces guerriers-cavaliers étaient montés.

Les fragments de statuettes ont été découverts pour la plupart parmi les ruines de deux grandes constructions situées sur le dernier niveau de l'établissement géto-dace (notes 6—9), ainsi que dans certaines fosses (notes 10—11). Tant la position statigraphique de ces découvertes que les matériaux pris en eux-mêmes montrent que les statuettes de Cîrlomăneşti — et par conséquent l'activité de l'atelier qui les a produites — remontent, en gros, au deuxième quart du Ier siècle av.n.è. D'autre part, les conditions de la découverte indiquent qu'elles avaient un caractère cultuel. Les deux constructions mentionnées pourraient être des sanctuaires, compte tenu des âtres-autels décorés trouvés dans la première et du plan absidial de la seconde (note 50). Certaines fosses, où l'on a découvert des fragments de statuettes, ont pu remplir la fonction de *bothroï* auprès de ces sanctuaires hypothétiques (note 49).

Des analogies directes pour les représentations statuaires de Cîrlomăneşti ne sont connues, à ce que nous sachions, ni sur le territoire de la Dacie, ni ailleurs. Il s'agit de la création originale d'un atelier, ou plus précisément d'un artiste local plein de talent, mais d'une création sans lendemain dans l'art géto-dace. Toutefois, si l'on passe en revue les représentations animalières et humaines géto-daces, on constate l'existence

de sujets communs dans l'art « classique » (IIe siècle av.n.è. — Ier siècle de n.è.), ainsi que la permanence de motifs autochtones plus anciens, connus dans l'art du IVe siècle av.n.è. Ainsi, sur les objets en argent de cette époque (Agighiol, Peretu, Lovec, Letnica — notes 23—24, 26, 37—40) on rencontre des représentations de sangliers et de cerfs, ainsi que le cavalier armé, tantôt comme motifs isolés, tantôt dans des scènes. A l'époque « classique », ce genre de représentations étaient réalisées soit en terre cuite (notes 18—20, 27—28, 32—34, 44), soit en métal, notamment sur différents objets en argent (notes 13, 29—30, 41—43, 45—46). On trouve également des motifs similaires dans l'art grec (notes 25, 35—36, 40) ou celtique (notes 21—22, 47), d'où ils ont pu, en partie du moins, être empruntés par les Géto-Daces.

Les statuettes de Cîrlomăneşti ont, très probablement, été utilisées dans des opérations de culte ou de magie. Le cavalier pourrait représenter un héros mythique, peut-être même une divinité (voir le culte du « Cavalier thrace » à l'époque romaine — note 51). Les statuettes zoomorphes, pour leur part, constituent des manifestations d'un culte animalier (totémique?), peut-être les symboles ou les attributs de certaines divinités. On arrivera vraisemblablement à des conclusions plus précises par la conjugaison des recherches archéologiques et de l'étude des textes relatifs à la religion géto-dace (note 52).

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (aire E1c sud, fosse 22). Statuette de loup (hauteur 27 cm).

Fig. 2. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E1c sud, fosse 22). Statuette fragmentaire de loup (hauteur 18,5 cm).

Fig. 3. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes de loups.

Fig. 4. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes de sangliers.

Fig. 5. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes de sangliers.

Fig. 6. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes de cervidés.

Fig. 7. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (1 E2c sud, fosse 65 ; 2—23 E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes de cervidés.

Fig. 8. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes d'oiseaux.

Fig. 9. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (1,3 le « sanctuaire » de l'aire E1c—E1d ; 2 E2d nord, fosse 20). Fragments de statuettes.

Fig. 10. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (1—3, 6—10 E1c sud, fosse 22 ; 4 E2c sud, fosse 65 ; 11—12 le « sanctuaire » de l'aire E1c—E1d). Fragments de statuettes et de supports.

Fig. 11. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (1 E2d nord, dans la couche ; 2 E1c sud, fosse 22). Fragments de statuettes anthropomorphes, équestres.

Fig. 12. Cîrlomăneşti, dép. de Buzău (E2c sud, fosse 65). Tête de statuette humaine (hauteur 5,8 cm).

CERCETĂRI PALEOCLIMATICE ŞI PALEOBOTANICE ÎN STAŢIUNEA DE LA CÎRLOMĂNEŞTI (JUD. BUZĂU). DATE PRIVIND CULTIVAREA UNOR CEREALE ŞI PLANTE DE CULTURĂ

DE

MARIN CÂRCIUMARU

Cercetările paleoclimatice din aşezarea de la Cîrlomăneşti cuprind analiza polinică a două profile, ambele incluzînd o succesiune de straturi aparţinînd epocii bronzului şi celei de-a doua epoci a fierului (secolele II—I î.e.n.)[1].

Primul dintre acestea, extras din peretele vestic al arealului E2c a evidenţiat o serie de caracteristici interesante în ceea ce priveşte evoluţia vegetaţiei. În partea inferioară, în timpul sedimentării stratului steril din punct de vedere arheologic (150—130 cm), peisajul era net cel de stepă, cea mai mare răspîndire avînd-o compositele, secondate îndeaproape de graminee şi cyperacee. Se mai puteau întîlni în această vreme specii din familia *Alismataceae*, *Saxifragaceae*, *Polygonaceae* şi, destul de sporadic, *Plantaginaceae* şi *Labiatae*. Dintre copaci au fost identificaţi doar cîteva grăuncioare de polen de *Salix*. Este foarte probabil că această secvenţă aparţine unei perioade mult mai vechi, poate din pleistocen. Oricum, aşa după cum vom vedea, există o diferenţă frapantă între spectrele polinice ale acestui depozit şi cele de deasupra, depuse în timpul epocii bronzului (fig. 1).

Astfel, judecînd după componenţa polinică a stratului cuprins între 120 şi 130 cm, aparţinînd fazei de început a culturii Monteoru (Ic4), deosebirea dintre stratul steril şi cel locuit, care îl suprapune, este atît de mare încît sîntem înclinaţi a considera că între ele există o discordanţă sedimentologică în sensul că, la instalarea purtătorilor culturii Monteoru (Ic4) în aceste locuri, s-a efectuat o curăţire serioasă a zonei pe care s-au aşezat, fiind îndepărtat o bună parte din depozitul depus anterior venirii lor pe aceste meleaguri. Este suficient să subliniem că în timpul stratului steril stepa era atotstăpînitoare, pe cînd în plină desfăşurare a fazei Ic4 din cultura Monteoru împădurirea deţine cea mai ridicată valoare din întregul

[1] Atît pentru posibilităţile create prelevării probelor necesare analizei polinice, cît şi pentru încrederea cu care ne-au fost oferite o serie de seminţe carbonizate în scopul determinării speciei cărora aparţin, alături de informaţiile necesare, aducem cele mai calde mulţumiri colectivului şantierului Cîrlomăneşti. În timpul recoltării probelor (din 10 în 10 cm) a asistat arheologul Alex. Oancea. Informaţii privind diferitele aspecte stratigrafice şi asupra culturii materiale pot fi găsite în lucrările lui M. Babeş, Dacia, 19, 1975, p. 125—139 şi Alex. Oancea, Cercetări arheologice, Muzeul naţional, 2, 1977 p. 191—239.

S C I V A, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie — septembrie 1977, p. 353—364

profil (36,4 %) aspectul fiind aproape sigur al unor păduri destul de bine închegate. Bineînţeles că este imposibil de admis o schimbare aşa de categorică în peisajul fitogeografic de la un strat la altul, această situaţie justificînd, cît se poate de concludent, ipoteza unei discontinuităţi sedimentologice.

Pădurea în timpul fazei Ic4 era formată în cea mai mare parte din elemente ale stejărişului amestecat (*Quercus*, *Ulmus*, *Tilia*) care deţineau 18% şi în cadrul cărora *Ulmus* avea ponderea cea mai ridicată (10,1 %), urmat de *Quercus* (7 %). *Tilia* nu se întîlnea decît cu totul izolat (0,9 %). Covorul ierbos nu mai era dominat de *Compositae* ca în stratul steril, gramineele înregistrînd acum cele mai ridicate valori (35,1 %). Dintre grăunciorele de polen de *Gramineae* foarte multe aparţin tipului *Cerealia* (9,7 %), dovedindu-se şi pe această cale una din îndeletnicirile omului în aceste vremuri.

Gradul de împădurire destul de pregnant al acestei perioade ne face să credem că terenurile pe care se exercitau preocupările agricole se găseau în imediata apropiere a aşezării, altfel, într-un peisaj silvestru nu ar fi fost posibilă înglobarea în sediment a polenului de cereale.

Procesul de împădurire, precum şi componenţa pădurii, în care alături de stejărişul amestecat apărea în cantitate deloc neglijabilă *Carpinus* (4,8 %), la care se adaugă existenţa unor întinse şleauri de luncă formate din *Salix* (2,2 %) şi *Alnus* (2,2 %), ce se dezvoltau mai cu seamă de-a lungul Buzăului, demonstrează o nuanţă climatică ce era probabil ceva mai umedă în timpul depunerii stratului Ic4 din cultura Monteoru, dacă nu se deosebea prea mult în ceea ce priveşte regimul temperaturii faţă de zilele noastre.

Din păcate nu putem reconstitui situaţia paleofitogeografică şi paleoclimatică din partea superioară a stratului Monteoru Ic4, precum şi din partea inferioară a stratului Monteoru Ic3, din cauza existenţei în această zonă de tranziţie a unui material foarte bogat în cenuşă, care a împiedicat constituirea numărului necesar de grăuncioare de polen identificabil în vederea unei statistici concludente. Puţinele grăuncioare de polen care au reuşit să fie recunoscute păstrează şi ele vizibile semne de arsură, dovedind că incendiul sau arderea respectivă s-a produs pe loc sau în imediata apropiere.

Stratul de arsură nu înseamnă numai un spectru puternic sărăcit în polen, dar mai ales o zonă de tranziţie între două spectre polinice complet diferite : cel din timpul stratului Monteoru Ic4 şi cel din prima parte a depunerii Monteoru Ic3. Această diferenţă între cele două straturi se referă în primul rînd la un peisaj puternic schimbat în sensul că, dacă în timpul depunerii Monteoru Ic4 aspectul silvatic era destul de bine închegat (AP = 36,4 %), în Monteoru Ic3, deci posterior stratului de arsură, polenul de copaci abia mai întrunea 7,4 %.

Situaţia aceasta generează cîteva întrebări :

Care este cauza acestei schimbări de peisaj ?

Este vreo legătură între existenţa stratului de arsură şi producerea acestui fenomen ?

În mod normal este greu să punem această schimbare de peisaj pe seama unei cauze de natură climatică sau pe seama uneia legate de o succesiune fitogeografică ca urmare a unei anumite cauze naturale. Faptul că

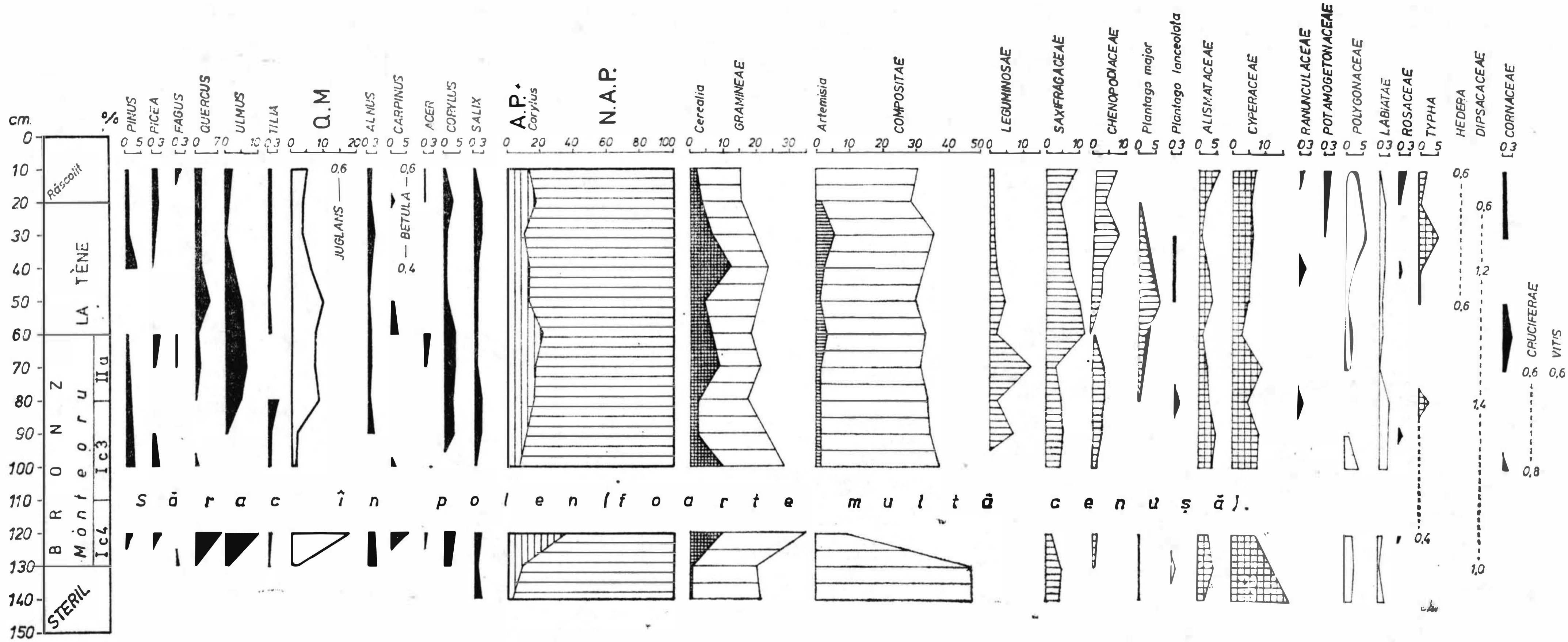

Fig. 1. Diagrama polinică a unui profil din peretele vestic al arealului E2c din așezarea de la Cîrlomănești, jud. Buzău.

stratul de arsură se plasează tocmai în această zonă nu credem că este absolut întîmplător, el fiind probabil rezultatul unui incendiu general, pentru defrişare sau determinat de o altă cauză care în orice caz a întrerupt ciclul normal de sedimenatre. Înclinăm că credem că s-a produs incendierea regiunii în scopul defrişării pădurii pentru că o serie de arbori vegetau cu siguranţă în imediata apropiere a cetăţii, polenul lor apărînd cel mai bine reprezentat anterior stratului de arsură (*Ulmus* = 10,1 %; *Quercus* =7 % şi chiar *Carpinus* =4,8 %); iar posterior nivelului cu cenuşă, tocmai polenul acestor copaci se reduce mai mult, mergîndu-se pînă la dispariţia unora din ei (*Quercus* = 0,8 %, *Carpinus* = 0,8 %, iar *Ulmus* nu mai apare deloc). În schimb, teiul, care se dezvolta probabil ceva mai departe de aşezare, pe dealurile mai înalte, ca şi polenul de conifere, adus de vînt din regiunile înalte, se menţin la aceleaşi valori, chiar dacă procentele lor sînt în general scăzute.

Foarte interesantă este curba cerealelor care prezintă valori apropiate în cele două etape: în stratul Monteoru Ic4 cerealele înregistrau 9,7 %, iar deasupra stratului de arsură, în partea inferioară a stratului Monteoru Ic3, întruneau 9,9 %. Aceasta înseamnă că zonele defrişate nu au însemnat totodată extinderea terenurilor cultivate cu cereale. Mai mult, în etapa imediat următoare, s-a produs chiar un regres al curbei cerealelor.

În concluzie, se poate afirma că stratul de arsură nu este exclus să fie rezultatul unui incendiu general care a afectat puternic peisajul de pădure existent anterior, dar nici nu avem posibilitatea să precizăm cu certitudine dacă scopul acestei acţiuni a fost acela al extinderii suprafeţelor pentru cultivarea cerealelor. Este foarte adevărat că defrişarea poate a urmărit doar schimbarea locurilor pentru cultivat, cele vechi fiind probabil epuizate din punct de vedere edafic. Nu trebuie neglijat nici faptul că în partea mijlocie a stratului Monteoru Ic3, odată cu reducerea cerealelor se observă apariţia şi chiar afirmarea leguminoaselor. Se naşte deci ipoteza diversificării preocupărilor oamenilor din aceste timpuri prin cultivarea, alături de cereale, a unor specii de *Leguminoase* şi probabil din familia *Chenopodiaceae*, cum ar fi de exemplu *Atriplex* (loboda), *Chenopodium* (spanac), *Beta* (sfecla) etc.

Aşa după cum am menţionat mai sus, în timpul sedimentării stratului Monteoru Ic3 peisajul era deschis, polenul de copaci ajungînd spre mijlocul acestei perioade abia să însumeze peste 7 %. În schimb în partea superioară a stratului Monteoru Ic3 se constată refacerea treptată a pădurii (AP = 16 % la 80 cm) care se închega acum într-un peisaj de silvostepă în care ulmul deţinea, ca şi mai înainte, ponderea principală (4,6 %) secondat, de această dată, nu de stejar, ca în depunerea Monteoru Ic4, ci de *Tilia* care realizează procente de pînă la 3 %.

Este foarte dificil să dăm o explicaţie cauzei reducerii procentelor de cereale între 80 şi 90 cm, adică în partea superioară a stratului Monteoru Ic3. Nu este exclus ca la originea acestui fenomen să stea o cauză climatică constînd dintr-o oarecare uscăciune care a cuprins perioada de sedimentare din partea superioară a depunerii Monteoru Ic3, atîta timp cît şi leguminoasele au de suferit în acest timp. Aceasta nu înseamnă că excludem ipoteza unei locuiri mai slabe a regiunii în aceste vremuri. În măsura în care din punct de vedere arheologic se constată astfel de dovezi, datele noastre pot reprezenta puncte de susţinere ale acestei supoziţii. De asemenea,

credem că studiul faunei poate să-și aducă o contribuţie în vederea lămuririi acestor aspecte relevate în partea superioară a stratului Monteoru Ic3.

În timpul etapei Monteoru IIa pădurea, care începuse să recapete din terenul pierdut încă de la sfîrşitul etapei Monteoru Ic3, continuă acest proces și chiar dacă nu mai ajunge la răspîndirea din prima parte a etapei Monteoru Ic4, realizează totuși un peisaj silvatic destul de evident, fără a fi vorba însă de păduri întinse, bine închegate. Componenţa pădurii se menţine în linii generale aceeaşi, notabilă fiind doar dispariţia în acest timp a teiului. În rest, ulmul este în continuare arborele care precumpăneşte în pîlcurile de pădure (5,7 %), însoţit în mică măsură de stejar (1,5 %) și arţar (1,9 %) și chiar de fag (0,6 %). Foarte rar apărea alunul, iar de-a lungul Buzăului, arinul și salcia. Se poate vorbi în această vreme de o sensibilă afirmare a umidităţii în raport, îndeosebi, cu partea mijlocie a depunerii Monteoru Ic3. Ca urmare a unor condiţii climatice favorabile omul acestor vremuri intensifică cultivarea cerealelor (8,3 %) și mai cu seamă a leguminoaselor, care ating cea mai mare dezvoltare în această etapă (12,5 %). Nu este exclus ca polenul unor forme de *Chenopodiaceae*, care realizează de asemenea acum o dezvoltare însemnată, să provină de la specii ca *Atriplex* (lobodă), *Chenopodium* (spanac), sau *Beta* (sfeclă), după cum la fel de bine poate să aparţină speciei *Kochia* (mătură).

Rezultatele obţinute prin analiza polinică a depunerilor din epoca bronzului (cultura Monteoru) au relevat că omul în această perioadă, în cadrul așezării de la Cîrlomăneşti, avea preocupări agricole destul de diverse, cum ar fi cultivarea cerealelor și leguminoaselor sau a altor plante necesare hranei sau unor scopuri gospodărești. Totodată, s-au conturat etapele cînd aceste preocupări au fost mai intense sau dimpotrivă, ca urmare a diverselor cauze, cînd s-a constatat o diminuare a acestor îndeletniciri. Ceea ce nu s-a putut stabili prin analiza polinică a fost determinarea pînă la specie a plantelor cultivate, așa cum ar fi de exemplu specia de cereale sau leguminoase cultivate. Acest neajuns, de data aceasta, a fost în parte înlăturat prin descoperirea în depunerile aparţinînd epocii bronzului a unor seminţe de cereale sau leguminoase care au permis determinarea cel puţin a unora din speciile cultivate în acele timpuri.

Astfel, din arealul E2dN, complexul 43, au fost recuperate dintr-o groapă din epoca bronzului 90 de seminţe aparţinînd în cea mai mare parte unor cereale. Dintre seminţele de cereale 87 provin de la *Triticum* (98,9 %). După toate probabilităţile 50 din ele sînt de *Triticum aestivum* (56,1 %) (fig. 2/2) și 37 de *Triticum durum* (42,7 %) (fig. 2/1). A mai fost recunoscut un bob de *Secale cereale* (1,2 %).

În afară de aceste cereale s-a recuperat un bob de leguminoase, mai precis de mazăre (*Pisum* sp.).

Începînd de la 60 cm spre suprafaţă urmează depunerile aparţinînd epocii Latène. Analiza polinică oglindește menţinerea peisajului silvatic, cel puţin pentru partea inferioară a depunerii geto-dace, aproximativ la aceiași parametri ca în stratul Monteoru IIa. Nu au fost observate discordanţe categorice în curba genurilor de copaci, ceea ce înseamnă că din punct de vedere climatic nu s-au produs modificări sesizabile în perioada dintre cele două niveluri de locuire. Nu este exclus însă ca o parte din sedimentul depus în această vreme să lipsească.

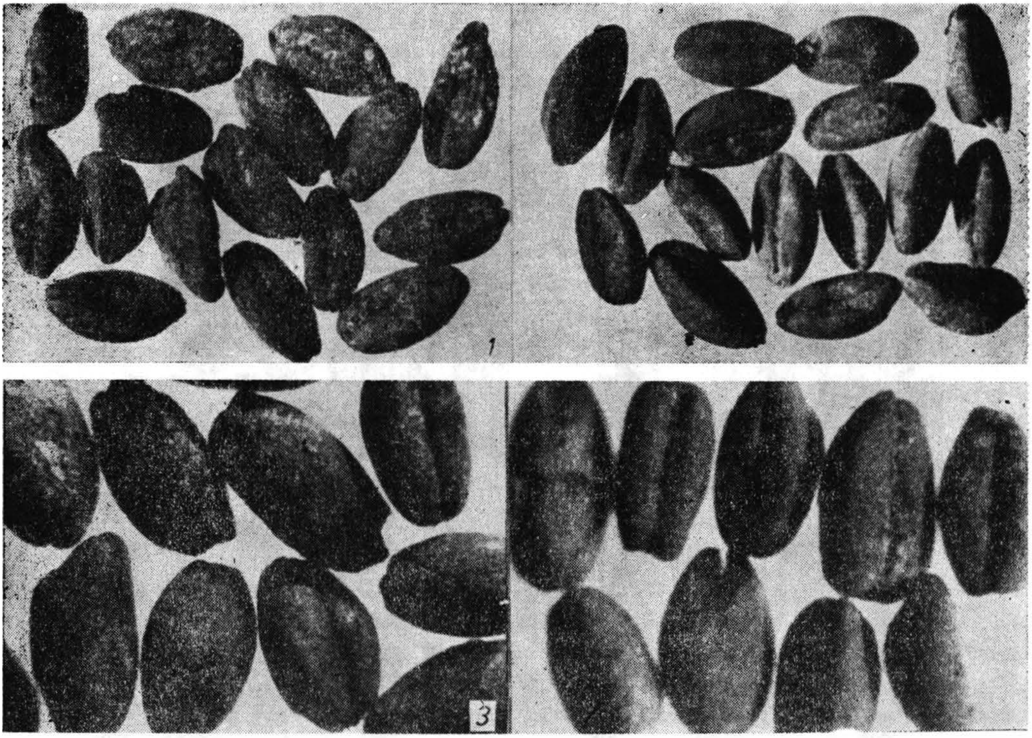

Fig. 2 Cîrlomănești, jud. Buzău, Semințe de cereale. Epoca bronzului: 1 *Triticum durum* (×12,6); 2 *Triticum aestivum* (×12,6), Epoca Latène: 3 *Triticum durum* (×20); 4 *Triticum aestivum* (×20).

În etapa de început a locuirii geto-dace pădurea se prezenta sub forma unor petice destul de rare pe coastele din apropierea cetății, fiind formată în cea mai mare parte din *Quercus* (5%) și *Ulmus* (4,4%). Pe dealurile mai înalte din împrejurime vegeta *Tilia* și *Carpinus*, iar de-a lungul apei Buzăului se întîlnea mai ales *Salix*.

Dacă curbele copacilor nu au suferit nici o frîntură în zona de tranziție dintre depunerile epocii bronzului și celei de-a doua epoci a fierului, în schimb curba de *Cerealia* și *Leguminosae* simt, prin forma lor, această trecere. Mai exact, după o strangulare, curba de cereale crește atingînd valoarea maximă către mijlocul depunerii geto-dace, iar curba de leguminoase înregistrează o degradare continuă pe toată grosimea acestei depuneri. Terenul acoperit cîndva de *Leguminosae* se pare că a fost ocupat în continuare, în cea mai mare parte, de *Saxifragaceae* și poate, în măsură mai mică, de *Chenopodiaceae* și *Plantago major* (pătlagină).

Dacă în prima parte a depunerii geto-dace pădurea a înregistrat o ușoară extindere (AP = circa 13%), prin afirmarea îndeosebi a elementelor stejărișului amestecat (10%), spre sfîrșitul acestei perioade se constată începutul unei restrîngeri a ei, care va continua și în jumătatea superioară a stratului aparținînd celei de-a doua epoci a fierului. Se reduc tocmai copacii din grupa stejărișului amestecat, care vegetau cu siguranță în

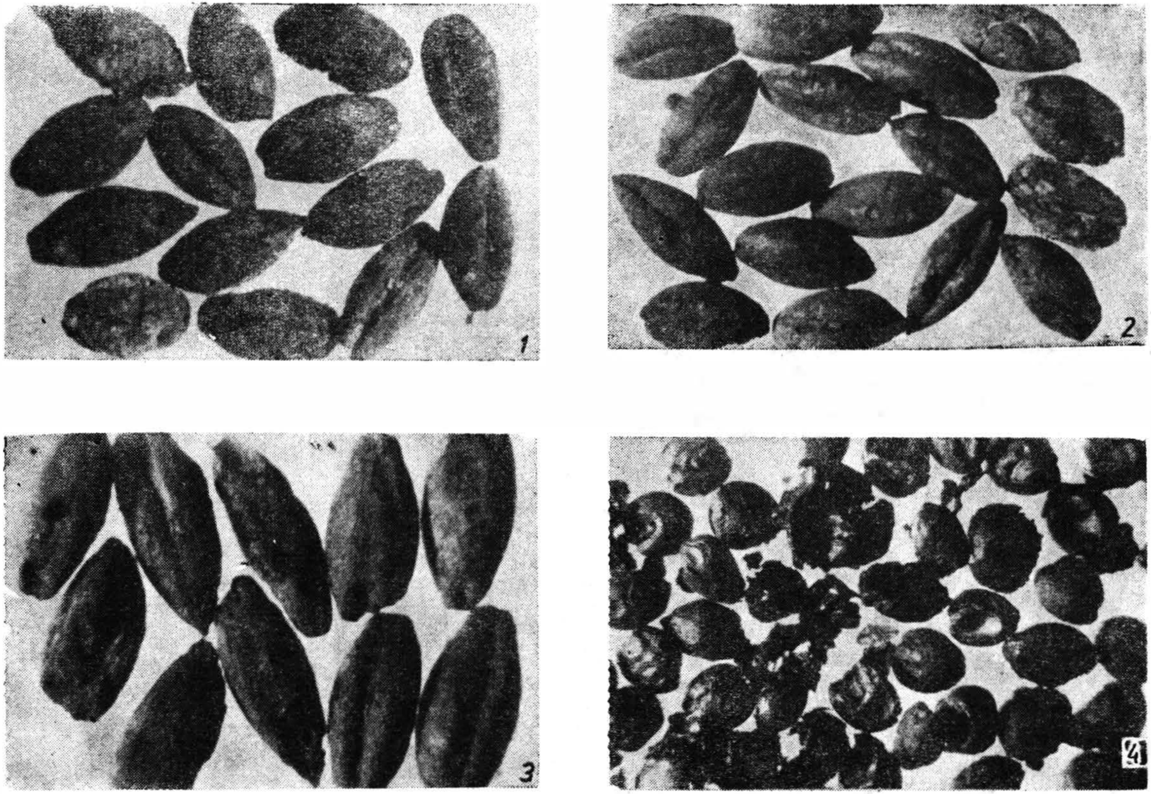

Fig. 3. Cîrlomănești, jud. Buzău, Semințe de cereale din epoca Latène. 1 *Hordeum distichum* (× 12,6) ; 2 *Hordeum vulgare* (× 12,6) ; 3 *Secale* sp. (× 20) ; 4 *Panicum milliaceum* (× 20).

preajma aşezării. Din această cauză înclinăm să atribuim acestui fenomen de reducere a suprafeţei pădurii din preajma aşezării nu o cauză climatică, ci una antropică. Defrişarea efectuată de om a avut aproape cu siguranţă scopul extinderii suprafeţei cultivate cu cereale, în măsura în care curba acestora atinge, în partea mijlocie a stratului geto-dac, maximum absolut (polenul de *Cerealia* înregistrează 11,8 %, în timp ce puţin mai înainte abia depăşea 4 %). În schimb, curba leguminoaselor este într-o continuă scădere procentuală, ceea ce ar însemna, dacă este vorba de leguminoase cultivate, că aceste îndeletniciri s-au pierdut treptat în epoca Latène, după ce în ultima parte a depunerii Monteoru (în stratul IIa) atinseseră cea mai mare înflorire.

În partea superioară a depunerii geto-dace se relevă că procesul de restrîngere a pădurii din vecinătatea aşezării a continuat. Restrîngerea peisajului silvatic se pare însă că, de data aceasta, nu mai are la bază o cauză de natură antropogenă, în scopul, de exemplu, al măririi suprafeţelor cultivate, aşa cum se întîmpla într-o fază anterioară. Sîntem tentaţi să atribuim acestui proces de reducere, mai cu seamă a elementelor stejărişului amestecat, o influenţă climatică, caracterizată printr-o oarecare uscăciune a climei.

Curba cerealelor se reduce treptat ajungînd ca spre partea superioară a stratului geto-dac abia să mai înscrie 3 %.

Din a doua epocă a fierului în arealul E2c N, complexul 17, au fost recuperate mai multe seminţe carbonizate a căror identificare a permis formularea unor concluzii interesante. Au fost recuperate 1 221 seminţe de cereale la care se adaugă nenumărate seminţe de *Panicum* (fig. 3/4) şi 51 de boabe de *Leguminosae*, aparţinînd lui *Pisum* sp. (fig. 4).

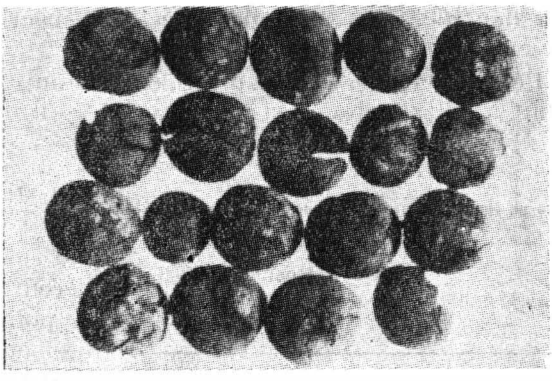

Fig. 4. Cîrlomăneşti, jud. Buzău. *Pisum* sp. (×12,6).

Cele 1 221 seminţe de cereale, aşa cum se observă din tabelul 1, provin în cea mai mare parte de la orz (în proporţie de 94,3 %), reprezentat cu precădere prin specia *Hordeum distichum* (52,6 %) (fig. 3/1). *Triticum* este prezent în cantităţi mici, sub 6 %. A fost determinată specia *Triticum aestivum* (4,5 %) (fig. 2/4) şi *Triticum durum* (1,3 %) (fig. 2/3). Secara apare în procente scăzute, nedepăşind 2 % (fig. 3/3).

În urma cercetării paleobotanice și palinologice a depunerilor din epoca bronzului și din a doua epocă a fierului din cadrul profilului din fig. 1 se desprind cîteva concluzii :

— Stratul aparținînd primei părți a locuirii Monteoru (Ic4) reflectă o climă mai umedă decît în restul epocii bronzului și în epoca Latène. Ca o consecință peisajul se caracterizează printr-un aspect silvatic mai pregnant.

— Există o diferență vizibilă între peisajul corespunzător părții superioare a depunerii Monteoru Ic4 și cel specific părții inferioare a depunerii Monteoru Ic3, în sensul că pădurea se restrînge vizibil. Cauza acestui fenomen ar putea să fie de natură antropică.

— În timpul locuirii Monteoru Ic3 clima a înregistrat probabil o oarecare uscăciune, care a afectat în parte procesul cultivării cerealelor și poate chiar al leguminoaselor.

— Pădurea înregistrează o revenire în depunerea Monteoru IIa și în partea inferioară a stratului geto-dac, ca urmare a unei clime favorabile, mai umedă decît în timpul depunerii Monteoru Ic3.

— Partea superioară a stratului geto-dac reflectă procesul de degradare a pădurii, constatat în secvența mijlocie a acestei depuneri.

— Curba cerealelor realizează valori ridicate spre mijlocul fiecărei depuneri (Ic4, Ic3, IIa) din cultura Monteoru (epoca bronzului) și un maxim absolut în partea mijlocie a depunerilor geto-dace. Semințele de cereale, identificate în depunerile din epoca bronzului, au demonstrat că în această vreme se cultiva *Triticum aestivum*, iar cele determinate pentru epoca Latène ilustrează cultivarea lui *Hordeum*. Desigur că nu se poate trage concluzia că în timpul epocii bronzului se cultiva cu precădere grîu și în epoca fierului orz, deoarece semințele care au fost recuperate provin probabil de la conservarea întîmplătoare a anumitor specii. Numai dacă în majoritatea așezărilor din epoca bronzului și fierului s-ar repeta această situație s-ar putea formula o astfel de ipoteză. Ceea ce trebuie reținut din aceste identificări este faptul că speciile respective se cultivau cu siguranță în acele vremuri.

Pentru verificarea rezultatelor obținute în profilul precedent am efectuat analiza polinică și într-un alt profil din așezarea de la Cîrlomănești, situat la foarte mică distanță, în peretele vestic al arealului E2d. Rezultatele obținute au confirmat datele din profilul descris mai sus, cu unele mici diferențieri inerente, normale în cazul analizelor polinice efectuate în zone puternic locuite și deci cu o stratigrafie influențată de existența permanentă a omului. Ceea ce este important a se verifica este nuanța generală a climatului și schimbările esențiale sesizate în componența spectrelor polinice. Acesta este și motivul pentru care nu vom face o descriere

Tabelul 1

Repartiția pe specii a unor semințe de cereale identificate în depunerile geto-dace

Nr. crt.	Denumirea speciei	Boabe numărate	Valori procentuale
1	*Hordeum distichum*	642	52,6
2	*Hordeum vulgare*	485	39,7
3	*Triticum aestivum*	56	4,5
4	*Triticum durum*	15	1,3
5	*Secale* sp.	23	1,9

amănunţită a spectrelor polinice din cadrul acestui profil, rezumîndu-ne doar la a releva modul cum se verifică spectrele mai importante nuanţate pe primul profil şi măsura în care se poate ajunge la unele certitudini pentru diferite supoziţii exprimate anterior. Trebuie să menţionăm că nu este exclus ca în cazul acestui al doilea profil sedimentarea să nu fi avut loc întotdeauna în condiţii normale, în sensul că uneori apar semne de discontinuitate de la un spectru la altul.

Profilul din fig. 5, prin forma curbei de stejăriş amestecat, prezintă multe similitudini cu profilul din fig. 1, demonstrînd autenticitatea rezultatelor relevate de cele două diagrame. Asemănarea curbei de *quercetum mixtum* este deosebit de importantă în măsura în care polenul acestor copaci provine probabil în primul rînd de la exemplarele ce vegetau în împrejurimile aşezării, reflectînd componenţa pădurii precum şi restrîngerea sau revenirea ei în anumite etape.

Ca şi în fig. 1, în partea inferioară a depunerii Monteoru Ic3, pădurea s-a restrîns puternic (AP = 3,5%), pentru ca în partea superioară a acestei depuneri să înregistreze o sensibilă afirmare a procesului de împădurire (AP = 10%), care va deveni şi mai evident în ultima etapă a culturii Monteoru (IIa) cînd polenul de copaci însuma 12,8%.

La fel ca în cazul primului profil, la trecerea dintre straturile specifice epocii bronzului şi celei de-a doua epoci a fierului se remarcă o uşoară restrîngere a elementelor stejărişului amestecat, după care, în prima parte a locuirii geto-dace este înregistrat un maxim de dezvoltare a pădurii în jurul aşezării. Se confirmă astfel ipoteza formulată pe baza primului profil conform căreia în perioada de timp cuprinsă între depunerea Monteoru IIa şi partea mijlocie a depunerii geto-dace de la Cîrlomăneşti climatul s-a caracterizat printr-o umiditate ceva mai ridicată, fiind poate şi mai răcoros decît cel constatat în stratul Monteoru Ic3 sau în raport cu cel din partea mijlocie a depunerii geto-dace, atunci cînd se remarcă unele perioade de stepizare care, dacă au la bază cauze de natură climatică, demonstrează o oarecare uscăciune ce a cuprins această regiune.

Reinstalarea pădurii şi tendinţa sa de răspîndire destul de categorică (AP = 20,6%) în partea superioară a depunerii geto-dace este un fapt nou, subliniat tocmai de rezultatele obţinute în acest al doilea profil.

Deosebit de semnificativă este curba cerealelor în cele două profile. Aceeaşi reducere valorică a polenului de *Cerealia* se înregistrează şi în acest al doilea profil în stratul Monteoru Ic3, pentru ca în stratul Monteoru IIa să asistăm de asemenea la un maxim al cultivării cerealelor (9,0%). La trecerea dintre depunerile aparţinînd epocii bronzului şi cele din a doua epocă a fierului se remarcă o evidentă împuţinare a polenului de cereale. În schimb, în partea superioară a depunerii geto-dace se constată o puternică afirmare a curbei cerealelor care, în acest profil, ating 19,0%, ceea ce înseamnă, pentru cea epocă, o intensă cultivare a lor.

Leguminoasele, în acest al doilea profil, fără a se mai înscrie printr-o curbă continuă pe diagramă, relevă totuşi o mare abundenţă în acelaşi strat, Monteoru IIa, dovedind că prezenţa lor, cu cele mai ridicate procente, în această etapă, nu este întîmplătoare.

Saxifragaceele dovedesc o răspîndire majoră tot în perioada de trecere dintre depunerile aparţinînd epocii bronzului şi celei de-a doua epoci

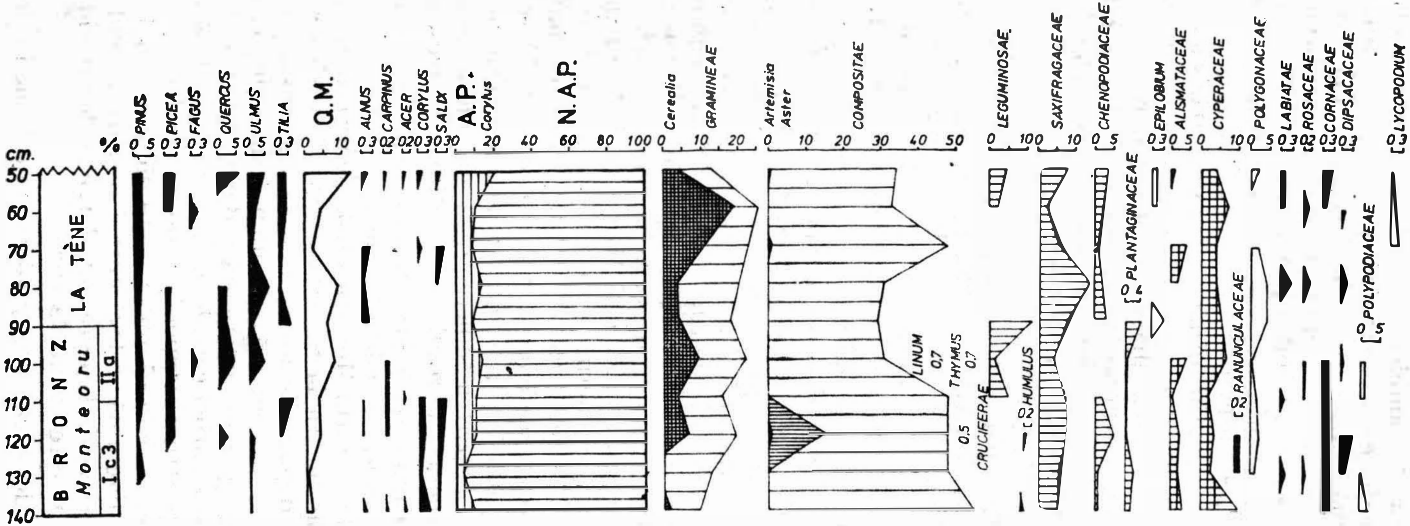

Fig. 5. Diagrama polinică a unui profil din peretele vestic al arealului E2d din așezarea de la Cîrlomănești, jud. Buzău.

a fierului. Dealtfel, în această etapă de tranziţie este notabilă existenţa într-un spectru a lui *Epilobium* (2,8%), putînd indica unele eventuale incendieri produse în această vreme.

În rest, acest profil (fig. 5) nu prezintă prea multe noutăţi în raport cu precedentul (fig. 1) în ceea ce priveşte existenţa unor plante care ar putea interesa diferitele aspecte ale economiei omului din perioadele respective. Menţionăm totuşi identificarea, în depunerea Monteoru IIa, în aceeaşi vreme cînd se produce un maximum de *Cerealia*, a unor grăuncioare de polen ce pot aparţine inului (*Linum*) şi cimbrişorului (*Thymus*). Anterior, în stratul Monteoru Ic3 s-a remarcat existenţa hameiului (*Humulus*).

În concluzie, cercetarea paleoclimatică şi paleobotanică a celor două profile din aşezarea de la Cîrlomăneşti ne-a permis să aducem unele dovezi privind cunoaşterea climatului din timpul sedimentării unor straturi aparţinînd epocii bronzului (cultura Monteoru) şi celei de-a doua epoci a fierului şi să contribuim la întregirea imaginii privind preocupările de cultivatori de cereale şi de alte plante necesare hranei sau altor trebuinţe în cadrul economiei omului din acele vremuri.

Intensificarea unor astfel de studii în cît mai multe aşezări poate crea premisele unor concluzii generale privind mediul şi economia preistorică pe teritoriul României, latură de o deosebită importanţă pentru cunoaşterea completă a diferitelor aspecte ale culturii materiale.

RECHERCHES PALÉOCLIMATIQUES ET PALÉOBOTANIQUES DANS LA STATION DE CÎRLOMĂNEŞTI (DÉP. DE BUZĂU). DONNÉES RELATIVES AUX CULTURES CÉRÉALIÈRES ET DES PLANTES

(RÉSUMÉ)

Deux profils (fig. 1 et 5) de la station de Cîrlomăneşti ont été soumis à une analyse pollinique, qui a mis en lumière les traits du paysage à l'époque de la sédimentation des couches respectives (âge du bronze, civilisation Monteoru, phases Ic4, Ic3, II a ; IIe âge du fer, civilisation géto-dace), ainsi que toute une série d'aspects se rattachant à certaines activités, telle la culture des céréales et de quelques légumes.

L'étude des semences carbonisées (fig. 2, 3 et 4) a permis la précision qu'à l'âge du bronze on cultivait, entre autres, les *Triticum aestivum*, *Triticum durum*, *Secale cereale*, *Pisum* sp. Au cours de l'époque de La Tène, quantité de champs étaient couvertes de *Hordeum distichum*, *Hordeum vulgare*, *Panicum milliaceum*, *Secale* sp. *Pisum* sp. *Triticum aestivum* et *Triticum durum*.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Diagramme pollinique d'un profil de la parois occidentale de l'aire *E2c* de la station de Cîrlomănești, dép. de Buzău.

Fig. 2. Cîrlomănești, dép. de Buzău, Semences céréalières. Âge du bronze : 1 *Triticum durum* (× 12,6) ; 2 *Triticum aestivum* (× 12,6). Epoque de La Tène : 3 *Triticum durum* (× 20) ; 4 *Triticum aestivum* (× 20).

Fig. 3. Cîrlomănești, dép. de Buzău, Semences céréalières de l'époque de La Tène : 1 *Hordeum distichum* (× 12,6) ; 2 *Hordeum vulgare* (× 12,6) ; 3 *Secale* sp. (× 20) ; 4 *Panicum miliaceum* (× 20).

Fig. 4. Cîrlomănești, dép. de Buzău, *Pisum* sp. (× 12,6).

Fig. 5. Diagramme pollinique d'un profil de la parois occidentale de l'aire E2d de la station de Cîrlomănești, dép. de Buzău.

FAUNA DESCOPERITĂ ÎN AŞEZAREA GETO-DACĂ DE LA CÎRLOMĂNEŞTI

DE

M. ST. UDRESCU

Aşezarea geto-dacă de la Cîrlomăneşti (com. Verneşti, jud. Buzău) este plasată în partea de sud a dealului Ciolanu, la limita cu depresiunea Nişcovului [1]. Climatul temperat continental al ţării prezintă aici o serie de nuanţe locale legate în principal de altitudine, „dava" de la Cîrlomăneşti fiind plasată aproximativ pe altimetra de 200 de m. Deschiderea largă către sud a rîului Buzău favorizează pătrunderea maselor de aer cald din cîmpie, ceea ce face ca zona interfluvială Buzău-Nişcov, în care se află plasată aşezarea de la Cîrlomăneşti, să reprezinte una dintre „insulele" mai călduroase din această zonă.

Precipitaţiile anuale şi lunare scad în general de la nord la sud, ca urmare a descărcării maselor de aer umed oceanic pe direcţia amintită şi totodată datorită scăderii altitudinilor reliefului. Culmile orientate transversal faţă de direcţia principală a maselor de aer, aşa cum este dealul Ciolanu, primesc o cantitate mai mare de precipitaţii, care ajunge la o medie anuală de peste 600 mm în zona aşezării de la Cîrlomăneşti.

Solurile din zonă sînt brune, puternic podzolite în special pe locurile mai puţun înclinate. Vegetaţia caracteristică zonei altitudinale se încadrează la limita dintre etajul pădurilor de deal şi zona de silvostepă; culturile de viţă de vie şi cele pomicole au luat astăzi în mare parte locul florei arboricole.

Din punct de vedere ecologic, aşezarea de la Cîrlomăneşti este plasată la intersecţia biotopilor de pădure şi de zonă deschisă. Această poziţie favorabilă a oferit locuitorilor aşezării terenuri suficiente pentru agricultură şi păşunat, precum şi păduri pentru exploatarea lemnului şi pentru vînătoare.

Materialul care face obiectul studiului de faţă provine din aşezarea geto-dacă de la Cîrlomăneşti, datată între mijlocul secolului al II-lea î.e.n. şi pînă către mijlocul secolului I î.e.n.[2]. Este vorba de un eşantion de aproape 3 000 de piese determinate provenite atît din gropile de reziduri, cît şi din stratul de cultură.

Caracterul fragmentar al pieselor osoase nu trebuie să surprindă, avînd în vedere că este vorba de deşeuri menajere; se observă urme de

---

[1] Săpăturile arheologice de la Cîrlomăneşti s-au desfăşurat în anii 1972—1976. Colectivul este alcătuit din M. Babeş, responsabil, Al. Oancea, V. Drîmbocianu şi M. Constantinescu. Autorul acestui studiu a luat parte la campaniile din anii 1973—1975 ocupîndu-se de recoltarea materialului faunistic.

[2] M. Babeş, Dacia, N. S., 19, 1975, p. 125—139.

S C I V A, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1977, p. 365—374

spargere şi de retezare cu obiecte tăioase, cele două modalităţi de intervenţie umană fiind uneori prezente pe aceeaşi piesă. În proporţie mai mică au apărut şi fragmente cu urme de ardere în diferite grade.

Repartizarea fragmentelor osoase pe diferite specii poate fi urmărită în tabelul nr. 1.

Tabelul nr. 1

Repartiţia pe specii a fragmentelor osoase descoperite în complexe şi în stratul geto-dac

COMPLEXUL / SPECIA	CRL. 74 E1cS gr. 22	CRL. 74 E2cS nivel —0,30—50m	CRL. 73 E2dS gr. 50	CRL. 75 E2cS gr. 65	Dif. compl. mici dimens. (14)	Nivel geto-dac	Total fragmente	%	Total NMI
Bos taurus	191	74	52	95	72	258	742	26,3	44
Ovis — capra	727	17	21	273	46	83	1 167	41,4	77
Sus domesticus	253	49	56	120	52	167	697	24,7	49
Equus caballus	8	11	14	8	9	24	74	2,6	14
Canis familiaris	1	2	1	3	3	3	13	0,5	6
Cervus elaphus	7	9	9	9	5	24	63	2,3	14
Sus scrofa	3	3	6	5	6	5	28	1,0	10
Capreolus capreolus	9	—	1	3	3	4	20	0,7	7
Lepus europaeus	4	—	1	—	1	—	6	0,2	2
Ursus arctos	—	—	1	—	2	—	3	0,1	2
Meles meles	—	—	1	—	—	1	2	0,1	1
Castor fiber	1	—	1	1	—	—	3	0,1	2
Total	1204	165	164	517	199	569	2818	100,0	227

Bos taurus. Boul domestic este bine reprezentat în materialele paleofaunistice provenite din aşezarea geto-dacă de la Cîrlomăneşti. Din numărul minim de indivizi estimaţi, animalele adulte reprezintă aproximativ o treime, fără a fi înregistrate, între acestea, exemplare cu dentiţia într-un grad mai înaintat de uzură. Aceste constatări deosebesc dava de la Cîrlomăneşti de unele aşezări geto-dace care au funcţionat în perioade cronologice apropiate. La Pecica (Ziridava?) [3] şi Mărgăriteşti[4], majoritatea indivizilor sacrificaţi au fost animale adulte, în ultima staţiune înregistrîndu-se şi indivizi cu dentiţia într-un grad mai înaintat de uzură. Un asemenea raport adult : subadult de aproximativ 1 : 2 în materialul de la Cîrlomăneşti dovedeşte că bovinele erau crescute deopotrivă pentru consum (fapt care se reflectă în sacrificarea în mai mare măsură a animalelor tinere) şi în scopuri utilitare (lapte, muncă) ; în schimb, bovinele din celelalte staţiuni au fost crescute în mai mare măsură pentru scopuri utilitare.

Coarnele bovinelor de la Cîrlomăneşti sînt relativ mici şi cel mai adesea gracile. Nu se poate preciza dacă locuitorii aşezării practicau în mod curent castrarea masculilor, pentru că materialul nu apare revelator prin această prismă. Studiul efectuat pe un număr de 30 000 de piese provenite din mai multe aşezări geto-dace a permis lui S. Haimovici [5] să constate, ca un fenomen general, o penurie de castraţi în materialul de

[3] S. Haimovici, AUI, s.n., 15, 1969, 2, p. 403—409.

[4] Se folosesc datele rezultate în urma studiului materialului faunistic furnizat de săpăturile efectuate în anii 1970—1971 sub conducerea arheologilor Wanda Wolski şi M. Butoi.

[5] S. Haimovici, în *Domestikations — forschung und Geschichte der Haustiere*, Budapesta, 1971, p. 257—262.

bovine, autorul punîndu-şi întrebarea dacă nu cumva se utilizau mai mult femelele sau caii pentru muncile agricole sau pentru transportul poverilor.

Din punct de vedere dimensional nu se observă deosebiri faţă de materialele provenite din aşezările de la Mărgăriteşti şi Pecica (tabelul nr. 2). În schimb, valorile dimensionale ale bovinelor de la Cîrlomăneşti

Tabelul nr. 2

Variabilitatea şi media dimensiunilor la *Bos taurus*

	Nr.	Variabilitatea	Media
Mandibulă			
— $P_2 - P_4$	3	43 — 50	46,7
— $M_1 - M_3$	2	80 — 81	80,5
— $P_2 - M_3$	2	124 — 130	127,0
— L^2M_3	6	31 — 36,5	34,5
— 1 M_3	5	12,5 — 16,5	14,7
Humerus			
— lat. dist.	7	73,5 — (90)	77,8
— lat. troch.	8	61 — (78)	69,1
Radius			
— lat. prox.	6	68 — 75,5	71,7
— lat. supr. art. prox.	7	62,5 — (78)	67,6
Metacarp			
— lungimea max.	1	204,5	—
— lat. prox.	7	47,5 — 60,5	52,1
— lat min. diaf.	5	26 — 30	26,0
— lat. dist.	3	51 — 64,5	58,8
— Talia (Talkin) cm.	1	125	
Tibia			
— lung. mx.	1	312	—
— lung. lat.	1	278	—
— lat. prox.	4	83 — 87	85,7
— lat. min. diaf.	2	32 — 33,5	32,7
— lat. dist	14	53,5 — 66	58,8
— talia (Matolcsi) — cm.	1	108	
Metatars			
— lung.mx.	3	202 — 222,5	209,8
— lat. prox.	10	40 — 48	45,0
— lat. min. diaf.	8	20 — 27,5	24,2
— lat. dist.	6	46 — 58,5	54,3
— talia (Talkin) — cm.	3	110 — 122	114,7
Astragal			
— lung. mx.	19	54,5 — 74	60,7
— lat. mx.	18	37 — 47,5	41,7
Calcaneu			
— lung. mx.	11	113,5 — 143,5	125,1
Ph. I			
— lung. mx.	17	54 — 71,5	58,7
— lat. prox.	17	25 — 35	28,7
— lat. min. diaf.	17	21 — 29	24,5
— lat. dist.	17	23,5 — 31,5	27,4

Tabelul nr. 3

Variabilitatea și media dimensiunilor Ovicaprine

	OVIS ARIES			CAPRA HIRCUS			OVIS CAPRA		
	Nr.	Variabilitate	Media	Nr.	Variabilitatea	Media	Nr.	Variabilitate	Media
Maxilar									
— P^2 — P^4		—			—		10	22 — 26	24,7
— M^1 — M^3		—			—		14	40 — 48	44,7
— P^2 — M^3		—			—		9	64 — (73)	68,9
Mandibulă									
— P_2 — P_4	22	21 — 29	24,2	6	19 — 24	22,8		—	
— M_1 — M_3	20	44,5— 54	49,1	5	44 — 50	46,3		—	
— P_2 — M_3	18	67 — 81	73,4	7	64 — 74	70,3		—	
— lungimea M_3	17	19 — 24	21,5	11	20,5— 25,5	22,9		—	
Scapulă									
— lung. proc. artic.	11	28 — 33	30,7	7	28 — 37	33,6		—	
— lung. cav. glenoide	11	22 — 25	23,6	7	22,5— 29	26,3		—	
— lat. cav. glenoide	10	17 — 21	19,2	7	20 — 26	22,8		—	
— lat. min. col.	11	15 — 20	17,7	7	15 — 22,5	20,7		—	
Humerus									
— lat. min. diafiză	3	12,5— 13,5	13,0	—	—	—	3	13 — 14	13,7
— lat. dist.	18	26 — 34	30,0	4	30,5— 33,5	32,1	13	26,5— 32	28,9
— lat. troch.	18	25 — 31,5	27,8	4	28 — 30,5	29,5	13	25,5— 30,5	27,3
Radius									
— lung. mx.	9	129 —162	148,1	4	149 —168	162,0		—	
— lat. prox.	28	25,5— 33	29,6	13	29 — 38	31,8		—	
— lat. supr. art. prox.	27	24 — 29,5	26,9	13	27 — 35,5	30,0		—	
— lat. min. diaf.	22	12 — 17	15,4	13	16 — 20	18,3		—	
— lat. dist.	11	26 — 29,5	28,4	5	28 — 32	30,0		—	
— I 4/1 × 100	9	10,2— 11,4	10,9	4	9,8— 11,9	11,0		—	

Metacarp									
— lung. mx.	12	(107)—133,5	120,5	4	106,5—119	111,0		—	
— lat. prox.	16	(20)— 24	21,6	9	(21) — 27	24,9		—	
— lat. min. diaf.	16	11,5— 15	12,9	8	13 — 18,5	16,4		—	
— lat. dist.	12	22,5— 26	24,2	5	27 — 29	27,8		—	
— I 3/1 × 100	10	9,2— 11,6	10,6	4	13,0— 15,6	14,8		—	
— talia (Talkin) — cm.	12	51,9— 64,7	57,8	4	61,2— 68,4	63,8			
Tibie									
— lung. mx.		—			—		2	202 —221,5	211,7
— lat. prox.		—			—		8	38,5— 44	40,9
— lat. min. diaf.		—			—		10	13 — 16	14,6
— lat. dist.		—			—		27	24 — 29	26,1
Astragal									
— lung. mx.		—			—		5	26 — 28,5	27,6
— lat. mx.		—			—		5	16 — 19	18,3
Calcaneu									
— lung. mx.		—			—		8	54 — 57,5	56,2
Metatars									
— lung. mx.	9	118 —145	134,3	5	114 —126	118,0		—	
— lat. prox.	15	19 — 22	20,1	6	20 — 23	21,3		—	
— lat. min. diaf.	16	10,5— 13	11,7	5	13 — 15	13,8		—	
— lat. dist.	9	22,5— 26,5	24,1	5	24 — 26	25,1		—	
— I 3/4 × 100	9	7,7— 10,6	8,9	5	10,3— 12,8	11,7		—	
— talia (Talkin) — cm.	9	55,2— 67,9	62,8	5	60,8— 67,3	63,0		—	
Ph. I									
— lung.	5	34 — 38,5	36,9	4	37 — 44	39,7		—	
— lat. prox.	5	12 — 13	12,4	4	13 — 14,5	13,5		—	
— lat. min. diaf.	5	10,5— 11	10,8	4	11 — 12	11,7		—	
— lat. dist.	5	11 — 11,5	11,3	4	13 — 13,5	13,1		—	

sînt mai mari (cu excepţia dentiţiei) decît ale celor din aşezarea de la Stînceşti [6]. Una dintre explicaţiile posibile ale diferenţelor dimensionale dintre materialele atribuite bovinelor de la Cîrlomăneşti şi Stînceşti (secolele VI—III î.e.n.) ar putea să o reprezinte preocuparea pentru selecţionarea în vederea reproducerii a unor exemplare mai bine dezvoltate, cu atît mai mult cu cît geto-dacii de la Cîrlomăneşti exploatau bovinele în aceeaşi măsură pentru consum şi pentru produsele secundare.

Ovicaprine. Prezenţa resturilor atribuite ovicaprinelor în proporţie foarte mare în două dintre voluminoasele gropi de reziduri de la Cîrlomăneşti (unde materialul de ovicaprine a reprezentat peste 50 % din totalitatea fragmentelor identificate), a determinat ca în statistica finală ovicaprinele să ocupe primul loc în ceea ce priveşte numărul de piese ce le-au fost atribuite. Un lucru este cert: alături de bovine şi suine, ele reprezentau o componentă importantă în alimentaţia locuitorilor davei de la Cîrlomăneşti.

Au fost înregistrate deopotrivă oile şi caprele; resturile atribuite oilor sînt mai numeroase şi reprezintă peste 2/3 din material.

Coarnele ovinelor de la Cîrlomăneşti sînt bine dezvoltate la animalele adulte. În proporţie destul de mică s-au întîlnit şi forme acornute. Cîteva fragmente craniene cu cornul respectiv permit să se avanseze presupunerea că geto-dacii de la Cîrlomăneşti practicau castrarea masculilor. Această practică nu era însă folosită în mod curent. După datele lui Hatting [7], ce permit aprecierea vîrstei aproximative la care se făcea castrarea, se poate afirma că aceasta era realizată înainte de împlinirea vîrstei de 6 luni.

Din punct de vedere dimensional nu apar deosebiri semnificative faţă de aşezările geto-dace de la Mărgăriteşti şi Pecica (tabelul nr. 3).

Din numărul minim de indivizi estimaţi proporţia animalelor adulte sacrificate este mică, ea reprezentînd un procent de aproximativ 30 %. Comparaţiile legate de vîrsta de sacrificare a animalelor indică unele deosebiri faţă de celelalte aşezări geto-dace. La Pecica proporţia de animale tinere sacrificate este de asemenea mică, apărînd în schimb indivizi cu dentiţia într-un grad mediu şi înaintat de uzură. Aşezarea geto-dacă de la Mărgăriteşti a permis constatarea că, dacă animalele nu erau sacrificate către sfîrşitul primului an de viaţă, atunci ele erau ţinute mai mulţi ani.

Raportul adult-subadult, de aproximativ 1 : 2 pentru ovinele de la Cîrlomăneşti, identic cu cel înregistrat la bovine, indică o modalitate asemănătoare de exploatare a lor; în schimb, în celelalte aşeăzări menţionate pe primul plan stătea, se pare, obţinerea produselor secundare (lînă, lapte).

Spre deosebire de oi, caprele au fost sacrificate de regulă după ce au atins deplina maturitate. Studiul fragmentelor atribuite caprelor a permis să se constate prezenţa într-o proporţie destul de mare a unor piese cu patologie dento-maxilară, spre deosebire de oi unde fenomenul este foarte rar prezent şi numai în stadii incipiente. Explicaţia prezenţei pieselor cu patologie dento-maxilară în mai mare proporţie la capre poate fi găsită pe de o parte în manierea în care acestea îşi găsesc hrana şi pe de altă

[6] S. Haimovici, AUI, s.n., 13, 1967, 2, p. 321—329.

[7] T. Hatting, în *Archaeozoological studies*, Gröningen, 1974, p. 345—351.

parte în faptul că ele au fost sacrificate cel mai adesea după maturitatea lor.

Sus domesticus. Alături de bovine și ovicaprine, porcul domestic a reprezentat o specie intens exploatată în așezarea de la Cîrlomănești resturile sale fiind abundente atît în gropile de reziduri cît și în stratul de cultură.

Prezența unor caractere morfologice proprii raselor inferioare pledează pentru presupunerea că un proces constant și sistematic de ameliorare a fondului local de animale nu se declanșase încă.

Proporția animalelor adulte nu depășește o treime din numărul minim de indivizi estimați. Spre deosebire de așezarea de la Mărgăritești, unde majoritatea animalelor au fost sacrificate în jurul vîrstei de 1 1/2 ani, la Cîrlomănești vîrsta de sacrificare apare mai scăzută și anume în jurul unui an; în schimb, la Pecica 2/3 din material provine de la animale care au fost sacrificate între 2 luni și 1 an. Numai în așezarea de la Mărgăritești au apărut și cîțiva indivizi cu dentiția într-un grad înaintat de uzură. Procentul mare de animale tinere înregistrat la porcine se explică prin aceea că ele nu oferă altceva în afară de carne; în consecință creșterea lor nu e rentabilă decît pînă la o anumită vîrstă.

Din punct de vedere dimensional nu apar diferențe semnificative între suinele de la Cîrlomănești și din celelalte așezări geto-dace menționate (tabelul nr. 4).

Equus caballus. În comparație cu cele trei specii intens exploatate în economia așezării, au apărut puține resturi artribuite calului. Caracterul

Tabelul nr. 4

Variabilitatea și media dimensiunilor de la *Sus domesticus*

	Nr.	Variabilitatea	Media
Maxilă			
— P^2 — P^4	9	32 —41	34,4
— M^1 — M^3	8	52 —64,5	58,7
— P^2 — M^3	3	91 —95	92,3
—L M^3	14	23,5—31	27,5
— 1 M^3	12	15 —18,5	17,2
Mandibulă			
— P_2 — P_4	14	33 —38	35,6
— M_1 — M_3	8	61 —69	64,3
— P_2 — M_3	4	95 —99	97,3
— L M_3	12	24 —36,5	31,0
— IM_3	7	13 —16,5	14,6
Humerus			
— lat. min. diaf.	6	13 —16	14,7
— lat. dist	23	34 —40,5	36,5
— lat. troch.	24	25 —32	27,2
Radius			
— lat. prox.	21	23 —31	26,5
— lat. min. diaf.	17	13 —18,5	15,8
Tibie			
— lat. min. diaf.	5	17 —20	18,2
— lat. dist.	9	26 —32	28,4

fragmentar al pieselor nu a permis aprecierea particularităţiilor morfologice ale acestei specii şi nici calcularea taliilor. Prezenţa cîtorva fragmente de dentiţie a favorizat în schimb calcularea unor vîrste de sacrificare: 1 exemplar de 7 ani; 2 exemplare de 3—4 ani; 1 exemplar de 1 1/2 ani.

Studierea unor materiale faunistice mult mai numeroase provenite din aceeaşi perioadă istorică a permis lui S. Haimovici să aprecieze că această specie „fusese utilizată în alimentaţia geto-dacilor la acelaşi nivel cu ovinele şi poate chiar cu porcinele" [8]. În eşantionul de la Cîrlomăneşti resturile atribuite calului apar cu o frecvenţă net mai mică decît a fiecăruia dintre cele trei specii intens exploatate în această aşezare.

Un lucru pare cert: prezenţa unor fragmente cu spărturi neregulate, uneori chiar cu urme de retezare şi cu semne de ardere pledează în favoarea presupunerii că această specie era utilizată şi în scopuri alimentare. Este încă dificil a se preciza dacă specia reprezenta pentru alimentaţia geto-dacilor o componentă de o importanţă asemănătoare cu a ovinelor sau cu a suinelor. Dar, o proporţie net mai mică de resturi în comparaţie cu celelalte specii intens exploatate nu implică în mod direct faptul că geto-dacii nu acordau atenţie acestei specii în economia aşezării. Preocuparea lor pentru obţinerea unor cai „de elită" este cunoscută din scrierile autorilor antici şi bine documentată în special de descoperirile din necropola getică de la Zimnicea [9]. Această preocupare sugerează poate cel mai bine şi utilizarea principală a cailor şi anume pentru călărie, folosirea lor pentru muncile agricole şi mai ales pentru consum fiind secundară, cel puţin la Cîrlomăneşti. În acest fel, proporţia redusă de resturi atribuite calului în eşantioanele de oase provenite din unele aşezări geto-dace s-ar explica foarte probabil prin faptul că mulţi mureau pe cîmpul de luptă şi nu mai aveau cum să apară în perimetrul aşezării sau in gropile de reziduri.

Canis familiaris. Au fost identificate cu o frecvenţă foarte scăzută şi resturi ce au aparţinut cîinelui. Cele cîteva fragmente de mandibule şi de piese ale scheletului postcranian au permis constatarea că resturile provin probabil de la cîini de talie medie sau supramedie, aceste forme fiind destul de răspîndite în aşezările geto-dace de pe teritoriul ţării noastre.

Animale vînate. În eşantionul de oase de la Cîrlomăneşti au fost de asemenea prezente şi fragmente care proveneau de la animale sălbatice. Din totalul pieselor identificate acestea reprezintă o proporţie de 4,5 %. Un procent aşa de mic, corelat cu proporţia mare de resturi atribuite animalelor domestice, sugerează că locuitorii aşezării de la Cîrlomăneşti practicau vînătoarea numai sporadic.

Specia cea mai des vînată a fost *cerbul*, fragmentele care îi aparţin reprezentînd o jumătate din întreg materialul atribuit animalelor sălbatice. Cu o frecvenţă mai mică, dar aproape constant, au fost vînate *mistreţul* şi *căprioara*. Au apărut semnalate sporadic şi alte specii: *iepurele*, *ursul*, *bursucul* şi *castorul*. În legătură cu problema relevanţei paleoecologice a faunei sălbatice se cuvine a fi făcute cîteva precizări. Dacă pentru paleolitic existenţa unor eşantioane suficient de abundente statistic poate oferi

---

[8] S. Haimovici, în *Domestikations— forschung und Geschichte der Haustiere*, Budapesta, 1971, p. 259.

[9] Idem, AUI, s.n., 17, 1971, 1, p. 169—185.

o serie de informaţii preţioase legate de biocenoza regională, pentru perioadele mai apropiate de zilele noastre deducţiile devin mai dificile şi mai riscante. Un studiu de paleofaună, prin speciile de animale sălabatice identificate, nu poate sesiza schimbările microregionale şi de scurtă durată decît rareori. Spre deosebire de plante, în faţa unor alterări de scurtă durată ale mediului, animalele se pot adapta mai uşor, uneori putînd chiar să migreze temporar pentru a evita lipsa de hrană sau condiţiile termice nefavorabile; în plus, cu cît ne apropiem de zilele noastre, influenţa factorului antropic asupra răspîndirii faunei sălbatice devine treptat tot mai pregnantă.

Dintre speciile de animale sălbatice care apar în mod obişnuit în descoperirile arheologice, unele sînt mai relevante din punct de vedere paleoecologic decît altele. În concordanţă cu piramida inversă de biotop, „cu cît e mai înalt nivelul de consumator, cu atît e mai întinsă aria parcursă în căutarea hranei şi cu atît e mai mare numărul de biotopi acoperit în cursul activităţii trofoecologice"[10]. Dacă pentru ecosistemele actuale structurile bazate pe activitatea păsărilor şi mamiferelor fitofage nu se încadrează în acest model datorită libertăţii lor mai largi de mişcare, adaptabilităţii comportamentale ridicate şi necesităţii fiziologice de a consuma hrană variată, pentru paleoecologie credem că acest principiu devine utilizabil cel puţin parţial. Ca urmare, speciile cele mai utile pentru estimările de paleoecologie ar fi cele care se găsesc mai aproape de baza piramidei eltoniene şi anume ierbivorele, dintre acestea fiind indicatori ecologici mai buni cele care au biotopi mai restrînşi.

Dintre speciile vînate la acea vreme de locuitorii aşezării de la Cîrlomăneşti toate sînt actualmente prezente în regiune, cu excepţia castorului care a dispărut din fauna ţării noastre. Prezenţa sa în eşantioanul de la Cîrlomăneşti furnizează unele indicaţii legate de peisajul natural din zonă. Animal acvatic prin excelenţă, castorul este cel mai mare şi mai puternic rozător din Europa. Habitatul său îl formează pădurile luminoase riverane, formate din ulmi, plopi, sălcii. În aceste locuri el ocupă fîşia de teren din lungul malului, porţiuni de apă cu curent slab, vechi braţe ale rîurilor. Aceste condiţii de biotop trebuie să fi fost prezente acum mai bine de 2 000 de ani în zona aşezării de la Cîrlomăneşti. Identificarea unui număr redus de fragmente care au aparţinut castorului denotă că această specie a făcut obiectul numai a unei vînători accidentale.

*

Materialul care face obiectul studiului de faţă reprezintă un eşantion parţial pe de o parte pentru că aşezarea nu a fost încă integral cercetată prin săpătură şi, pe de altă parte, pentru că materialul scos pînă acum la iveală n-a fost cercetat în întregime. Cu toate că eşantionul nu este deci decît în parte reprezentativ pentru întreaga aşezare, el a fost totuşi suficient de abundent pentru scopul propus: prezentarea unor date despre vînătoare şi despre creşterea şi exploatarea animalelor domestice la geto-dacii de la Cîrlomăneşti. Cercetările ulterioare vor premite lărgirea cadrului problemelor luate în discuţie.

Prezenţa unei cantităţi considerabile de resturi osoase în perimetrul aşezării, atît în stratul de cultură cît şi în gropile de reziduri, de asemenea,

---

10 B. Stugren, *Ecologie generală*, Bucureşti, 1975, p. 59.

marea proporţie atribuită animalelor domestice, sînt argumente care permit să se afirme că locuitorii aşezării de la Cîrlomăneşti dispuneau de turme numeroase, capabile să le satisfacă pe deplin necesităţile alimentare. Acesta este şi motivul pentru care ei nu au practicat vînătoarea decît ocazional.

Animalele cel mai des utilizate în hrana locuitorilor au fost bovinele, ovicaprinele şi suinele. Spre deosebire de ceea ce s-a constatat în special la geto-dacii din partea de est a ţării, importanţa cailor era secundară în alimentaţia locuitorilor aşezării de la Cîrlomăneşti.

Încă nu se poate vorbi de iniţierea unui proces sistematic de ameliorare a fondului local de animale domestice.

LA FAUNE DÉCOUVERTE DANS L'ÉTABLISSEMENT GÉTO-DACE DE CÎRLOMĂNEŞTI

(RÉSUMÉ)

On présente les données résultées de l'étude du matériel paléofaunique provenant de l'établissement de Cîrlomăneşti, comm. de Verneşti, dép. de Buzău (IIe — Ier siècles av. n.ère.).

Parmi les animaux domestiques, les bovinés, les ovinés — y compris les chèvres — et les porcs ont été des espèces intensément exploitées. L'importance des chevaux dans l'alimentation a été sécondaire. Pour les habitants de l'établissement de Cîrlomăneşti, la chasse a été une occupation occasionnelle. On ne peut parler d'un processus systématique d'amélioration des formes locales d'animaux domestiques.

CU PRIVIRE LA STELELE FUNERARE DIN DACIA INFERIOR

DE

MARIA ALEXANDRESCU VIANU

Stelele din Dacia Inferior au fost adunate, clasate și comentate încă din anul 1942 de Gr. Florescu [1], iar în anii din urmă au ieșit la lumină, noi stele funerare, a căror stare fragmentară face imposibilă însă folosirea lor într-un studiu al formei și iconografiei acestui fel de monumente [2]. Deci nu documente noi justifică întreprinderea acestui studiu, ci o cunoaștere mai sistematică a materialului funerar din provinciile romane, datorat unei preocupări susținute și pline de roade a istoricilor de artă antică privind arta provincială romană. Studiul stelelor funerare, ca o categorie ce exprimă foarte net curentele artistice și iconografice ale unei regiuni, a făcut deosebit de mari progrese. Sîntem astăzi în măsură să deosebim diversele arii artistice ce împărțeau Imperiul roman, să urmărim circulația motivelor și modelelor, să stabilim ateliere, acolo unde materialul ne-o permite.

Studiul de față își propune deci să deslușească, prin examenul stelelor funerare, locul Daciei Inferior în circuitele artistice ale lumii romane din secolele II—III e.n. Nu vom analiza, deci, decît stelele care ni se par a aduce lămuriri în această chestiune.

Vom folosi pentru clasificarea pe care o prezentăm mai jos aceleași criterii cu care am operat asupra materialului din Moesia Inferior [3], dînd în paranteză numărul grupei din acea clasificare și ușurînd în felul acesta posibilitatea unei corelări a materialului celor două provincii.

A Stele cu fronton triunghiular liber și profilat, cu acrotere libere și cu un singur cîmp (grupa a II-a).

1. Stela lui Ael(ius) Vale(n)s descoperită la Jieni, lîngă Rusănești, azi la MNA. L, 63, fig. 1.

CIL, III, 6 281 (= 8 040); Gr. Tocilescu, *Momente epigrafice și sculpturale*, p. 301, nr. 35; Florescu, nr. 11, fig. 3.

---

[1] Gr. Florescu, I, *monumenti funerari romani della Dacia Inferior*, București, 1942 (citat în continuare: Florescu).

[2] Noile fragmente descoperite sînt inserate în corpusul inscripțiilor din Dacia Inferior întocmit de Gr. Florescu, revăzut și adus la zi de C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei Romane, II, Oltenia și Muntenia*. în curs de publicare. Mulțumim pe această cale lui C. Petolescu de a ne fi permis să consultăm această lucrare. De asemenea îi aducem toate mulțumirile noastre pentru fotografiile pe care ni le-a pus la dispoziție.

[3] M. Alexandrescu Vianu, Dacia, N.S., 17, 1975, p. 217—241.

S C I V A, tomul 28, nr. 3, București, iulie—septembrie, 1977, p. 375—389

2. Stela lui Aelius Germanus, descoperită la Romula, azi la MNA, L, 66.

CIL, III, 8 033; AEM, XIV, p. 10; Florescu, nr. 12, fig. 4.

3. Stela lui T(itus) Patulcius Severus descoperită la Rusănești, azi la MNA, L, 24 (fig. 5).

CIL, III, 8 039; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 299; Florescu, nr. 13, fig.

4. Stela lui Aelius Valerianus, descoperită la Romula, la MNA, L, 28, (fig. 6).

CIL, III, 8 034; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 253; Florescu, cat. 14, fig. 6.

Primele două stele din această serie au un pronunțat caracter arhitectonic. Profilul cornișei este puternic conturat, atît pe fața principală a stelei, cît și pe laturi. Timpanul este adîncit cu ajutorul unei serii de muluri și un rînd de denticoli (stela nr. **1**, fig. 1). În centrul timpanului, o rozetă sau un disc (stela nr. **2**). În colțurile superioare ale stelei, deasupra unor mici acrotere, sînt reprezentați doi lei, liberi, în „ronde-bosse", sprijiniți pe labele dinainte. În vîrful frontonului, un con de pin. Cadrul inscripției este decorat cu un vrej de viță de vie.

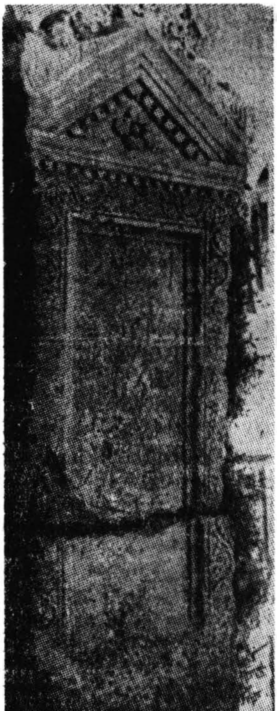

Fig. 1. Stela lui Atelius Valens de la Jieni.

Cea de-a treia stelă (fig. 5) este mai puțin arhitecturizată, păstrîndu-și însă, măcar în intenție, frontonul liber și leii acroteriali. Pe această stelă dispare cornișa, iar frontonul nu este total eliberat din corpul stelei, păstrîndu-se într-un ultim plan fondul lespezii. Baza rectangulară din vîrful frontonului, menită a sprijini coronamentul, este cea care explică păstrarea lespezii întregi. Frontonul este integrat în corpul lespezii, pentru a nu se prăbuși sub greutatea coronamentului ce urma să fie așezat pe această bază. Nu vedem deci o deosebire fundamentală între această stelă și primele două, motiv pentru care am inserat-o în aceeași grupă. Același lucru îl putem spune și despre stela nr. **4** la care bazele pe care sînt așezați leii (din care s-au păstrat doar labele) sînt mai înalte, în așa fel încît o parte din fronton este înscris, restul rămînînd liber.

Unele precizări cronologice ale acestei grupe sînt oferite de stela nr. **2** în a cărei inscripție este menționat un *decurio municipii*, calitate a dedicantului. Or, pare acum cert atestată ridicarea la rang de *municipiu* a Romulei în a doua jumătate a secolului al II-lea [4]. Este deci probabil că întreaga grupă se așază după această dată, fără a putea aduce însă precizări cronologice mai strînse

[4] O inscripție de la Sevilla din vremea lui Antoninus Pius menționează Romula ca *civitas*, cf. Gr. Florescu, și C. Petolescu, *op. cit.*

pentru celelalte două piese. Gr. Florescu data primele două stele către jumătatea secolului al II-lea iar cea de-a treia și a patra în secolul al III-lea. Această diferențiere cronologică exprimă ideea autorului că tipul de stelă cu frontonul liber așezat pe o cornișă evoluează trecînd prin formula intermediară a stelei nr. 3 către stela cu fronton triunghiular înscris pe suprafața lespezii, aceasta din urmă apărînd abia în secolul al III-lea. Este greu să admitem o evoluție interioară în cadrul provinciei Dacia Inferior în sensul propus de Gr. Florescu, de vreme ce în regiunile învecinate stela cu fronton triunghiular înscris era cunoscută încă din secolul I. Pe de altă parte, nici un element intern al stelelor nr. 3 sau nr. 4 nu ne conduce către o datare mai tîrzie. Dimpotrivă, șirul de personaje cu numele Aelius din inscripția stelei nr. 4 ar părea să indice pentru această stelă a doua jumătate a secolului al II-lea. Sîntem înclinați să socotim că modificarea operată pe stelele nr. 3 și 4 a apărut mai degrabă din lipsă de meșteșug a pietrarilor, puși în fața unor modele greu de executat, ca cele ale stelelor nr. 1 și 2.

Gr. Florescu considera că această grupă de stele pătrunde pe teritoriul Daciei Inferior ca o iradiere a regiunilor sudice, greco-orientale și atribuia rolul de purtător soldaților din *numerus Surorum Sagittariorum*, alcătuită din sirieni și stabilită la Roma[5].

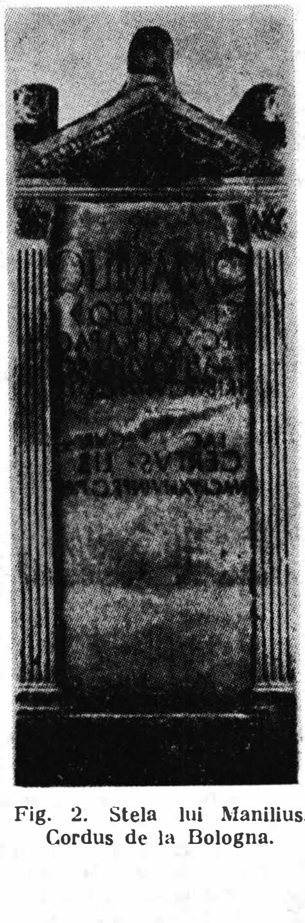
Fig. 2. Stela lui Manilius. Cordus de la Bologna.

H. Gabelmann arăta recent că stelele cu ramă profilată (denumire pe care o dă acestei grupe) își au originea, așa cum remarca și autorul român, în arta greacă. Dar transformările operate, greu de urmărit dealtminteri au creat un tip de stelă răspîndit într-o epocă timpurie (probabil epoca augustee) în Italia de nord [6]. Exemplarele din această grupă, așa cum apar ele în Dacia Inferior, cu dimensiunile pe care le au (sînt stele deosebit de mari mergînd pînă la 3 m înălțime), cu leii acroteriali, cu inscripții a căror lungime ocupă aproape întreaga suprafață a stelei, nu mai au nimic comun cu prototipurile grecești și ni se pare exclusă o influență directă în cazul de față a zonelor de cultură greacă. Este fără îndoială o grupă de stele pătrunsă în Dacia din zonele dunărene. Dificultatea care se ivește în situarea acestei grupe nu este de ordin tipologic, ci de ordin cronologic. În secolul I, în Italia de nord există stele înrudite tipologic cu cele de care ne ocupăm. O astfel de stelă este cea a lui Q. Manilius Cordus aflată în lapidarul din Bologna[7] (fig. 2). Regăsim pe această stelă cornișa (cu un profil mai puțin accentuat decît pe

[5] Florescu, p. 58.
[6] H. Gabelmann, Bonner Jahrb, 172, 1972, p. 69—72.
[7] G. Susini, *Il lapidario greco e romano di Bologna*, Bologna, 1960, cat. 78, pl. 10.

exemplarele din Dacia), denticolii care împodobesc timpanul, leii acroteriali, conul de pin în vîrful frontonului şi cîmpul inscripţiei care se desfăşoară pe întreaga suprafaţă a stelei. Piesa de la Bologna are în plus doi frumoşi pilaştrii care mărginesc cîmpul inscripţiei. Dimensiunile stelelor sint şi ele asemănătoare. Stela de la Bologna are înălţimea de 3,35 m. Această stelă a fost datată în primele decenii ale secolului I. G.A. Mansuelli arată că leii acroteriali nu depăşesc în Italia primul secol[8]. Modelul stelei de la Bologna îl regăsim pe o stelă de la Savaria, din Pannonia. Este vorba de stela lui Sex(tus) Utti(e)dus[9] (fig. 3), datată în a doua jumătate a secolului I. O altă stelă, din acelaşi loc, pe care modelul poate fi regăsit, deşi de o calitate artizanală mult inferioară, este stela lui Tiberius Claudius Primio[10]. Avem aci a face cu o pătrundere în Pannonia a modelelor din Italia de nord, fenomen observat pe întreg materialul de la Savaria de către Z. Kadar[11]. La sudul Dunării, la Novae, o stelă foarte apropiată ca tip de stela nr. 3 se datează prin inscripţia între anii 45—69 e.n.[12] (fig. 4).

Fig. 3. Stela lui Sextus Uttiedus de la Savaria.

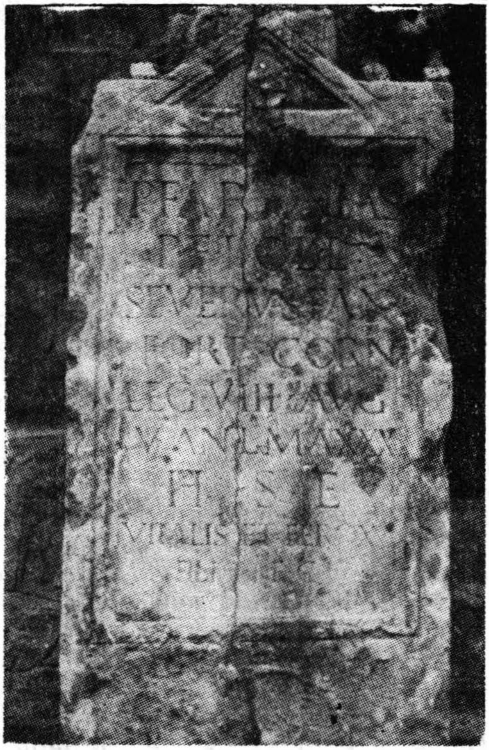

Fig. 4. Stela lui Publius Farfinias de la Novae.

---

[8] G. Mansuelli, *Le stele romane del territorio Ravennate e del Basso Po*, Ravenna, 1967. p. 83.

[9] L. Balla, T. P. Buocz, Z. Kádár, A. Mócsy, T. Szentléleky, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Budapesta, 1971, cat. 97, fig. 80.

[10] *Ibidem*, ct. 102, fig. 85.

[11] *Ibidem*, p. 58—68.

[12] D. Dimitrov, *Die Grabstelen römischer Zeit in Nordbulgarien*, Sofia, 1942 (citat în continuare: Dimitrov).

Deci în secolul I tipul de stelă cu fronton liber și lei acroteriali pătrunde pînă în regiunile dunărene. Modelul răspîndit în Dacia este o creație locală a secolului al II-lea, pornind de la tipul general răspîndit în secolul I, așa cum ne-o indică vrejul de viță de vie ce decorează cadrul stelei, motiv decorativ introdus în regiunile Dunării de Jos începînd cu secolul al II-lea. Probabil că odată cu instalarea stăpînirii romane la nordul Dunării la începutul secolului al II-lea s-au înființat ateliere de pietrari venite cu modele ce mai circulau la acest început de secol, și pe care apoi le păstrează cu conservatorism de-a lungul întregului secol al II-lea și probabil și în secolul al III-lea. Ni se pare o trăsătură distinctivă a Daciei conservarea unui pronunțat caracter arhitectonic al stelei, caracter ce se pierde în celelalte provincii, unde diversele părți ale stelei devin un pur ornament pe lespedea de piatră. Numeroasele coronamente păstrate, ca și scobiturile de asamblare, dovedesc că aproape toate tipurile de stele aveau un coronament care accentua monumentalitatea stelei și caracterul ei arhitectonic.

Cele patru stele ale acestei grupe au fost descoperite de-a lungul Oltului, două dintre ele chiar la Romula, iar celelalte două la Rusănești

Fig. 5. Stela lui Ti. Patulcius Severus de la Rusănești.

Fig. 6. Stela lui Aelius Valerianus de la Romula.

la o distanţă de 40 de km către sud. Sînt probabil produsul unor ateliere din Romula, centru de primă importanţă în cadrul provinciei Dacia Inferior şi centru meşteşugăresc foarte activ.

B. Stele rectangulare, un fronton semicircular, un cîmp al inscripţiei şi uneori un cîmp al soclului, aşezat sub cîmpul inscripţiei (grupa a VII-a).

5. Stela lui Marcus Cassius Herculanus, descoperită la Cioroiu Nou, azi la Muzeul Olteniei, Craiova, fig. 7.

Florescu, nr. 22, fig. 14 ; D. Tudor, *Oltenia romană* [2], SE, 299.

6. Stela lui Antonius Nicanoris, descoperită la Romula, azi la MNA, L, 100.

CIL, III, 8 035 ; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale*, p. 285, nr. 29 ; Florescu, nr. 25, fig. 17.

7. Stela lui Aurelius Gratus, loc de descoperire necunoscut, azi la MNA, L, 62, fig. 8.

CIL, III, 1 626 ; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale*, p. 305, nr. 34 ; Florescu, nr. 24, fig. 16.

8. Stela descoperită la Malovăţ, azi la Muzeul „Porţile de Fier".
Al. Bărcăcilă, *Nuoi monumente funerare din Drubeta*, p. 24 ; Florescu, nr. 28, fig. 18.

9. Stelă funerară descoperită la Drobeta, azi la Muzeul „Porţile de Fier".

Florescu, nr. 20, fig. 12.

Fig. 7. Stelă de la Cioroiu Nou.

Fig. 8. Stela lui Aurelius Gratus.

10. Stelă funerară fragmentară descoperită la Zăgaia, com. Ghelmegioaia, în împrejurimile Drobetei.

CIL, III, 8 021 ; Al. Bărcăcilă, *Noui monumente funerare din Drobeta*, p. 27 ; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale* p. 289 ; Florescu, nr. 17, fig. 9 ; Luca Bianchi, Apulum, 12, 1975, p. 177, fig. 7.

11. Stelă funerară fragmentară descoperită la Drobeta.

Florescu, nr. 18, fig. 10.

Această grupă adună cea mai reprezentativă și mai interesantă serie de stele din Dacia Inferior. Frontonul semicircular ce caracterizează această grupă este un element cunoscut în Moesia Inferior. Cîmpul inscripției este încadrat de un vrej de viță de vie.

Este imposibil de studiat această grupă în Dacia Inferior, fără a stabili legăturile cu Moesia Superior, mai cu seamă cu regiunile vecine din sudul Dunării, unde această grupă este reprezentată de un număr foarte mare de stele, care ne pot lămuri și materialul nostru.

Pentru a obține o imagine mai exactă a modelelor care circulau în Dacia, în raport cu cele de la sudul Dunării, încercînd totodată să stabilim rolul acestora din urmă în difuziunea grupei *B*, am clasificat materialul descoperit în răsăritul provinciei Moesia Superioară obținînd următoarele tipuri :

1. Stele cu frontul semicircular împodobit cu coroană funerară și cîmpul inscripției :

— Aurelianum Aquae (Zajcar) (prima jumătate a secolului II) ;
— Viminacium (a doua jumătate a secolului al II-lea) ;
— Ciumakovci, Dimitrov, cat. 24, fig. 92 (secolul III-lea) ;
— Ciumakovci, Dimitrov, cat. 25, fig. 93 (secolul al III-lea) ;

2. Stele cu frontonul semicircular, împodobit cu coroană funerară, cîmpul inscripției și cîmpul soclului :

— Ratiaria, Dimitrov, cat. 71, fig. 8 (începutul secolului al II-lea) ;
— Ratiaria, Dimitrov cat. 30, fig. 9 (mijlocul secolului al II-lea) ;
— Novo Selo, Dimitrov, cat. 31, fig. 2 (prima jumătate a secolului al II-lea) ;
— Ratiaria, Dimitrov, cat. 34, fig. 6 (sfîrșitul secolului al II-lea — începutul secolului al III-lea) ;
— Drenovec, Dimitrov, cat. 70, fig. 5 (secolul al II-lea) ;
— Ratiaria, Dimitrov, cat. 72, fig. 10 (secolul al III-lea) ;
— Lukovica, Dimitrov, cat. 33, fig. 4 (secolul al III-lea).

3. Stele cu fronton semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi decorat cu coroană sau rozetă, cîmpul inscripției sau cîmpul soclului :

— Dobri Dol, Dimitrov, cat. 39, fig. 16 (a doua jumătate a secolului al II-lea) ;
— Ratiaria, Dimitrov, cat. 37, fig. 14 (a doua jumătate a secolului al II-lea) ;
— Ratiaria, IzvestijaSofia, 30, 1967, nr. 5, p. 149 (secolul al II-lea) ;
— Dobri Dol, Dimitrov, cat. 38, fig. 15 (sfîrșitul secolului al II-lea — începutul secolului al III-lea) ;

4. Stele cu cîmpul reliefului arcuit sprijinit pe pilaștri scunzi, decorat cu portrete bust și cîmpul inscripției:

— Bononia (Vidin), Dimitrov, cat. 80, fig. 27 (sfîrșitul secolului al II-lea);

— Rabișa, Dimitrov, cat. 78, fig. 28 (secolul al III-lea);

— Grămada, IzvestijaSofia, 30, 1967, nr. 7.

— Manastiriște, Dimitrov, cat. 46, fig. 25 (sfîrșitul secolului al II-lea);

— Makreș, Dimitrov, cat. 41, fig. 20 (sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea);

— Makreș, Dimitrov, cat. 40, fig. 22 (sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea);

— Makreș, Dimitrov, cat. 42, fig. 23 (sfîrșitul secolului al III-lea — secolul al IV-lea);

— Makreș, Dimitrov, cat. 43, fig. 19.

Tabelul cronologic al materialului prezentat mai sus la care am adăugat piesele provenite din Moesia Inferior, din reg. Novae, este următorul:

Tipul	Proveniența	Datarea	Corespondență Dimitrov
2	Ratiaria	Încep. sec. II	cat. 71, fig. 8
2	Ratiaria	Încep. sec. II	cat. 34, fig. 6
2	Novae	Încep .sec. II	cat. 21, fig. 55
2	Novae	Prima jum. sec. II	cat. 21, fig.55
3	Labec	Prima jum. sec. II	cat. 26, fig. 17
2	Ratiaria	Mijl. sec. II	cat. 30, fig. 9
2	Ratiaria	Mijl. sec. II	cat. 32, fig. 3
2	Novo Selo	Mijl. sec. II	cat. 31, fig. 2
4	Krivina (Novae)	Mijl. sec. II	cat. 46, fig. 64
2	Ratiaria	Sec. II	cat. 34, fig. 6
4	Manastiriște	Sec. II	cat. 46, fig. 25
2	Nicopolis ad Istrum	Sec. II	cat. 110, fig. 57
2	Drenovec	Sec. II	cat. 70, fig. 5
2	Pavlikeni	Sec. II	cat. 111, fig. 58
3	Ratiaria	A doua jum. sec. II	cat. 37, fig. 14
3	Dobri Dol	A doua jum. sec. II	cat. 39, fig. 16
3	Dobri Dol	Sf. sec. II—Încep sec III	cat 38, fig 15
2	Novae	Sf. sec. II—încep. sec. III	cat. 22, fig. 56
4	Bononia	A doua jum. sec. II	cat. 80, fig. 27
4	Belene (Novae)	A doua jum. sec. II	cat. 76, fig. 63
4	Strahilovo (Novae)	A doua jum. sec. II	cat. 75 fig. 65
1	Ciumakovci	Sec. III	cat. 24, fig. 92
1	Ciumakovci	Sec. III	cat. 25, fig. 93
4	Rabișa	Sec. III	cat. 78, fig. 28
4	Makreș	Sf. sec. III—încep. sec. IV	cat. 41, fig. 20
4	Makreș	Sf. sec. III—încep. sec. IV	cat. 43, fig. 19
4	Makreș	Sf. sec. III—încep. sec. IV	cat. 42, fig. 23
4	Makreș	Sf. sec. III—încep. sec. IV	cat. 40, fig. 22
4	Bononia	Sf. sec. III—încep. sec. IV	cat. 45, fig. 24

După cum ușor se poate vedea în tabloul cronologic întocmit mai sus, în cadrul acestei grupe, cele mai timpurii exemplare sînt cele care au frontonul decorat cu coroana funerară. Primele stele, de la începutul secolului al II-lea au frontul mai îngust decît lățimea pietrei, în așa fel

încît, între marginile acestuia și cele ale pietrei, pot fi reprezentate diverse figuri simbolice: Attis cu cîinele (Ratiaria) sau lei rampanți (Novae). Stelele de acest tip apar concomitent la Novae și la Ratiaria. Deși stelele timpurii de la Novae sînt fragmentare, lipsite de partea lor inferioară, sîntem înclinați să credem că și ele aveau o structură asemănătoare cu stelele de la Ratiaria, anume sub frontonul circular un cîmp al inscripției și un cîmp al soclului, acesta din urmă nefiind însă dovedit.

Pe la mijlocul secolului al II-lea, frontonul ajunge să ocupe întreaga lățime a pietrei, atît la Novae, cît și la Ratiaria. Legătura dintre atelierele celor două centre este evidentă, fără a putea spune a cui este prioritatea și dacă există vreuna. O diferențiere a celor două centre se face atunci cînd apare modelul cu frontonul semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi. Să fie oare o amintire tîrzie a stelei cu nișe răspîndită în Germania? Greu de dovedit. Un exemplar timpuriu, din prima jumătate a secolului al II-lea, rămîne izolat, dar anunță acest model ce va cunoaște o mare răspîndire în zona Ratiariei, din a doua jumătate a secolului al II-lea. El este în schimb absent în regiunea Novae, deși atelierele continuă să lucreze modelul cu fronton semicircular și chiar să inoveze. Astfel, pe la mijlocul secolului al II-lea este introdus în frontonul semicircular portretul bust (Krivina, reg. Novae), mai frecvent în această zonă în a doua jumătate a secolului (Belene și Strahilovo). În zona Ratiariei modelul cu portrete bust întîrzie să apară. Datarea stelei de la Manastiriște, pe rîul Ogosta, la începutul secolului al II-lea nu ni se pare concludentă, în așa felîncît primul reper și dealtfel izolat rămîne o stelă de la Bononia, de la sfîrșitul secolului al II-lea. Stela de la Manastiriște pare să fie din aceeași vreme sau poate de la începutul secolului al III-lea. Interesant este că pe această stelă apar pentru prima oară portretele bust așezate în frontonul semicircular sprijinit pe pilaștri scunzi, după modelul răspîndit la Ratiaria. O stelă de la Rabișa din secolul al III-lea precede un important și foarte interesant grup de stele descoperite la Makreș, cu portrete bust în frontonul semicircular, lucrate probabil, așa cum credea. D. Dimitrov[13], de un atelier de pe lîngă *numeri Dalmatum Divitensium*, cu sediul în această localitate. Aceste stele pot fi datate la sfîrșitul secolului al III-lea — începutul secolului al IV-lea cu ajutorul inscripțiilor care pomenesc un *exarchus* și un *circitor*, ranguri militare ce apar în secolul al IV-lea, sau cel mai devreme, după părerea lui A. Mócsy[14], în al treilea sfert al secolului al III-lea. Acest tip ale cărui prime exemplare apar în secolul al II-lea și continuă să existe la sfîrșitul secolului al III-lea, dacă nu chiar în secolul al IV-lea, este una dintre cele mai prețioase mărturii ale instalării unei tradiții de atelier și a constanței unor modele pe zone restrînse[15].

În comparație cu bogăția materialului din dreapta Dunării, cel din stînga fluviului, din Dacia Inferior, este mai rar, încît cu greu se pot formula niște concluzii ferme pe baza lui.

Tipul 1, cu fronton semicircular, decorat cu coroană funerară și cu un cîmp al inscripției, fără cîmpul soclului, așa cum este ilustrat de stela nr.

---

[13] Dimitrov, p. 65 și urm.

[14] A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 109.

[15] Dimitrov, p. 65.

9 de la Drobeta, apare în dreapta Dunării, după cum am văzut deja, la Viminacium şi la Aurelianum Aquae încă din secolul al II-lea, iar în secolul al III-lea pe două stele de la Ciumakovci. Stela de la Drobeta nu ne oferă nici un indiciu de datare. Mai interesantă este stela de la Cioroiu Nou. Un fronton semicircular sprijinit pe pilaştri scunzi ne trimite imediat către zona Ratiariei. Meduza care decorează frontonul apare într-un singur caz la dreapta Dunării, în aceeaşi regiune (Dimitrov, cat. 34, fig. 6). Geniile funerare care se sprijină de marginile frontonului amintesc şi ele de piatra pomenită mai sus, pe care apare pe acelaşi loc Attis cu cîinele. Stela de la Cioroiu Nou (fig. 7) are însă forma tipului **3** şi credem că nu este mai timpurie de a doua jumătate a secolului al II-lea, datare propusă şi de Gr. Florescu. Decoraţia stelei de la Cioroiu Nou este completată de reprezentarea unei lupte de animale, temă frecventă în Moesia Superior, aşezată aici pe latura superioară a cadrului inscripţiei, caligrafiată ca un motiv în spirale.

Cele trei stele cu portrete, nr. **6**, stela lui Antonius Nicanoris de la Romula, nr. **7**, stela lui Aurelius Gratus (fig. 8) şi stela nr. **9** descoperită la Drobeta aparţin tipului 4 în formula lui de la Ratiaria, cu frontonul semicircular, sprijinit pe pilaştri scunzi. După cum am văzut, această formulă apare destul de tîrziu în dreapta Dunării, către sfîrşitul secolului al II-lea, într-o epocă în care este larg răspîndită, în aşa fel încît o găsim şi la Singidunum şi Naissus. Portretele aparţin şi ele modei răspîndite la sfîrşitul epocii antoniene. În virtutea unui conservatorism provincial de care trebuie totdeauna ţinut seama, atunci cînd avem de-a face cu asemenea portrete, stelele acestea ar putea fi datate către sfîrşitul secolului al II-lea — începutul secolului al III-lea.

Grupei **B** trebuie să-i adăugăm şi două fragmente, nr. **10** (Zăgaia, lîngă Drobeta) şi nr. **11** (Drobeta), ce păstrează partea inferioară a unor stele pe care este reprezentat cîmpul soclului.

Fragmentul nr. **10**, stela lui Ulcudius, a beneficiat de numeroase interpretări prilejuite de repezentările din cîmpul soclului. Putem reconstitui trei din elementele reprezentate, fără însă a putea spune ce va fi fost în dreapta cîmpului, astăzi pierdut. Sînt reprezentări simbolice, care însă nu compun o scenă, ci rămîn izolate unele de altele. Dinspre centrul cîmpului către stînga sînt reprezentate : un con de pin (nu ni se pare o cistă, aşa cum presupune L. Bianchi[16]), o masă de ofrande pe care este aşezat un crater, şi două grupuri suprapuse reprezentînd fiecare cîte un om luptîndu-se cu un urs. Cel de jos, cu barbă şi îmbrăcat cu o tunică, înfige arma în pîntecul animalului, ridicat în două labe, cu corpul paralel cu al omului. Grupul de deasupra este mult mai puţin clar. Gr. Florescu vedea ursul cu capul reprezentat în jos, semn că el a fost învins. Luca Bianchi dă o nouă lectură scenei[17]. El crede că omul este reprezentat într-o atitudine instabilă, pe cale de-a cădea, deci el cel învins. În ceea ce ne priveşte, avem impresia că putem vedea un om cărînd în spate ursul cu capul în jos, adică răpus. După cum se vede, imaginea este mult prea deteriorată pentru a fi citită, dar oricum interpretarea scenei propusă de Luca Bianchi este corectă. El respinge legătura stabilită de Gr. Tocilescu şi apoi de Gr. Floreeu între această scenă

---

[16] Luca Bianchi, Apullum, 13, 1975, p. 177.

[17] *Ibidem*, p. 178.

și cultul ctonian al lui Zalmoxis și arată că este vorba de o scenă de vînătoare eroică, temă atît de răspîndită în simbolistica funerară romană. Schema în sine, arată Luca Bianchi, este binecunoscută și ea circulă în repertoriul figurativ roman[18]. Ceea ce ne interesează mai mult în momentul de față este masa de ofrande, pe care o găsim reprezentată pe acest fragment. O masă asemănătoare găsim reprezentată și pe fragmentul nr. **11**, provenind, ca și precedentul, de la Drobeta. Alături de masă, o femeie, văzută din față, dar cu picioarele prezentate din profil, făcînd gestul de ofrandă. Avem pe aceste două fragmente de-a face cu scena banchetului funerar, în formula abreviată cunoscută în zonele central europene, redusă deci la o masă de ofrande și două persoane care fac ofrandele, de o parte și de alta a mesei. Acest „banchet pannonic" cum a fost el denumit, îl întîlnim cel mai frecvent în zona Aquincum, adus probabil de *legio X* venită aici din zona Rinului la începutul secolului al II-lea[19]. De aici, în cursul aceluiași secol, el se răspîndește în provinciile vecine, Noricum, Dacia, Moesia Superior[20]. Două centre importante în care banchetul pannonic apare frecvent sînt Intercissa și Savaria. Pe stelele de aici scena banchetului apare întotdeauna pe un cîmp intermediar, între cîmpul reliefului și al inscripției. Aceeași așezare a scenei banchetului o întîlnim și la grupul de stele de pe valea Drinei[21]. Cunoaștem o singură stelă pe care banchetul funerar este așezat pe cîmpul soclului, așa cum îl întîlnim pe exemplarele de la Drobeta, cea de la Viminacium în Moesia Superior[22]. Este o stelă din a doua jumătate a secolului al II-lea. Cum cîmpul soclului este un element obișnuit pe stelele din Viminacium, acesta a fost folosit în chip firesc pentru scena banchetului. Nu știm în ce măsură însă scena banchetului funerar a intrat în repertoriul meșterilor de la Viminacium în așa măsură încît aceștia să și poată transmite modelul. Dacă nu acceptăm această ipoteză, rămîne numai alternativa unei penetrații directe a scenei banchetului din Pannonia și așezarea ei pe cîmpul soclului, o soluție locală a atelierelor din Drobeta.

În Dacia Inferior scena banchetului funerar nu pare să fi fost adoptată decît de atelierele din Drobeta.

Stelele din grupa **B** au pe latura superioară o scobitură în care era fixat un coronament. Ni s-au păstrat unele dintre ele. Cele mai multe reprezintă doi lei adosați, avînd între ei un con de pin sau un geniu funerar[23]. Această formulă decorativă apropie și ea stelele din Dacia Inferior de cele din Moesia Superior. Aceste coronamente măreau impresia de monumentalitate.

Ne vom ocupa în continuare de cîteva stele, piese ce nu pot fi încadrate într-o serie, rămînînd însă nu mai puțin utile pentru studiul curentelor artistice din Dacia Inferior:

---

18 *Ibidem*, p. 178.
19 *Ibidem*, p. 157.
20 *Ibidem*, p. 162.
21 I. Čremosnik, JÖAI, 44, 1959, p. 209 și urm.
22 N. Vulić, Spomenik, 71, 1931, p. 311.
23 Florescu, cat. 32—35.

12. Stela Laudicei Syra, descoperită la Drobeta, azi la Muzeul regional Porţile de Fier.

Al. Bărcăcilă, AO, 12, 1932, 61—62, p. 235—239; Florescu, nr. 19; D. Tudor, *Oltenia Romană* [3], SE, 17.

Este o stelă rectangulară, fără nici un fel de element arhitectonic, a cărei suprafaţă este împărţită în două cîmpuri : al reliefului şi al inscripţiei. În cîmpul reliefului sînt reprezentate : o rozetă înscrisă într-un cerc, o oglindă şi o casetă, realizate printr-o simplă linie incizată. Rama stelei este neornamentată. Data stelei ar putea fi mijlocul secolului al II-lea aşa cum indică moneda descoperită alături de piatră[24].

Acest model de stelă este curent în Moesia Inferior, unde apare într-un număr mare de exemplare, răspîndite pe întreg teritoriul. El este însă absent din Moesia Superior, aşa încît am fi poate îndreptăţit să admitem o influenţă a provinciei de la gurile Dunării, dacă nu cumva este creaţia spontană a vreunui meşter incapabil de a realiza un model mai complicat.

13. Stela lui Sura, descoperită la Răcari, Dolj, azi la Muzeul Olteniei.

Gr. Florescu, *Castrul Roman de la Răcari*, Craiova, 1930, p. 18; Florescu, nr. 16; D. Tudor, *Oltenia Romană* [3], SE, 428.

Stelă rectangulară cu fronton triunghiular înscris. Laturile frontonului se sprijină pe pilaştrii scunzi. Acrotere, înscrise, în formă de arc de cerc. Cîmpul inscripţiei este încadrat de un chenar de vrej de iederă. Gr. Florescu datează inscripţia la sfîrşitul secolului al II-lea.

Acest model de stelă, căruia îi este caracteristic frontonul triunghiular sprijinit pe pilaştri scunzi, îl întîlnim în două centre importante din dreapta Dunării, Viminacium şi Naissus[25], dar nu înainte de sfîrşitul secolului al II-lea sau mai degrabă de secolul al III-lea. De aceea datarea lui Gr. Florescu pare plauzibilă, putînd fi chiar coborîtă în secolulul al III-lea[26].

Această stelă ne dezvăluie încă o dată legăturile culturale ale Daciei cu Moesia Superior.

14. Stela Iuliei Philumene, descoperită la Drobeta, azi la Muzeul „Porţile de Fier", inv. L, II, 25.

CIL, III, 6 280 (= 8 020) : Florescu, nr. 31 ; D. Tudor, *Oltenia Romană* [2] p. 320, fig. 81.

Stelă rectangulară cu suprafaţa împărţită în două cîmpuri. Cîmpul reliefului cuprinde un medalion a cărui margine formează o coroană din frunze de viţă de vie, în care este reprezentat un bust de femeie. În cele două colţuri superioare ale cîmpului, rozete, iar în cele inferioare, frunze de acant. Personajul feminin din medalion poartă aşa numita „melonenfrisur". Cîmpul inscripţiei este incadrat de un chenar subţire, decorat cu un vrej de viţă de vie.

Stele cu medalion funerar sînt frecvente în Dacia Superior : Alba Iulia[27], Cluj-Napoca[28], Vinţu de Jos[29], în împrejurimile Mediaşului[30], deci pe

---

[24] Gr. Florescu, C. Petolescu, *op. cit.*, nr. 60.
[25] A. Mócsy, *op. cit.*, p. 97 şi p. 149.
[26] Florescu, p. 26.
[27] Gr. Florescu, ED, 4, 1930, cat. 45, fig. 39.
[28] *Ibidem*, cat. 39, fig. 33.
[29] *Ibidem*, cat. 35, fig. 29.
[30] *Ibidem*, cat. 36, fig. 30.

tot cuprinsul provinciei. Ele au pătruns aici din Pannonia. Stelele cu medalion apar în Pannonia începînd din a doua jumătate a secolului I[31]. Centrele mai importante sînt Aquincum și Savaria.

Este greu de spus dacă stelele cu medalion de la Drobeta reprezintă o penetrație pannonică sau apar ca un reflex al artei din Dacia Superior, provincie vecină. Cum la Drobeta am întîlnit „banchetul pannonic" se poate presupune o legătură directă a acestor centre cu provincia vecină Pannonia.

Vestul Olteniei se organizează ca provincie romană sub directa administrație a Moesiei Superior, în timp ce restul regiunii este condusă de guvernatorul Moesiei Inferior. Legătura administrativă dintre malul drept și cel stîng al Dunării la începutul secolului al II-lea pare să fi marcat puternic cultura regiunii de la nordul Dunării. Pe de altă parte, așezarea geografică a Daciei Inferior face din ea o provincie dunăreană, inclusă implicit în aria de cultură a limesului roman. Am văzut de-a lungul acestor pagini că atît din punct de vedere formal cît și iconografic arta Daciei Inferior formează o unitate culturală cu provincia Moesiei Superior, avînd unele trăsături comune și cu Moesia Inferior.

Fig. 9. Stela lui Quintus Philippicus.

Am lăsat anume la urmă stela lui Quintus Philippicus (fig. 9) publicată pentru prima oară de Gr. Tocilescu cu mențiunea că ar fi fost descoperită la Sucidava[32]. Este republicată apoi de Gr. Florescu, nr. 23, fig. 15, și datată la începutul secolului al II-lea. Datarea acestei stele a născut însă controverse. H. van de Weerd[33] și A. Alföldi[34] au datat această stelă în secolul al III-lea, epocă în care legiunea V Macedonica, al cărui signifer era Quintus Philippicus, se afla în Dacia. Ritterling[35] și G. Forni[36] sînt însă de părere că stela nu este mai tîrzie de epoca lui Claudius și a fost adusă de peste Dunăre, de la Oescus, garnizoană a legiunii V Macedonica pînă în vremea războaielor dacice cu o scurtă întrerupere între anii 62 și 71 e.n. O altă ipoteză este

[31] Stela lui P(ublius) Maecius, veteran al legiunii a XV Apolinaris de la Savaria vezi cat. 95.

[32] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 190.

[33] H. van der Weed, *Trois légions*..., p. 98 (apud D. Tudor, *Oltenia Romană* [3], București, 1968, p. 358.).

[34] A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürges im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 13.

[35] K. Ritterling, RE, XII, col. 1 575.

[36] G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Dioclezian*i, Roma, 1953, p. 165.

aceea a lui O. Cuntz[37], urmat de B. Gerov[38], după care inscripţia ar aparţine epocii lui Tiberius.

Stela este rectangulară. Un chenar frumos din vrej de acant cu rozete şi păsărele încadrează lespedea pe toate laturile. O nişă arcuită în partea superioară şi mărginită de doi pilaştri laterali adăposteşte imaginea unui personaj în picioare, în poziţie frontală, purtînd un costum militar, o tunică scurtă şi strînsă cu un *cingulum militae*. În mîna dreaptă ţine un *signum* compus din cinci phalere. Sub nişă este aşezat cimpul inscripţiei. Tipologic stela aparţine grupului stelelor cu nişă în formă de scoică din provincia romană Germania[39]. Legăturile acestui monument cu stelele din această provincie sînt însă mai strînse. Sîntem în faţa aceluiaşi model cu cel al stelei lui Annaius de la Mainz[40]. Aceeaşi poziţie a personajului şi mai cu seamă aceeaşi tratare a costumului, în falduri semicirculare ce pornesc de la centură în jos. Este un mod de tratare liniară pe care îl întîlnim aidoma pe grupa de la Mainz. Analogiile sînt prea strînse pentru ca decalajul în timp să fie prea mare, or, grupa de la Mainz se datează în epoca lui Claudius, dată pe care sîntem înclinaţi a o accepta şi pentru piesa noastră, cu atît mai mult cu cît indiciile epigrafice nu permit o datare mai tîrzie[41]. Această concluzie atrage evident după sine eliminarea provenienţei piesei de la Sucidava şi restituirea ei centrului de la Oescus.

À PROPOS DES STÈLES FUNÉRAIRES DE LA DACIE INFÉRIEURE

(RÉSUMÉ)

Cette étude est le résultat d'un nouvel examen des stèles funéraires de la Dacie Inférieure, rassemblées par Gr. Florescu dans son ouvrage, *I moumenti funerari romani della Dacia Inferior*, Bucarest 1942. L'auteur propose un classement morphologique plus rigoureux, qui comprenne presque tous les documents, sauf quelques pièces isolées, étudiées séparément : le groupe *A*, monuments au fronton triangulaire et aux acrotères libres, ayant un seul champ, celui de l'inscription ; le groupe *B*, les pièces rectangulaires au fronton demicirculaire, champ de l'inscription et occasionnellement champ du socle.

La chronologie du groupe *A* a été fixée grâce à la stèle n° 2, datée depuis le milieu du II[e]s. Les modèles, bien que plus anciens en Italie Septentrionale et dans les Provinces Danubiennes (Ier s.), se sont conservés en Dacie Inférieure jusqu'à la fin du IIe, sinon même au IIIe s.

---

[37] O. Cuntz, JÖAI, 25, 1929, p. 76.

[38] B. Gerov, Acta Ant Hung, 15, 1967, 1—4, p. 87.

[39] H. Gabelmann, *op. cit.*, p. 111 şi urm.

[40] *Ibidem*, p. 112, fig. 29.

[41] Absenţa cognomenului, ca şi numele celor doi arbitri sînt indicii că inscripţia nu poate fi mai tîrzie de epoca lui Claudius.

Le groupe *B* comprend aussi une large zone du Sud du Danube, en Mésie Supérieure. L'auteur en étudie tout l'ensemble, et propose une chronologie interne.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Jieni. Stèle d'Aelius Valens.
Fig. 2. Bologna. Stèle de Manilius Cordus.
Fig. 3. Savaria. Stèle de Sextus Uttiedus.
Fig. 4. Novae. Stèle de Publius Perfinias.
Fig. 5. Rusănești, Stèle de Ti. Patulcius Severus.
Fig. 6. Romula. Stèle d'Aelius Valerianus.
Fig. 7. Cioroiul Nou.
Fig. 8. Stèle d'Aurelius Gratus.
Fig. 9. Stèle de Quintus Philippicus.

CONSTANTINI DAFNENSES ŞI BALLISTARII DAFNENSES

DE

M. ZAHARIADE

În *Notitia Dignitatum Oriens*, secţiunea pentru dioceza Thracia, pe lista legiunilor comitatense, pe locurile 45 şi 46, apar menţionate două unităţi: *Constantini Dafnenses* şi *Ballistarii Dafnenses*, aflate sub comanda unui *magister militum per Thracias*[1]. *Notitia* este singurul izvor în care sînt amintite aceste legiuni.

În Thracia, pe locul 47, mai apare încă o *legio comitatensis*, *Ballistarii Iuniores*[2]. În dioceza *Oriens* sînt în funcţiune legiunile comitatense *Ballistarii Seniores*[3], iar în perioada theodosiană, *legio pseudocomitatensis*, *Ballistarii Theodosiani*[4]. Tot în perioada theodosiană, în praefectura *Illyricum* activează o unitate de *Ballistarii Theodosiani Iuniores*[5].

În ce priveşte, în general, unităţile de *seniores-iuniores*, deci în cazul de faţă şi cele de *Ballistarii*, ele provin, după cum sugerează R. Tomlin, din divizarea vechilor regimente ceea ce ar putea coincide cu împărţirea definitivă a armatei între vest şi est în 364 de la Naessum (Thracia), între Valentinian şi Valens[6]. Operaţiunea s-a făcut prin varianta desprinderii unui contingent care ar reprezenta mai tîrziu *iuniores* din regimentul părinte — *seniores*. Cele două unităţi nou apărute, *seniores — iuniores*, deşi nu necesar egale în număr, vîrstă, experienţă, au fost completate ulterior cu recruţi care au căpătat astfel mult mai repede experienţă pe lîngă vechii soldaţi decît dacă ar fi format noi unităţi[7].

Constantini Dafnenses şi *Ballistarii Dafnenses* nu par să fi apărut în urma unei astfel de operaţii, lipsind indicaţia *seniores* sau *iuniores*. În

---

[1] VIII (O. Seeck, 1878); cf. ed. Ed. Böckling, 1853.

[2] *Notitia dignitatum, Orientis*, VIII (mai departe NDOr).

[3] NDOr, VII, 43. Cîndva între 370—375 această unitate este prezentă în Crimeea, la Chersonesus, unde participă probabil la activităţi de refacere a unor edificii sau a zidului oraşului. V. Latîşev, IOSPE, I, 449; AnnÉp, 1907, 164 = 1908, 178.

[4] NDOr, VII, 57.

[5] NDOr, IX, 47 *(Legio pseudocomitatensis)*.

[6] R. Tomlin, AJPh, 93, 2, 1972, nr. 370, p. 253—278; Ammianus Marcelinus, XXVI, 5; *Acta igitur tranquillius hieme concordissimi principes, unus nuncupatione praelatus, alter honore specie tenus adiunctus, percussis Thraciis Naessum advenerunt ubi in suburbano, quod adpellatum Mediana a civitate tertio lapida disparatur, quasi mox separandi, partiti sunt comites... et militares pariti numeri...*

[7] Pentru aceste probleme, precum şi ale armatei diocezei Thracia, vezi D. Hoffmann, *Das Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, vol I. şi II, Düsseldorf, 1969 (Epigraphische Studien, 7/1, 2), lucrare care nu mi-a fost accesibilă în întregime. Discuţii amănunţite în vol. II, capitolul 5: Die Heeresteilung zwischen Valentinian und Valens 364 n. Chr; 8: Die Gesamtheit der in seniores und iuniores aufgespaltenen Truppenkorper von 364 n. Chr.; şi 9: Die Schicksale der Ostarmee von 364 bis 368 n. Chr.; R. Tomlin, *op. cit.*, p. 264.

S C I V A, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie, 1977, p. 391—402

schimb, cea de-a doua denumire comună celor două unități, *Dafnenses*, complică în mod serios lucrurile.

Legiunea comitatensă *Ballistarii Dafnenses* oferă, în această privință, mai multe puncte de reper și posibilități de a urmări evoluția statutului ambelor regimente în cadrul armatei romane în secolul al IV-lea.

Unitatea *Ballistarii Dafnenses* poartă o dublă indicație : a) a armamentului specific și b) aparent, locul de staționare. Această situație e destul de rar întîlnită la legiunile comitatense. În cele două praefecturi, *Oriens* și *Illyricum*, mai există doar două legiuni cu această dublă indicație : *Lanciarii Stobenses* în dioceza Thracia [8] și *Lanciarii Augustenses*, probabil în dioceza Macedonia, dar aflată sub comanda unui *magister militum per Illyricum* [9].

Sufixul *-enses* [10] din cel de-al doilea nume indică în mod clar un toponimic, în speță un oraș unde unitatea staționa sau a staționat. Din acest punct de vedere apare surprinzătoare și situația lanciarilor *Augustenses*. Ultima parte a titlului e un substantiv propriu adjectivat, *Augustenses*, derivat de la *Augusta*, oraș la gurile rîului Ogost [11]. În afară de cele trei excepții deja menționate la unitățile comitatense, doar în cazul trupelor de limitanei al doilea titlu este de obicei un toponimic căruia i se adaugă în multe situații sufixul *enses* (sing. *ensis*) e.g. *auxilium Crispitiense* la *Crispitia* (Dac. Rip.), *milites primi Gratianenses* la *Gratiana* (Scythia), *milites nauclarii Altinenses* la *Altinum* (Moesia Secunda), *auxiliares Reginenses* la *Contra Reginam auxiliares Tricornienses* la *Tricornium*, *auxilium Cuppense* la *Cuppae* (Moesia Prima) [12] etc. Or, urmînd această regulă morfologică impusă de *Notitia* ar însemna să acceptăm și că *Lanciarii Augustenses (legio comitatensis)*, staționa la graniță așa cum au afirmat-o pentru *Constantini* și *Ballistarii Dafnenses*, Ed. Böckling, J. Maurice, D. Tudor, P. Diaconu [13]. Dacă lucrurile ar sta astfel, am fi martorii unei încălcări flagrante a regulilor dislocării acestui fel de trupe la această dată și anume nu numai staționarea lor la graniță dar chiar, în cazul ultimelor două, într-un cap de pod, în *barbaricum*. Ni se pare mult mai plauzibil să ne gîndim la situația după care *Lanciarii Augustenses* au constituit sau au făcut parte inițial din garnizoana orașului, Augusta de la Dunăre (dioceza Dacia, provincia Dacia Ripensis) în calitate de unitate limitanee, poate pînă prin perioada constantiniană cînd a fost promovată la rangul de *legio comitatensis* și trecută în rîndurile armatei de interior.

---

[8] NDOr, VIII, 44.

[9] NDOr, IX, 36. *Praefectura Illyricum* e transferată părților orientale ale imperiului abia după 378, după venirea lui Theodosius la domnie ; J. B. Bury, JRS, 10, 1920, 2, p. 135.

[10] Sufixul *ensis-e* exprimă *locul de unde* și se adaugă îndeosebi numelor de orașe pentru a arăta locul. Menționăm că sufixul *ensis-e*, productiv, este caracteristic latinei perioadei imperiale în care derivarea se face cu precădere prin acesta, spre deosebire de sufixul *-anus* comun latinei din timpul republicii care nu mai suferă schimbări în perioada tîrzie e.g. *Romanus*, *Rhodanus* etc.

[11] RE, II, 1895, s.v. *Augusta*, col. 2 345, nr. 8 (Tomaschek).

[12] NDOr, XLII, 25 ; XXXIX, 27 ;XL,28 ; XLI, 21, 22, 25.

[13] NDOr, I, p. 221 și 464 ; *Numismatique Constantinienne*, II, Paris, 1911, p. 515 ; D. Tudor, *Oltenia Romană*, ediția a 3-a, București, 1971, p. 451 și urm (mai departe OR³) ; idem, Historia, 3, 1974, p. 105 ; P. Diaconu, Pontica, 4, 1971, 314—315. Pentru aceeași plasare vezi și I. Barnea, *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 223.

O situaţie identică apare în cazul legiunilor *comitatenses: Lanciarii Savariensis*, *Lanciarii Commaginensis* şi *Lanciarii Lauriacensis* care iniţial au făcut parte din rîndul trupelor de limitanei şi apoi au fost transformate în legiuni *pseudocomitatenses* [14]. Locul *Lanciarilor Augustenses* la Augusta a fost luat de o trupă veritabil limitanee, creaţie a perioadei constantiniene: *cuneus equitum Dalmatarum*. *Stobenses*, din *Lanciarii Stobenses*, de asemenea substantiv propriu adjectivat arată că avem de-a face cu un transfer, fosta unitate prezentă la Stobi la o dată anterioară [15] făcînd parte acum din armata Thraciei.

Pentru *Constantini* şi *Ballistarii Dafnenses* lucrurile sînt de-a dreptul confuze. Titlul de pe locul doi, derivat de la toponimicul *Dafne* invită firesc la luarea în considerare a unei cetăţi cu acest nume unde, după părerea autorilor mai sus citaţi, ar fi staţionat cele două unităţi [16]. În imperiu mai sînt cinci centre cu numele de *Dafne:* un χωρίον în Lykia, un port pe ţărmul asiatic al Bosforului, un oraş în Palestina, azi Tell el Kadi, altul în Syria, cartier al Antiochiei, şi o mică aşezare lîngă Pelusion, în Egipt [17]. Dintre acestea, singurele care puteau adăposti trupe erau oraşele din Syria, respectiv Palestina. Aşadar, nu există nici o dovadă sigură că cele două unităţi ar purta numele cetăţii *Daphne* de la Dunăre, dar, pe de altă parte, nu sînt nici argumente valide în favoarea apartenenţei lor iniţiale la unul sau altul din centrele din Orient.

O ipoteză atractivă ar fi aceea că aceste două legiuni au făcut parte, iniţial, din categoria trupelor limitanee de la Dunăre, fiind ulterior retrase de la frontieră în interior şi, combinate cu alte unităţi, ridicate la rangul de *legiones comitatenses*. A. H. M. Jones remarcă faptul că în secolul al IV-lea, în *Codex Theodosianus*, nu există o diferenţă radicală între *comitatenses* şi *limitanei* [18]. Fiii de veterani, fie că părinţii aparţinuseră trupelor *comitatenses* sau *limitanee* erau obligaţi la serviciul militar, iar recruţii, proveniţi din conscripţie regulată erau distribuiţi în cele două feluri de trupe, nu după apartenenţa anterioară a părinţilor la una sau alta din categoriile de trupe ci potrivit aptitudinilor lor fizice [19].

Tocmai din cauza micilor şi destul de neclarelor diferenţieri între unităţile *comitatenses* şi *limitanee*, acestea din urmă au fost foarte des transformate în unităţi operative de interior *pseudocomitatenses* [20] sau *comitatenses*. Operaţiunea a fost efectuată în părţile occidentale în repetate rînduri, pînă în vremea lui Honorius [21]. A. H. M. Jones dă un tabel substanţial cu trupele de *limitanei* transformate în legiuni *comitatenses* sau *pseudocomitatenses* [22]. Tabelul nu vizează şi modificările de acelaşi fel

[14] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, I, Oxford, 1969, p. 55.

[15] NDOr, XLII, 17; pentru *Lanciarii Stobenses*, vezi nota 8, iar pentru *Stobi*, RE, IV, 1932, s.v. *Stobi*, col. 47—54 (Saria).

[16] Vezi nota 13.

[17] RE, IV, 1900, s.v. *Daphne*, col. 2 135—2 138; cf. F. Lübkers, *Reallexikon des Klassischen Altertums*, Berlin, 1914, s.v. *Daphne*, p. 268.

[18] A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 649 şi urm.

[19] *Ibidem*, p. 650.

[20] Pentru adevăratul înţeles al denumirii de *pseudocomitatensis* şi rolul lor în apărare vezi E. Nischer, JRS, 23, 1923, 1—2, p. 31.

[21] A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 651.

[22] *Ibidem*, III, *Appendix*, II, tab. 7, p. 365—36 6.

petrecute în Orient sau Illyricum. Începutul s-ar putea face pentru aceste regiuni prin consemnarea transformărilor celor trei unități, *Lanciarii Augustenses*, *Constantini Dafnenses* și *Ballistarii Dafnenses* din trupe, limitanee în legiuni comitatense. Acceptînd posibilitatea acestui transfer se poate susține, în cazul ultimelor două, și staționarea într-o primă fază, în calitatea lor de unități de frontieră, la Dafne. În această situație, singura cetate de frontieră cu numele de Dafne e cea de la Dunărea de Jos despre care vorbește Ammianus Marcellinus și Procopius.

O altă constatare care trebuie făcută este aceea că prezența lor în fortăreața de la Dafne nu pare să dateze din perioada diocletianică. Mai întîi că cetatea a fost construită mult mai tîrziu (vezi mai jos), iar în al doilea rînd nu știm în mod precis dacă Diocletian a procedat la separarea artileriei de legiune, formînd mai apoi noi regimente exclusiv de artilerie, sau Constantin a fost inovatorul în acest domeniu [23].

În ce privește localizarea Dafnei, la nord sau la sud de Dunăre, încă din antichitate s-a născut o aparentă controversă indirectă între relatările lui Ammianus și Procopius. Aceasta a dat naștere în zilele noastre unor aprinse discuții în jurul subiectului :

Amm. Marc., XXVII, 5, 2... *pubiscente vere quaesito in unum exercitu, prope Dafnen nomine munimentum est castra metatus, ponteque contabulato supra navium foros flumen transgressus est Histrum resistentibus nullis.*

Procopius IV, 7, 7,... μεθ' ὃ δὴ τὸ Τρασμαρίσκας ὀχύρωμά ἐστιν· οὗπερ καταντικρὺ ἐν τῇ ἀντιπέρας ἠπείρῳ Κωνσταντῖνός ποτε Ῥωμαίων βασιλεὺς φρούριον οὐκ ἀπημελημένος ᾠκοδομήσατο, Δάφνην ὄνομα, οὐκ ἀξύμφορον νενομικὼς εἶναι φυλάσσεσθαι ταύτῃ τὸν ποταμὸν ἑκατέρωθεν. 8. ὅ δὴ προϊόντος τοῦ χρόνου βάρβαροι μὲν ἀφανίζουσι τὸ παράπαν, Ἰουστινιανὸς δὲ ἀνῳκοδομήσατο βασιλεὺς ἐκ θενελίων ἀρμάμενος.

Ammianus și Procopius sînt, în afară de *Notitia Dignitatum*, singurele izvoare care menționează o cetate la Dunăre, cu numele de *Dafne*.

Mai multe ipoteze au sugerat plasarea acestei cetăți la nordul fluviului, în fața Transmariscăi, luîndu-se astfel drept valabil textul lui Procopius. Cum istoricul bizantin relatează explicit că cetatea Dafne se află pe malul opus Transmariscăi s-a relevat posibilitatea existenței ei la Oltenița [24], Spanțov [25], Ulmeni [26], gura Argeșului [27], Curcani pe Argeș, la 15 km nord de Oltenița [28], fără a putea fi arătată vreo dovadă clară a prezenței efective a fortăreței. Dificultatea intervine în primul rînd în domeniul arheologic pentru că toate încercările de a depista cetatea Dafne

---

[23] E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery, Historical Development*, Oxford, 1969, p. 195—196.

[24] C. Patsch, RIEB, Belgrad, 2, 1935, 1, p. 91 ; N. Bănescu, MO, 21, 1969, 5—6, p. 384.

[25] Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, I, București, 1908, p. 183 și II, p. 639 ; G. Popa-Lisseanu, *Cetăți și orașe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei*, București, 1914, p. 62 și harta.

[26] V. Pîrvan, Rivista di filologia e di istruzione classica, N. S., 2, 1924, 3, p. 332.

[27] K. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, III; *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraclius, 1 Teil bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanuvien*, Akad. der Wiss. in Wien, philos-hist. Klasse, 2, Wien și Leipzig, 1928, p. 20.

[28] A. Deculescu, Magazin istoric, 3, 1969, 11, p. 45—47.

la nordul Dunării, acolo unde o plasase Procopius, n-au dus la nici un rezultat.

În anul 1971, P. Diaconu lansa o ingenioasă ipoteză privind localizarea cetăţii Dafne pe care o plasa la Pîrjoaia — Izvoarele la 26—27 km aval de Durostorum şi punea la îndoială exactitatea informaţiilor lui Procopius [29]. Pentru autor, singura autoritate în materie rămîne Ammianus. Ipoteza a rămas ulterior fără adepţi [30]. Oricum ar fi, cetatea Dafne a fost construită în împrejurări cu totul deosebite. În iulie 328 Constantin se află la Oescus după cum indică un decret care poartă această dată [31]. Trecerea Dunării de către Constantin e relevată şi de un medalion emis cu acest prilej:

rev. SALVS REIP. în legendă, iar în exergă *Danubius*. Pod cu trei arcuri de boltă pe care trece Constantin în costum militar ţinînd în mînă o *hasta* şi un scut; Victoria poartă un trofeu şi se întoarce spre împărat pentru a-i indica drumul. În faţa lor un captiv în genunchi. Sub pod, la stînga, Dunărea culcată.

av. CONSTANTINVS MAX AVG. Bust diademat, drapat şi cuirasat la dreapta.

Acest medalion a fost emis cu ocazia construirii podului de la Oescus-Sucidava în anul 328 [32]. Aurelius Victor remarcă: *pons per Danubium ductus* [33]. În acelaşi an apare o nouă emisiune de monede de bronz:

rev. CONSTANTINIANA DAFNE. Victoria aşezată la stînga, pe un *cippus*, ţinînd o frunză de palmier în fiecare mînă; în faţa ei un trofeu, la picioarele ei un captiv în genunchi care întoarce capul. Victoria îşi aşază piciorul pe capul captivului; alături de el un scut.

av. CONSTANTINVS MAX AUG. Bust diademat şi drapat, spre dreapta.

Tipul se potriveşte unui loc întărit [34]. Acelaşi Aurelius Victor relatează că în vremea lui Constantin *castra castellaque pluribus locis commode posita*, propoziţie care urmează menţionării podului de peste Dunăre [35]. Cu prilejul emiterii acestei serii de monede, la cetatea Dafne s-a întîmplat un eveniment deosebit în sensul că fortăreaţa fie a început să fie construită, fie a fost terminată. Tipul cu legenda *Constantiniana Dafne* coroborat cu prezenţa lui Constantin la nordul Dunării şi intensa activitate constructivă ar indica situaţia după care cetatea e ridicată în *barbaricum*, în mijlo-

---

[29] P. Diaconu, *op. cit.*; idem, Studia Balcanica, 10, 1975, p. 87—93; idem, Magazin istoric, 10, 1976, 10, p. 7—9.

[30] D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 195, idem, Historia, 3, 1974, p. 105; I. Barnea, Gh. Ştefan, *Le Limes Scythicus des Origines à la fin de l'antiquité*, in *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 1972*, Bucureşti, Köln, 1974, p. 17—18; I. Barnea, *Dicţionar*... p. 223.

[31] Codex Theodosianus, VI, 35, 5 (mai departe CTh); J. Maurice, *op. cit.*, p. CXLVII.

[32] J. Maurice, *op. cit.* p. 516, pl. XV nr. 8; A. Alföldi, Zeitschrift für Numismatik, 36, 1926, p. 161—166, pl. XI, 1; E. A. Thompson, Hermes, 84, 1956, 3, p. 372; D. Tudor, *Podurile* ...p. 175.

[33] *De caesaribus*, 41.

[34] J. Maurice, *op. cit.*, p. 514.

[35] *De caesaribus*, 41; Procopius, *De aedificiis*, IV, 5, 2, „împăraţii romani din trecut au acoperit tot ţărmul acestui fluviu cu fortificaţii, nu numai în dreapta fluviului ci au zidit pe alocuri şi în partea opusă oraşele întărite şi cetăţi".

cul unor neamuri încă nepacificate. Acest efort constructiv, care trebuie să fi fost considerabil, materializat în construcţia unei mari cetăţi cu rol strategic de prim-ordin şi a unui pod între Oescus şi Sucidava [36] a fost comemorat, fapt unic în numismatica constantiniană, prin emiterea unor monede şi medalioane de bronz care stau alături de emisiunile ce amintesc transformarea Byzantium-ului într-o nouă capitală. Legenda de pe monede, CONSTANTINIANA DAFNE, ar corespunde unei situaţii politice, şi anume o *victorie* „morală" şi probabil şi una de ordin militar despre care însă nu putem spune deocamdată nimic. Cetăţii nou construite i-a fost dată numele de *Victoria* (Victoria Constantiniană, *Constantiniana Dafne*, sau pe scurt, Dafne, cum apare atît la Ammianus cît şi la Procopius) în amintirea succesului care a făcut posibilă revenirea autorităţii romane la nordul fluviului [37].

În secolul al VI-lea, Procopius arată în mod explicit locul cetăţii Dafne, în faţa Transmariscăi. Nu trebuie să apreciem ca netemeinice afirmaţiile lui Procopius, care ar veni în contradicţie cu autoritatea lui Ammianus [38], şi să respingem localizarea indicată de primul. Argumentul ar fi de conjunctură, căci, dacă e să urmăm această cale, avem să amintim că, de vreme ce doar Ammianus şi Procopius ştiu de existenţa Dafnei, canalul unic de informaţie ar fi fost de la primul la ultimul, iar în acest caz Procopius fie că trebuie să „bîjbîie" ca predecesorul său, fie că ar fi plasat cetatea în cauză la sudul Dunării, după cum susţine P.Diaconu că o face istoricul din Antiochia [39]. Nu-i mai puţin adevărat însă că Ammianus nu spune explicit că Dafne s-ar afla la sud de Dunăre, ci foloseşte prepoziţia foarte vagă *prope* care primeşte nu numai sensul *de aproape*, *în preajma* ci şi *în vecinătate*, *vecin* [40].

Nu intenţionăm să purtăm o discuţie lărgită şi în contradictoriu în ce priveşte prezenţa fortăreţei la nord sau la sud de Dunăre. Excluzînd însă ipoteza după care în secolul al IV-lea fosta Sucidava moesică primeşte denumirea de Dafne[41] (însuşi Procopius aminteşte în secolul al VI-lea cetatea Sucidava în Moesia sub denumirea de Zicideva [42] iar Geograful din Ravenna în secolul al VIII-lea o menţionează cu numele de Sancidapa [43]), şi implicit prezenţa ultimei la Izvoarele, ne vedem nevoiţi ca, fără a folosi încă argumente arheologice irefutabile, să ne întoarcem la interesanta ipoteză de lucru, dar nu prea mult luată în discuţie, a savantului austriac C. Patsch [44]. Acesta a emis părerea existenţei în faţa Transmariscăi, pe malul opus, a unei aşezări cu numele de *Marisca*, la gurile Argeşului. Opo-

[36] D. Tudor, *Podurile...*, p. 155—192 (cu toată bibliografia).

[37] Pentru activitatea lui Constantin la nordul Dunării mai multe amănunte la D. Tudor, RIR, 11—12, 1941—1942, p. 136—149 ; idem , OR³, p. 458—459 ; idem, Historica, 3, 1974, p. 93—109.

[38] P. Diaconu, Pontica, 4, 1971, p. 314 şi 317 ; cf. idem, Magazin istoric, 10, 1976, 10, p.9.

[39] Pontica, 4, 1971, p. 314.

[40] E şi R. Bianchi, O.Lelli, *Dizionario illustrato della lingua latina*, Firenze, 1972, p. 1268.

[41] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 317. Atitudine contra acestei identităţi la V. Culică, Pontica, 8, 1975, p. 222—224 şi nota 44.

[42] IV, 11, 20. Despre Sucidava moesică pare să fie vorba şi în IV, 7, 10, Συκιδάβα ; cf. şi denumirea de Σκεδεβα , IV, 11, 20.

[43] IV, 7. Realităţile topo-geografice de la Dunărea de Jos sînt analizate amănunţit de A. Aricescu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 297—309; idem, Pontica, 5, 1972, p. 329 — 348; V. Culică, Pontica, 8, 1975, p. 216—262.

[44] C. Patsch, *op. cit.*, p. 20.

ziţia *Marisca—Transmarisca* şi-ar găsi o serie de analogii de-a lungul Dunării în cazul unor denumiri care implică opoziţia şi în acelaşi timp vecinătatea : Dierna-Transdierna, Drobeta-Transdrobeta, Alba-Transalba, Lucum ?-Translucum [45]. Inexistenţa oricăror ruine şi prin aceasta imposibilitatea de a dovedi pe cale arheologică prezenţa cetăţii de la Dafne chiar în faţa Transmariscăi s-ar putea explica prin următorul fapt : zona este inundabilă şi se află chiar în conul de dejecţie al Argeşului, iar degradarea oricărei construcţii în cazul în care nu e întreţinută prin refaceri succesive şi la intervale scurte este foarte rapidă. Este astfel explicabil de ce la aproximativ două secole de la construcţie cetatea nu mai exista. Procopius nu a luat în consideraţie revărsările Dunării şi situaţia terenului de la gurile Argeşului, ci a pus totul pe seama acţiunii distructive a „barbarilor”.

Dealtfel, menţionarea capetelor de pod în Muntenia în prima jumătate a secolului al IV-lea pare să fie o chestiune care priveşte doar perioada constantiniană. La vremea *Notitiei* nu mai e în funcţiune nici un cap de pod la Dunărea de Jos, i.e. pe malul opus al provinciilor Moesia Secunda şi Scythia Minor. Deja în ultimii ani de domnie ai lui Constantin, Anonymus Valesii vorbea de *ripa Gothica* [46] ce poate fi înţeleasă ca întreaga linie a Dunării de la hotarul cu Dacia Ripensis pînă la vărsare.

De obicei, capetele de pod erau ocupate de detaşamente din legiunile ripariense cum e cazul frecvent e.g. în Moesia Prima şi Dacia Ripensis. Sînt situaţii însă cînd în importante centre militare-capete de pod, alături de detaşamente legionare sînt menţionate şi trupe de *limitanei*, cum e cazul Drobetei, unde se afla un *cuneus equitum Dalmatarum Divitensium* şi un *auxilium primorum Daciscorum*, alături de detaşamente din legiunea XIII Gemina [47].

Unităţi limitanee de *ballistarii* sînt documentate de *Notitia* în Occident. Un *praefectus militum Ballistariorum* staţionează la Bodobrica sub comanda unui *Dux Moguntiacensis* [48].

Dacă Dafne a funcţionat în timpul lui Constantin I ca un important centru militar — cap de pod, după cum relatează Procopius, acesta trebuie să fi fost construit în stilul Drobetei sau Sucidavei, deşi nu obligatoriu la dimensiunile acestora. Particularităţile elementelor de fortificaţie ale cetăţii Dafne, care nu pot fi altfel relevate decît prin ipoteza că au fost construite la fel cu cele de la Drobeta şi Sucidava, par să vizeze îndeosebi prezenţa unor trupe de *ballistarii* aici.

---

[45] NDOr, XLII, 29, 35 ; 23, 27. După cum remarcă D. Tudor, SCIV, 11, 1960, 2, p. 351, toate localităţile dunărene cu prepoziţia *trans* se află în sudul Dunării. În dreptul localităţii *Transalba*, O. Seeck completează [Daciae] care se referă însă la Dacia Ripensis nu la teritoriul de la nordul fluviului, cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 351. Pe de altă parte, existenţa localităţii *Transluco* implică şi o localitate *Luco* pe malul stîng al fluviului. În sfîrşit, credem că în discuţia privind capetele de pod trebuie luată în seamă şi localitatea *Contra Reginam* (XLI, 21) din Moesia prima, care face posibilă existenţa unei fortăreţe nord dunărene, *Regina*.

[46] VI, 35.

[47] NDOr, XLII, 16, 24 ; D. Tudor, SCIV, 2, 1960, 2, p. 346 nr. 47 ; idem, Historica, 3, 1974, p. 39. Pentru o privire de ansamblu asupra problemelor secolului al IV-lea în aceste regiuni, vezi idem, RIR, 10, 1940, p. 216—225 ; idem, RIR, 11—12, 1941—1942, p. 136—149 ; H. Vetters, *Dacia Ripensis*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommision, Antiquarische Abteilung, XI/1 ; D. Tudor, OR[3], p. 443—459 ; O. Toropu, în *Actes*, IX, p. 71—81.

[48] NDOcc, XLI, 23.

La Drobeta s-a surprins construcţia unor turnuri intermediare între porţi şi colţurile cetăţii, special amenajate pentru amplasarea maşinilor de război[49]. La Sucidava, turnurile semicirculare exterioare zidului, folosite pînă către ultimul sfert al secolului al IV-lea par să fi fost destinate amplasării artileriei[50]. Nu e exclus ca şi la Drobeta şi la Sucidava artileria să fi fost amplasată şi la alte turnuri cu platforme special amenajate. Dafne nu trebuie să fi făcut excepţie. Dacă admitem că *ballistarii* de la Dafne au staţionat aici ca trupă *limitanee*, statică, atunci maşina de război specifică fortăreţei era *ballista fulminalis*, de felul celei descrise de *Anonymus de Rebusbellicis* din a doua jumătate a secolului al IV-lea[51], destinată exclusiv utilizării ei de pe platforma de artilerie din fortăreaţă (fig. 1). După descriere, acest tip de *ballista* era mult mai mare decît ballistele de fortăreaţă din secolul al II-lea care apar pe columna lui Traian (scenele 165 şi 166) şi evident decît *cheiroballista* sau *manuballista* lui Heron[52]. Tipul lui Anonymus se apropie foarte mult de cel înfăţişat de Ammianus[53]. În secolul al IV-lea pare să fi existat o categorie specială

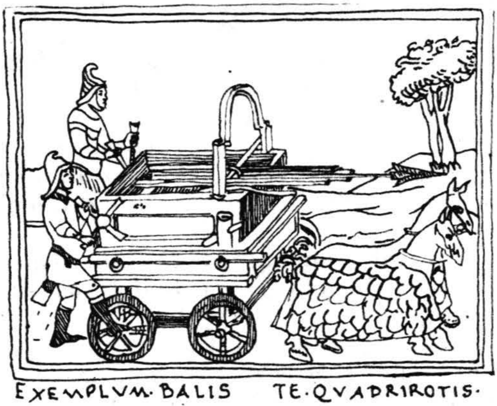

Fig. 1. *Ballista quadrirotis* (după S. Reinach, RevArch, 5, 1922, 16, p. 227, fig. 2).

de artilerie destinată în special folosirii ei de pe ziduri şi denumită în general *tormenta muralia*. Această *ballista fulminalis* exista şi funcţiona în secolul al IV-lea după cum reiese şi din titlul expunerii lui Anonymus, *exposito ballistae fulminalis*. Ea cerea, conform relatării anonimului, un personal de doar trei servanţi, dintre care unul tehnician. Efectul loviturii proiectilului acestei balliste, care dezvolta o forţă uriaşă, era fulgerător şi sigur distrugător. Pentru exemplificare,

[49] D. Tudor, OR[3], p. 449.

[50] Idem, *Sucidava*, Bucureşti, 1966, p. 37; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 79—98; idem, OR[3], p. 434.

[51] XVIII (*Exposito ballistae fulminalis*). Nu am putut consulta ediţia lui E. D. Thompson, *A Roman Reformer and Inventor*, Oxford, 1952, Referirile le fac la S. Reinach, RevArch, 5, 1922, 16, p. 205—264.

[52] E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery , Tehnical Treatise*, Oxford, 1971, p. 212—217, notele 218—233.

[53] XVII, 1, 12; XVIII, 9, 1; XXIII, 4, 1—3.

autorul arată că un proiectil lansat dintr-o *ballista fulminalis* putea traversa Dunărea [54].

În cea mai mare parte, dacă nu în întregime, chiar o unitate *limitanee* de *ballistarii* era formată din oameni care aveau cunoștințe și erau capabili să mînuiască sau să întrețină mașinile de război. Pe de altă parte, nu e exclus ca regimentul de *ballistarii* de la Dafne să fi fost înzestrat în cea mai mare parte cu *cheiroballiste*, manevrabile atît de pe ziduri cît și în cîmp deschis.

În ce privește unitatea *Constantini Dafnenses* nu putem preciza nimic altceva decît că ea, ca trupă inițial *limitanee*, la Dafne, nu face excepție de la obișnuitele denumiri ale acestor corpuri întîlnite în *Notitia* chiar pe listele pentru provincia Scythia Minor sau Moesia Secunda, e.g. *milites secundi Constantini* la Troesmis, *milites Constantini* la Trimammio etc. [55]. Este posibil pe de altă parte, ca menționarea acestei unități înaintea ballistarilor să nu aibă vreo semnificație temporală sau de rang, deși ultima nu trebuie exclusă.

Pare probabil că garnizoana de la Dafne s-a menținut ca trupă *limitanee* cîtă vreme a fost posibilă menținerea acestui cap de pod. După moartea lui Constantin I (337) tratatul de pace sub formă de *foedus* impus goților în anul 332 [56] începe să-și piardă valabilitatea. Dealtfel, în primii ani de domnie ai lui Constantius al II-lea, agitația triburilor gotice nord-dunărene se transformă într-o ostilitate deschisă. O serie de cetăți dunărene sînt reconstruite, iar altele ridicate *a fundamentis* [57]. Izvoarele literare și epigrafice sînt unanime în a aprecia deteriorarea sensibilă a relațiilor dintre Imperiul roman și goți spre sfîrșitul primei jumătăți a secolului al IV-lea. Într-o scrisoare păstrată fragmentar, datînd se pare din timpul campaniei persane a împăratului Iulianus, acesta își exprima temerile față de posibilele viitoare atacuri ale goților. Comentariul lui Eunapios pe marginea acestui fragment confirmă starea de tensiune crescîndă în provinciile diocezei Thracia [58]. Retorul Libanios atrăgea în mod repetat atenția, în discursurile sale, asupra pericolului reprezentat de goți, care lua adesea forma unor raiduri ale acestora întreprinse în Scythia Minor [59].

În această situație, menținerea cetății Dafne devenea problematică. În acești ani de încordare crescîndă a relațiilor goto-romane capetele de

---

[54] S. Reinach, *op. cit.*, p. 225—227, 228, 263—264.

[55] NDOr, XXXIX, 23, XL, 20.

[56] E. A. Thompson, *op. cit.*, p. 375, nu acceptă situația după care goții ar fi avut statut de *foederati* începînd cu 332 ci numai în perioada 323—332 și 347—367. În ultima perioadă aceștia ar fi fost *foederati* ca urmare a unui război la Dunărea de Jos în anul 346/7. O discuție mai amplă asupra acestei teorii va face obiectul unui studiu special. Totuși, țin să precizez că dacă în urma războiului din 346/7 care este foarte posibil să fi avut loc în lumina celor arătate de E. A. Thompson nimic nu îndreptățește aserțiunea că după această dată s-a încheiat un foedus. Întreaga situație politică și militară duce la concluzia căderii foedusului în timpul lui Constantius al II-lea. Pentru perioadă mai vezi J. Vogt, *Constantin der Grosse und seine Jahrhunderts*, ed a 2-a, Monaco, 1960; R. Vittinghoff, *Konstantin der Grosse. Die Grossen Weltgeschichte*, II, Zürich, 1972; G. Del Ton, Divinitas, 17, 1973, p. 204—240.

[57] I. Barnea, DID, II, p. 390—391; E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, nr. 238.

[58] Eunapios, frg. 22.

[59] Libanios, XVIII, 290.

pod din cîmpia Munteniei par să nu mai fi fost menţinute, iar trupele retrase la sudul fluviului. În primii ani de domnie ai lui Valens, şi cu atît mai puţin în vremea *Notitiei*, Dafne nu mai reprezenta demult un punct deţinut de romani. Data transformării regimentelor de la Dafne din trupe *limitanee* în legiuni comitatense trebuie căutată cîndva între 337—364 poate chiar imediat după 337, în primii ani de domnie ai lui Constantius al II-lea cînd relaţiile cu goţii încep să se înrăutăţească.

Odată transformate în unităţi comitatense felul de luptă şi probabil şi numărul s-au modificat. *O legio commitatensis* avea 1 000 de oameni. Marsden presupune că legiunile comitatense de *ballistarii* destinate să susţină în luptă restul unităţilor erau înzestrate în special, dacă nu chiar exclusiv, cu *carroballistae* [60]. Presupunerea poate fi adevărată, dar trebuie să fie vorba de clasicile carrobaliste şi anume *ballista* montată pe o platformă cu două roţi de felul celei înfăţişate pe columna lui Traian (scenele 104—5 şi 163—4), despre care vorbeşte şi Vegetius [61] şi nu de cea propusă de *Anonymus de Rebus bellicis*, mult mai mare, pe patru roţi, *ballista quadrirotis* (fig. 2) dar care nu era în funcţiune la data redactării tratatului [62].

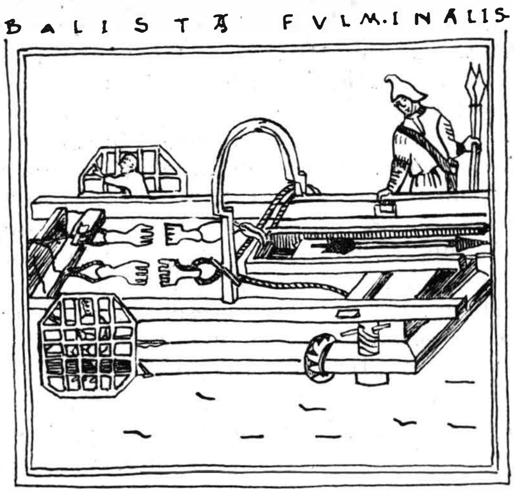

Fig. 2. *Ballista fulminalis* (după S. Reinach. Rev Arch, 5, 1922, 16, p. 229, fig. 3).

Dealtfel Anonymus vorbeşte de *exemplum ballistae quadrirotis* făcînd deci o propunere spre a fi construită şi nu un *exposito* cum e cazul ballistei *fulminalis*, care funcţiona la data respectivă [63]. Anonymus recomandă pentru o *ballista quadrirotis* doar doi oameni ca servanţi [64], nedeosebindu-se prin nimic de reprezentările de pe columnă unde o *carroballista* pe două roţi apare servită de doi oameni [65]. Vegetius indică, în schimb, în cadrul

[60] E. W. Marsden, *op. cit.*, *Historical Development*, p. 196.
[61] III, 24.
[62] VII.
[63] S. Reinach, *op. cit.*, p. 225.
[64] Anonymus, VII... *sciendum est autem hoc ballistae genus, duorum opera virorum sagittas ex se, non ut aliae funibus, sed radiis intorta iaculantur*, S. Reinach, *op. cit.*, p. 260.
[65] C. Th. se. 104—5.

unei *antiqua legio*, 11 oameni care să formeze un detaşament pe lîngă fiecare *ballista* : *per singulas centurias singulas carroballistas habere consuevit... et singula contubernia ad armandum vel dirigendum, hoc est undecim homines, deputantur*[66]. Recomandările lui Vegetius pentru servirea unei *carroballista* nu corespund însă cu imaginile de pe columnă unde apar numai doi oameni la serviciul unei astfel de maşini. După calculele lui Parker și Marsden în legiunea din perioada clasică (5 500 de oameni) ar fi existat, conform relatării lui Vegetius, aproximativ 50 de *ballistae*[67]. Calculele lui Vegetius pentru legiunea de 1 000 de oameni nu se potrivesc. Ele pot servi însă drept model pentru altele. Dacă doi oameni, conform spuselor lui Anonymus, trebuiau să servească o *ballista*, luînd 80 de oameni pentru o centurie, aceştia aveau de servit aproape 40 de *ballistae*. Continuînd calculul, am obţine o cifră considerabil de mare de *ballistae*, recte *carroballistae* într-o legiune comitatensă (aproximativ 400). Numărul este oricum exagerat și va trebui să acceptăm fie că aceşti *ballistarii* în timp de război erau distribuiţi în mod egal restului legiunilor comitatense care nu aveau nici un fel de artilerie, fie că numărul carroballistelor trebuie să fi fost mult mai redus, restul unităţii avînd în dotare *cheiroballistae* sau *manuballistae*, fie că, în sfîrșit, o bună parte din legiune lupta cu armamentul pedestrașului.

Se poate conchide prin urmare că cetatea Dafne şi trupele care au staţionat aici au cunoscut două faze distincte : a) cînd cetatea constantiniană adăpostește trupe *limitanee*, *Constantini Dafnenses* şi *Ballistarii Dafnenses* cu armament specific, defensiv, de cetate, *ballista fulminalis* și b) cînd fortăreaţa, fiind părăsită, trupele sînt retrase și transformate în trupe de interior, *legiones comitatenses* de o mie de oameni. Este posibil ca îndeosebi în cazul unităţii *Ballistarii Dafnenses* armamentul să fi devenit *cheiroballistae* sau *carroballistae*.

CONSTANTINI DAFNENSES AND BALLISTARII DAFNENSES

(ABSTRACT)

The two units which are recorded by the Notitia Dignitatum Oriens, 8, 45, 46, *Constantini Dafnenses* and *Ballistarii Dafnenses* present a very curious situation. Although they are listed as *legiones comitatenses*, their common second name, *Dafnenses*, reminds us about the bridge-head fortress erected by Constantine I north of the Danube in about 328. There are some other examples in Moesia Prima, Dacia Ripensis and Moesia Secunda which display a similar circumstance, namely the suffix-enses added to the troops of *limitanei*. This implies the place where they were garrisoned. There is a particular situation in the case of *Lanciarii Augustenses* (*legio comitatenses*) which is supposed to have garrisoned first at Augusta (a town at the mouths of the Ogost river). During the Constantinian times or even later it might have been withdrawn from its initial garrison and ranked higher as a *legio comitatensis*. The same holds good also in the case

[66] II, 25.
[67] H. M. D. Parker, CQ, 26, 1932, P. 148; E. W. Marsden, *op. cit.*, p. 196.

of *Constantini Dafnenses* and *Ballistarii Dafnenses* which, whether combined or not with the other units, became *legiones comitatenses*. A. H. Jones stated that in the West the operation of withdrawing troops of a higher rank as *comitatensis* or *pseudocomitatensis* was quite often used.

As for the location of Dafne north or south of the Danube, Procopius' statement has to be taken into account in spite of all the credit given to Ammianus' *prope Dafnen nomine munimentum* by P. Diaconu. The erection of the Dafne fortress and its existence north of the Danube are fully proved by numismatic and literary records. It might be inferred that the Dafne fortress and the troops which were garrisoned here had two distinct phases : a) when the Constantinian fortress lodged troops of *limitanei*, *Constantini Dafnenses* and *Ballistarii Dafnenses*, with a proper defensive armament — *ballista fulminalis* and b) when the fortress is abandoned, the withdrawing troop being turned into one-hundred-men legions (*legiones comitatenses*). It is possible that in the case of *Ballistarii Dafnenses* the armament changed in its turn into cheiroballistae or carroballistae.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. — *Ballista quadrirotis* (after S. Reinach, RevArch, 5, 1922, 16, p. 227, fig. 2).
Fig. 2. — *Ballista fulminalis* (after S. Reinach, RevArch, 5, 1922, 16, p. 229, fig. 3).

OBSERVAŢII ASUPRA NECROPOLELOR DIN EPOCA FEUDALĂ TIMPURIE DIN DOBROGEA*

DE

SILVIA BARASCHI

Pe teritoriul Dobrogei sînt cunoscute pînă în prezent mai multe necropole din epoca feudală timpurie a căror datare se înscrie în perioada veacurilor VII—XIII. Unele dintre ele au fost cercetate sistematic prin săpături arheologice, altele sînt documentate doar prin anchete de suprafaţă. Printre acestea din urmă se numără necropolele de la Dealul Bugeacului (com. Ostrov)[1], valea „La plantaţie"[2], Gura Canliei[3] şi Fîntîna lui Adam[4] (com. Lipniţa, jud. Constanţa), precum şi cele de la Hîrşova (jud. Constanţa)[5] şi Baia[6] (jud. Tulcea).

În stadiul actual al informaţiei cimitirele cercetate arheologic pot fi încadrate, în funcţie de ritul practicat, în trei grupe : 1 — necropole birituale ; 2 — necropole de incineraţie şi 3 — necropole de înhumaţie.

Din prima grupă fac parte cimitirele de la Nalbant (jud. Tulcea)[7], Istria—Capul Viilor[8] şi Canlia[9] (jud. Constanţa). Cele de la Castelu[10], Gîrliţa[11] şi Satu Nou[12] (jud. Constanţa) sînt introduse în grupa a doua.

---

* Într-o formă apropiată subiectul de faţă a fost prezentat la sesiunea Muzeului de arheologie din Constanţa, octombrie, 1975.

1 Petre Diaconu, în *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Bucureşti, 1972, p. 9—10.

2 Petre Diaconu, N. Anghelescu, RevMuz, 5, 1968, 4, p. 349.

3 Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 10.

4 Petre Diaconu, N. Anghelescu, *op. cit.*, p. 351 ; vezi şi Radu Harhoiu, Pontica, 5, 1972, p. 565, notele 2, 13.

5 Sebastian Morintz şi Done Şerbănescu, SCIV, 25, 1974, 1, p. 51.

6 Informaţie Sebastian Morintz.

7 Gavrilă Simion, RevMuz, 2, 1965, p. 447—448 ; idem, Peuce, 2, 1971, p. 221—248 ; Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti, 1971, p. 53.

8 Vlad Zirra, Materiale, 4, 1957, p. 69—76 ; idem, Materiale 5, 1959, p. 311—317 ; idem, Materiale, 6, 1960, p. 299—300 ; idem, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 355—412 ; vezi şi Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967, p. 112—113 (în continuare se va cita *Dridu...*), I. Barnea, DID, III, p. 47—53.

9 Radu Harhoiu, *op. cit.*, p. 565—574.

10 Maria Comşa, A. Rădulescu, şi N. Harţuchi, Materiale, 8, 1962, p. 649—660 ; A. Rădulescu, N. Harţuchi, *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu*, Constanţa, 1967 ; de asemenea, Eugenia Zaharia, *Dridu...* p. 113—114 ; I. Barnea, DID, III, p. 43.

11 Pontica, 1, 1968, p. 409—425 ; Pontica, 2, 1969, p. 111—128.

12 B. Mitrea, Studii, 2, 1949, 1, p. 146—151 ; B. Mitrea şi N. Anghelescu, Materiale, 5, 1959, p. 535—542 ; B. Mitrea, Materiale, 6, 1960, p. 579—592 ; idem, Materiale, 7, 1961, p. 551—560 ; idem, MIAChişinău, 1960, p. 279—294 ; idem, Materiale, 8, 1962, p. 643—647 ; pentru cimitirul nr. 3, inedit, vezi D. Popescu, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 576, nr. 84 ; de asemenea Eugenia Zaharia, *Dridu...*, p. 110—112 ; I. Barnea, DID, III, p. 38—43.

SC IVA, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie, 1977, p. 403—417

Ultima grupă este reprezentată de necropolele de la Dinogetia [13], Piatra Frecăţei [14], Basarabi [15], Dervent [16] şi Mircea Vodă (castrul nr. IX) [17].

Cimitirele de înhumaţie [18], datîndu-se între secolele X—XIII, nu vor intra în atenţia noastră imediată, îndreptată în primul rînd asupra celor din primele două grupe. Necropolele birituale şi de incineraţie se datează în perioada veacurilor VII—X, cele mai vechi elemente fiind considerate unele materiale de la Nalbant [19] (fig. 1). Întrucît nu în toate cimitirele s-a săpat pînă la o adîncime corespunzătoare mormintelor de înhu-

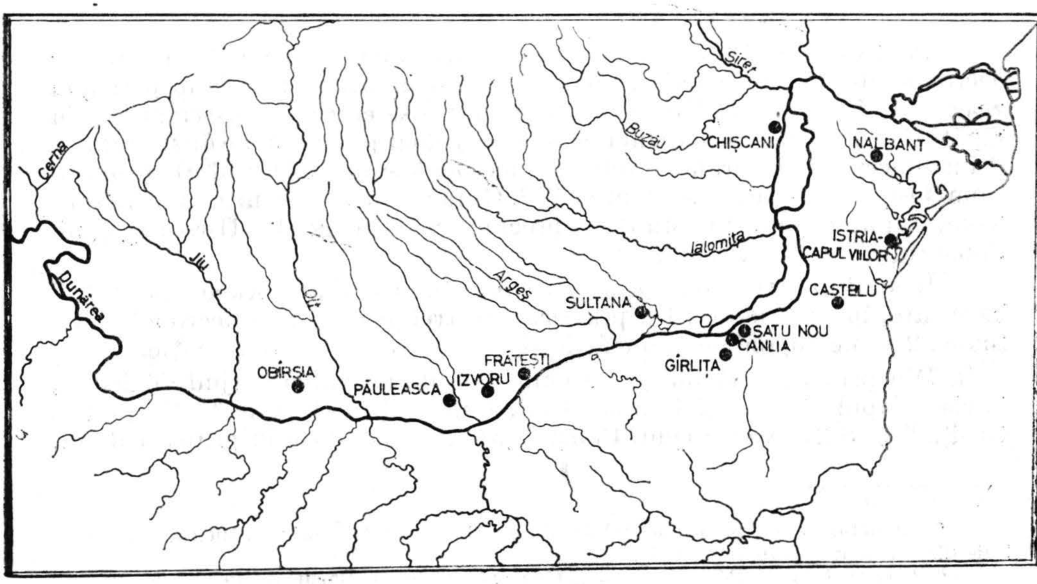

Fig. 1. Necropole din secolele VII—X la Dunărea de Jos.

[13] Eugen Comşa, în *Dinogetia. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, I, Bucureşti, 1967, p. 367—373 (în continuare se va cita *Dinogetia*). În legătură cu datarea necropolei vezi şi opinia lui Petre Diaconu, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 387, notele 2, 33, 34.

[14] Petre Aurelian, Materiale, 8, 1962, p. 584—586.

[15] I. Barnea, DID, III, p. 228 şi passim. Numărul morţilor este mai mare de 20, cifra anunţată aici. Informaţia Ileana şi Virgil Bilciurescu ; vezi şi I. Barnea, V. Bilciurescu, Materiale, 6, 1960, p. 546.

[16] Cercetările efectuate pe dealul Dervent de colectivul şantierului arheologic de la Păcuiul lui Soare sînt inedite. Vezi Petre Diaconu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 213—216.

[17] Informaţie Petre Diaconu.

[18] Cimitirele de înhumaţie cunoscute nu sînt cercetate integral, iar materialele arheologice sînt publicate doar parţial.

[19] Gavrilă Simion, Peuce, 2, 1971, p.247 ; Maria Comşa, Apulum, 12, 1974, p.317. Materiale timpurii, datate în secolul al VII-lea, au apărut şi la Satu Nou, în cimitirul nr. 2, vezi B. Mitrea, N. Anghelescu, Materiale, 5, 1959, p. 537; vezi de asemenea I. Barnea, DID, III, p. 431, nota 104. Menţionăm aici faptul că datările propuse de autorii săpăturilor au fost în unele cazuri contestate. Vezi Eugenia Zaharia, *Dridu...*, p. 111—112; 113—114; Maria Chişvasi-Comşa, SCIV, 8, 1957, 1—4, p. 270; Maria Comşa, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 413—437; Petre Diaconu, RRH, 5, 1966, 3, p. 485—493; idem, RESEE, 7, 1969, 2, p. 437.

maţie [20] este foarte posibil ca biritualismul să fie o trăsătură comună tuturor acestor necropole din secolele VII—X [21].

Mormintele de incineraţie din Dobrogea, indiferent de grupa necropolelor în care s-au găsit, se subdivid, din punct de vedere al ritualului, în două grupe mari : 1 — morminte cu oasele calcinate depuse în urnă şi 2 — morminte fără urnă, cu resturile funerare depuse direct în groapă. În ambele cazuri ritualul se diversifică, manifestîndu-se în forme variate (fig. 2).

În cadrul primei grupe se disting următoarele variante principale :

1 a — morminte avînd urna cu rămăşiţele cinerare depuse în groapă simplă. În această variantă se înscriu cele mai multe morminte de incineraţie.

1 b — morminte cu urna funerară depusă într-o casetă clădită din lespezi de piatră sau cărămizi de epocă romană ori romano-bizantină. Caseta, acoperită sau nu, poate fi închisă pe trei sau pe toate cele patru laturi. Această variantă se întîlneşte în trei cimitire : Istria — Capul Viilor, Castelu şi Satu Nou.

1 c — morminte avînd urna protejată de un grup de pietre aranjate în formă de cutie, dispuse neregulat în jurul vasului sau sub formă de pachet aşezat deasupra acestuia. Ritualul apare la Nalbant, Castelu, Istria — Capul Viilor şi Gîrliţa.

În rîndul mormintelor fără urnă deosebim de asemenea trei variante principale :

2 a — morminte avînd oasele arse depuse direct pe fundul gropii. Această situaţie se întîlneşte frecvent la Nalbant, Istria — Capul Viilor, Castelu şi Satu Nou.

2 b — morminte avînd resturile cinerare, însoţite uneori de fragmente ceramice sparte ritual, protejate cu ajutorul unor pietre sau cărămizi. Acestea sînt dispuse fie deasupra resturilor, fie de jur împrejurul lor. Se documentează la Nalbant, Istria — Capul Viilor şi Castelu.

2 c — morminte cu oasele protejate de pietre sau cărămizi aranjate asemenea unei casete. Astfel de morminte se întîlnesc la Istria — Capul Viilor şi Castelu.

Variantele 1 a şi 2 a se detaşează de celelalte prin frecvenţa lor.

În cazul înmormîntărilor din grupa 1 este de notat faptul că, indiferent de modul de protejare a urnelor funerare, acestea sînt acoperite, de cele mai multe ori, cu un capac. S-au folosit drept capace fie vase întregi,

---

[20] Mormintele de inhumaţie se găsesc de obicei la adîncimi mai mari, ce depăşesc 1 m. Vezi şi Radu Harhoiu, *op. cit.*, p. 569, nota 12 şi p. 573.

[21] În aceeaşi ordine de idei este de menţionat faptul că exceptînd cimitirul de la Chişcani toate celelalte necropole contemporane din stînga Dunării sînt birituale. Pentru Chişcani poate fi valabilă observaţia de la nota 20. Vezi N. Harţuchi, F. Atanasiu, I. Broscăţean, Danubius, 1, 1967, p. 137—159 ; B. Mitrea, Materiale, 7, 1961, p. 531—538 ; idem, Materiale, 8, 1962, p. 667—673 ; idem, Dacia, N.S., 17, 1973, p. 343—349 ; idem, SCIV, 18, 1967, 3, p. 443—461 ; B. Mitrea, C. Preda, M. Chiţescu, Gh. Rădulescu, M. Ionescu, Materiale, 9, 1970, p. 329—335 ; Suzana Dolinescu-Ferche şi Mihai Antonescu, Dacia, N.S., 14, 1970, 419—430 ; Maria Comşa şi Gh. Bichir, SCIV, 24, 1973, 2, p. 317 şi nota 5 ; reiese din text că au fost descoperite şi morminte de inhumaţie, deocamdată nestudiate ; Octavian Toropu şi Onoriu Stoica, Mitropolia Olteniei, 21, 1969, 7—8, p. 570—577 ; idem, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 163 ; Octavian Toropu, *Romanitatea tîrzie şi străromânii în Dacia traiană sud-carpatică, secolele III—XI*, Craiova, 1976, p. 156—160.

			NALBANT	ISTRIA	CASTELU	SATU NOU 1	SATU NOU 2	CANLIA	GÎRLIȚA	CHIȘCANI	IZVORU	SULTANA	FRĂTEȘTI	PĂULEASCA	OBÎRȘIA
NR. MORMINTELOR		INCINERAȚIE	137 ●	209 ●	175 ●	126 ●	99	14 ●	23 ●	51 ●	8 ●	47 ●	14 ●	250 ●	10 ●
		INHUMAȚIE	4 ●	65 ●	1 ●			3 ●			134 ●	135 ●	8 ●	? ●	95 ●
MORMINTE DE INCINERAȚIE	CU URNĂ	GROAPĂ SIMPLĂ	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●	
		CASETĂ CU LESPEZI CĂRĂMIZI		●	●	●	●								
		URNĂ + GRUPAJ DE PIETRE (MARCAJ)	●	●	●				●						
	FĂRĂ URNĂ	OASE ÎN GROAPĂ	●	●	●	●	●			●	●	●	●	●	●
		OASE (+CERAMICĂ) PROTEJATE DE PIETRE (CĂRĂMIZI)	●	●	●										
		OASE (+CERAMICĂ) ÎN CASETĂ DE PIATRĂ		●	●										
	URNA CU CAPAC	VAS	●	●	●	●	●	●	●	●				●	
		LESPEDE	●	●	●	●	●								
		CĂRĂMIDĂ			●										
		PIATRĂ	●												
		FALCĂ ANIMAL				●									
	URNA FĂRĂ CAPAC		●		●			●	●	●				●	●
	OFRANDA	VASE		●	●	●	●			●	●				●
		OASE ANIMALE	?●	●		●	●			●	●			●	
	MORMINTE	INDIVIDUALE	●	●	●	●	●	●	●					●	●
	MORMINTE MULTIPLE	ÎN URNE ALĂTURATE		●	●	●	●	●						●	●
		ÎN GROPI ALĂTURATE			●										
MORMINTE DE INHUMAȚIE	ORIENTARE	V-E ; E-V		●				●			●	●	●		●
		N-S ; S-N	●	●							●	●			●
		ALTE ORIENTĂRI	●	●							●	●			●
	POZIȚIA CORPULUI	MEMBRE ÎNTINSE	●	●							●	●	●		●
		BRAȚ ÎNDOIT	●	●				●			●	●	●		●
	FORMA GROPII	RECTANGULARĂ	●	●							●	●	●		●
		OVALĂ		●				●			●		●		●
		CUNIȘĂ									●				●
	INVENTAR	ABSENT						●			●	●	●		●
		SĂRAC	●	●							●	●	●		●
		MAI NUMEROS										●			●
	OFRANDA	VASE	?●	●							●	●	●		●
		OASE ANIMALE		●							●	●			●
SCHELET PROTEJAT		LESPEZI, CĂRĂMIZI	?●	●											
		LEMN													●

Fig. 2. Tabel comparativ al necropolelor din epoca feudală timpurie la Dunărea de Jos.

de regulă mai mici, fie fragmente de vase mari[22]; alteori în acelaşi scop au fost utilizate lespezi de piatră (Istria — Capul Viilor, Castelu, Satu Nou), cărămizi (Castelu), bolovani de piatră (Nalbant) şi, într-un caz, chiar o falcă de animal (Satu Nou, C 1). Urne neacoperite s-au găsit, în număr mai restrîns, la Nalbant, Castelu şi Gîrliţa.

Cantitatea de oase depusă în urne nu este întotdeauna aceeaşi. Uneori vasele funerare sînt umplute cu resturi cinerare pînă aproape de gură, alteori doar pe jumătate sau trei sferturi. În interiorul urnei, după cum am putut constata acolo unde observaţia s-a notat, oasele sînt depuse într-o anumită ordine rituală ; cele ale craniului deasupra, iar cele ale membrelor inferioare spre fund, respectîndu-se astfel ordinea lor anatomică. Fac excepţie trei urne de la Gîrliţa în care oasele au fost depuse invers, fragmentele craniene aflîndu-se dedesubt.

La nivelul datelor actuale se poate considera că înmormîntarea individuală (un individ, o urnă, un mormînt) este o caracteristică a tuturor necropolelor de incineraţie din Dobrogea. Totuşi în cîteva cazuri sînt documentate mormintele duble sau colective [23]. În acest sens merită a fi amintită situaţia din două cimitire de la Satu Nou unde s-au descoperit două, trei şi chiar cinci—şase urne la un loc [24].

Inventarul, în general sărac, cuprinde piese variate [25]: obiecte de metal, podoabe, arme. Cel mai frecvent apare cuţitul, secondat de cataramă.

După cum s-a arătat mai sus, în unele necropole (Istria — Capul Viilor, Nalbant, Canlia) apar şi *morminte de înhumaţie* (fig. 2.). Scheletele zac în gropi alungite, aproximativ dreptunghiulare, uneori mai înguste în zona picioarelor. Morţii au fost depuşi direct pe pămînt. În cîteva cazuri se constată o anume intenţie de protejare a defunctului cu ajutorul unor lespezi aşezate pe cant de-a lungul scheletului ori prin clădirea unei cutii-sarcofag din pietre sau cărămizi de epocă romană ori romano-bizantină (Nalbant, M. 12? ; Istria— Capul Viilor).

Orientarea morţilor este diferită. Astfel dintre cei patru înhumaţi de la Nalbant trei au direcţia (capul) NNV—SSE, iar al patrulea S—N, în timp ce scheletele de la Istria — Capul Viilor şi Canlia sînt orientate V—E, E—V sau N—S, precum şi în unele situaţii intermediare.

Poziţia scheletelor în groapă este în general aceeaşi : cu faţa în sus, iar mîinile şi picioarele întinse de-a lungul corpului, în fiecare din cele trei necropole birituale apar însă şi indivizi cu unul din braţe îndoit pe piept, pe bazin sau pe abdomen.

În ceea ce priveşte inventarul mormintelor de înhumaţie, acesta fie că lipseşte (Canlia) [26], fie că este foarte sărac, fiind reprezentat de vase depuse ritual (unu-două) la Istria —Capul Viilor, cîteva podoabe sau oase

---

[22] Într-un caz capacul este reprezentat de un fragment dintr-o căldare de lut. Vezi A. Rădulescu, N. Harţuchi, *op. cit.*, p. 15, 91.

[23] Vezi Dardu Nicolaescu-Plopşor şi Wanda Wolski, SCIVA, 26, 1975. 3, p. 361—362 ; 367—368.

[24] B. Mitrea, Materiale, 7, 1961, p. 552.

[25] Vezi şi tabelul comparativ al necropolelor dobrogene întocmit de Radu Harhoiu, *op. cit.*, p. 566, fig. 2.

[26] Necropola de la Canlia este cercetată doar parţial ; pînă în prezent numărul total al mormintelor este 17.

de animale provenind de la carnea — ofrandă depusă alături de mort [27].

Raportul stratigrafic între mormintele de incinerație și cele de înhumație nu a putut fi stabilit decît în cimitirul de la Istria — Capul Viilor, unde se întîlnesc situații în care unele morminte de incinerație suprapun gropi cu schelete. În același loc există însă și morminte de înhumație care deranjează altele, evident mai vechi, de incinerație. Astfel stînd lucrurile, nu se poate stabili, deocamdată, o succesiune în timp a celor două rituri [28].

Din cele arătate mai sus reiese că ambele rituri se manifestă în forme extrem de variate și că, în general, sînt contemporane.

Din punct de vedere statistic numărul înmormîntărilor de înhumație este mai scăzut [29]. Situația în sine ca și biritualismul constatat în unele cazuri a dat naștere unei probleme dificile [30] cu dublu aspect: etnic și religios. Tocmai această problemă ne va preocupa în cele ce urmează.

Majoritatea materialelor arheologice descoperite în necropolele dobrogene aparțin din punct de vedere tipologic culturii cunoscute sub numele de Dridu; aceasta este cultura proprie românilor [31] și la Dunărea de Jos, în veacurile VIII—X, apreciați în general ca fiind creștini și practicînd deci înhumația [32]. Dar, după cum am arătat mai sus, în cadrul înmormîntărilor din aceeași perioadă din Dobrogea, incinerația se manifestă ca rit predominant [33]. Așadar această neconcordanță între aspectul material și cel spiritual, foarte pregnantă în stadiul actual al cunoașterii, reprezintă esența problemei. Iată de ce în chestiunea atribuirii etnice a diferitelor necropole cercetătorii au avut poziții deosebite. Unii dintre autorii săpăturilor nu s-au pronunțat [34], alții au fost deosebit de prudenți [35], în timp ce pentru alți cercetători ritul de înmormîntare, unele elemente de ritual, prezența sau absența unor specii ceramice ca și analogiile cu situații din Bulgaria au constituit criterii pe baza cărora s-a apreciat că mormintele de incinerație aparțin unor comunități slave asupra cărora s-au exercitat, în unele cazuri, influențe protobulgare [36].

---

[27] Spre deosebire de situația de la nord de Dunăre (în special Izvoru, Sultana, dar și Obîrșia), în Dobrogea numai cimitirul de la Istria-Capul Viilor prezintă oase de animale.

[28] Vlad Zirra, Materiale, 5, 1959, p. 315; idem, Materiale, 6, 1960, p. 299.

[29] Această situație ar putea fi modificată de realitățile arheologice de la Piatra Frecăței unde a fost descoperit un număr mare de morminte de înhumație. Vezi Petre Aurelian, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 346. Pînă la studierea lor integrală datarea mormintelor rămîne foarte largă, în secolele II—XIII, după cum ne informează Petre Aurelian. Chiar dacă luăm în considerație cele 50—60 de morminte a căror datare poate fi asigurată în veacurile VIII—XIII, raportul general nu se schimbă deocamdată. Dealtfel ritul incinerant predomină și în cadrul necropolelor datate în secolele VIII—IX din alte zone ale țării. Vezi pentru situația din Transilvania Mircea Rusu, în *Relations between the autochtonous population and the migratory populations*, București, 1975, p. 140—141.

[30] Eugenia Zaharia, *Dridu*..., p. 116.

[31] Ion Nestor, Dacia, N.S., 2, 1958, p. 371 și urm; idem, RRH, 3, 1964, 3, p. 418; Eugenia Zaharia, *Dridu*..., p. 97; idem, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 284 și urm.; idem, Apulum, 12, 1974, p. 287, 291; I. Barnea, Peuce, 2, 1971, p. 217.

[32] Vezi opinia cercetătoarei Eugenia Zaharia, *Dridu*..., p. 117; idem, Apulum 12, 1974, p. 292.

[33] Procentul se poate modifica dacă biritualismul se dovedește a fi generalizat.

[34] Radu Harhoiu, *op. cit.*

[35] Vlad Zirra, Materiale, 5, 1959, p. 316; Pontica, 2, 1969, p. 128.

[36] B. Mitrea, Materiale, 5, 1959, p. 540; idem, Materiale, 6, 1960, p. 590; idem, Materiale, 7, 1961, p. 558; A. Rădulescu, N. Harțuchi, *op. cit.*, p. 95—96; Vlad Zirra, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 410—411.

Unii cercetători au observat în cadrul necropolelor respective prezența unor elemente care nu au nici o legătură cu fondul presupus slav [37]. S-a observat de asemenea că atît în ritualul mormintelor de incinerație, cît și în cel al mormintelor de înhumație se întîlnește un amestec de elemente locale de tradiție romană sau romano-bizantină cu altele de tradiție slavă sau protobulgare [38].

Privind lucrurile strict din punct de vedere arheologic, în funcție de anumite forme de manifestare ale ritualului s-a trecut la atribuirea etnică pe grupe de morminte[39]. În felul acesta aspectul etnic al problemei s-a ameliorat oarecum ; ea s-a complicat însă, cel puțin aparent, sub aspect religios. Din situația statistică prezentată mai sus reiese că cei mai mulți locuitori din Dobrogea secolelor VII—X practicau ritul incinerației. Aceasta contravine însă opiniei îndeobște admise că vechimea creștinismului la români implică răspîndirea sa în masa mare a populației[40].

Se știe că religia creștină a fost nevoită să cedeze în fața anumitor practici păgîne — dintre care unele au subzistat vreme îndelungată[41] — dar multe altele au fost combătute. Astfel se cunosc interdicții privind practicile oculte, consultarea haruspiciilor, aprinderea focurilor sacre, împodobirea arborilor și altele[42]. Or, de vreme ce biserica s-a opus unor obiceiuri păgîne cu aspect secundar, cu atît mai mult ea n-ar fi acceptat practicarea ritului de incinerație, care intră în contradicție cu însăși esența doctrinei creștine[43].

---

[37] B. Mitrea, Materiale, 6, 1960, p. 590; Maria Comșa, A. Rădulescu și N. Harțuchi, *op. cit.*, p. 658.

[38] Vlad Zirra, *op. cit.*, p. 411 ; Petre Aurelian, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 345, nota 105 ; Maria Comșa, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 434—435 ; idem, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 376, 379 ; I. Barnea, DID, III, p. 62.

[39] În studiile sale privind originea și evoluția civilizației românești pe teritoriul țării noastre Maria Comșa tratează și problema apartenenței etnice a diferitelor grupe de morminte ce apar în necropolele dobrogene. În legătură cu o serie de morminte de incinerație — în groapă arsă, cu urne acoperite, cu casetă de piatră de forma regulată — și de înhumație, cercetătoarea constată că acestea reflectă existența unor tradiții străvechi de epocă romano-bizantină și chiar mai vechi, atribuindu-le implicit populației locale. Tot Maria Comșa atribuie însă slavilor acele morminte care conțin urne fragmentare, urne neacoperite sau cu pachete de pietre nefasonate. Vezi Maria Comșa, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 434—435 ; idem, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 376—377 ; idem, Apulum, 12, 1974, p. 317. În prezentarea necropolei de la Nalbant, Gavrilă Simion este de părere că mormintele de incinerație cu oasele depuse direct în groapă, cu sau fără pachet de pietre ori inventar, aparțin unei populații romano-slave, în timp ce pentru altele, avînd drept urne vase de tip Dridu, sugerează o etnie românească. Cît privește mormintele de înhumație, acestea pot fi, după opinia sa, fie ale unei populații romanice locale, influențate mai puternic de creștinism, fie ale unor grupe de bulgari sau chiar slavi creștinați. Vezi Gavrilă Simion, Peuce, 2, 1971, p. 247. În sfîrșit Petre Diaconu, referindu-se tangențial la aceleași probleme atribuie mormintele de înhumație protoromânilor sau chiar unor elemente gotice, iar pe cele de incinerație, slavilor. Vezi Petre Diaconu, RRH, 9, 1972, 3, p. 468 ; idem, Dacia, N.S., 18, 1974, p. 291.

[40] Eugenia Zaharia, *Dridu...*, p. 117. În legătură cu această problemă trebuie să arătăm că practicarea ritului de incinerație de către o populație creștină nu poate fi exemplificat prin episodul petrecut la asediul Silistrei din anul 971 (*Dridu...*, p. 117, nota 123), deoarece la data aceea slavii nu erau convertiți decît cel mult individual, ca, de pildă, Olga, mama lui Sviatoslav. Dealtfel Leon Diaconu dă detalii despre faptul că slavii își arseră pe ruguri morții „după ce jertfiră pentru ei, potrivit legii lor strămoșești, o mulțime de prizonieri, bărbați și femei. Apoi organizară ceremonii funerare și înecară în Istru copii de țîță și cocoși...", Leon Diaconu, FHDR, II, p. 690—691.

[41] N. Iorga, *Histoire des Roumains*, II, București, 1937, p. 106 ; I. Barnea, Studii teologice, 6, 1954, 1—2, p. 82.

[42] *Codex Justinianus*, IX, XVIII, CIC, II, ed. Krueger, Berlin, 1954 ; vezi și nota 60.

[43] Nu trebuie pierdut din vedere faptul că ritualul este îndeplinit de cei rămași în viață.

Socotind că o privire asupra situaţiei anterioare veacurilor VII—X ne poate fi de un real folos, vom prezenta succint cîteva date din secolele IV—VII.

După cum se ştie, în perioada ce urmează recunoaşterii sale oficiale, creştinismul se va extinde în mod deosebit; el se va răspîndi printre locuitorii din diferite pături sociale ale imperiului[44] ca şi printre „barbarii" pătrunşi la sud de Dunăre şi va influenţa puternic cultura epocii[45]. În Dobrogea romano-bizantină acest proces este dovedit de prezenţa unui însemnat număr de inscripţii şi obiecte cu caracter creştin, precum şi de cele peste douăzeci de bazilici paleocreştine[46], printre care se remarcă cea de la Niculiţel[47]. În acelaşi sens trebuie să amintim lista episcopilor de Tomis dintre care unii sînt menţionaţi ca participînd la sinoade şi concilii ecumenice importante[48].

Din această perioadă pe teritoriul Dobrogei sînt cunoscute pînă azi, şi cercetate parţial, cîteva cimitire paleocreştine descoperite la Callatis, Tomis, Dervent, Piatra Frecăţei, Histria, Dinogetia[49]. Să vedem care sînt datele pe care le oferă aceste necropole.

În toate cazurile este vorba de cimitire de înhumaţie în care morţii, în marea lor majoritate, sînt orientaţi V—E, potrivit ritualului creştin. Corpul este în general culcat pe spate dar mîinile sînt în poziţii diferite. Mormintele au o groapă simplă sau cu unele amenajări. Pentru acest din urmă caz s-au folosit fie ţigle, fie cărămizi, fie lespezi de piatră dispuse asemenea unui acoperiş în două ape, sub forma unui parapet, numai pe o latură sau în forma unei casete. Se cunosc şi cazuri în care corpul se afla depus pe un pat de ţigle (Piatra Frecăţei, Tomis), dar în mod obiş-

---

[44] Vezi I. Barnea, Studii teologice, 6, 1954, 1—2, p. 86—90; Petre Diaconu, BOR, 81, 1963, 5—6, p. 549; idem, Glasul bisericii, 23, 1964, 7—8, p. 723—724; C. Iconomu, Pontica, 2, 1969, p. 108; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 462.

[45] Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în *La Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 323; Ion Nestor, în *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970, p. 98; I. Barnea, DID, II, p. 456.

[46] Din numeroasele lucrări publicate cităm aici cîteva: I. Barnea, Studii teologice, 6, 1954, 1—2, p. 65—112; idem, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 265—288; idem, Studii teologice, 10, 1958, 5—6, p. 287—297; idem, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 331—350; Petre Diaconu, BOR, 81, 1963, 5—6, p. 546—557; V. Barbu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 553—568; A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis*, Constanţa, 1966, p. 23—84; Em. Popescu, StCl, 7, 1965, p. 253—260; V. Culică, Pontica, 2, 1969, p. 355—371; idem, Dacia, N.S., 9, 1965, p. 419—425; I. Barnea, DID, II, p. 461—480; de asemenea Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, Dobrogea, passim.

[47] V. H. Baumann, Pontica, 5, 1972, p. 547—564; idem, BMI, 41, 1972, 2, p. 17—26; idem, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 189—202; vezi şi I. Barnea, SCIV, 24, 1973, 1, p. 123—126; P.S. Năsturel, Analecta Bollandiana, 91, 1973, p. 5—8; Petre Diaconu, SCIV, 24, 1973, 4, p. 633—642 unde susţine că martirii de la Niculiţel sînt victimele persecuţiei lui Athanarich din stînga Dunării.

[48] N. Iorga, *Histoire...*, II, p. 123—124; Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 322—323; Gh. I. Moisescu, Şt. Lupşa, A. Filipaşcu, *Istoria bisericii române*, Bucureşti, 1957, p. 80—84; vezi şi studiul lui Em. Popescu, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 403 — 416; I. Barnea, DID, II, p. 457—459.

[49] C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, Materiale, 8, 1962, p. 451—452; Petre Diaconu, Glasul bisericii, 23, 1964, 7—8 p. 712—723; C. Iconomu, Pontica, 2, 1969, p. 81—110; V. Barbu, StCl, 3, 1961, p. 207—208; Pontica, 3, 1970, p. 383—389; Petre Aurelian, Materiale, 8, 1962, p. 565—590; Em. Condurachi şi colab., Materiale, 4, 1958, p. 23—24; D. M. Pippidi şi colab., Materiale, 5, 1959, p. 293—296; H. Nubar, Materiale, 9, 1970, p. 200; idem, SCIV, 22, 1971, 2, p. 199—215; pentru Dervent vezi nota 16.

nuit defuncţii au fost aşezaţi direct pe pămînt, chiar şi atunci cînd sînt protejaţi cu ciste de piatră. Uneori resturi lemnoase, scoabe şi piroane atestă prezenţa sicriului. Inventarul mormintelor, sărac în general[50], cuprinde atît obiecte cu caracter laic cît şi piese rituale. Dintre acestea notăm prezenţa unor urcioare şi a altor vase de lut sau sticlă specifice epocii.

Observaţiile de mai sus provin din cimitire datate în secolele IV—VII, a căror cercetare nu este epuizată, iar materialele nu sînt în întregime studiate şi publicate. Ca atare, elemente noi pot interveni oricînd prin publicarea rezultatelor cercetării de pînă acum sau odată cu viitoarele săpături.

Din cele cunoscute deocamdată rezultă că nici în cadrul necropolelor de înhumaţie romano-bizantine nu există o unitate de manifestare a ritualului. Constatăm că poziţia corpului este departe de a fi mereu aceeaşi, chiar în cadrul aceleiaşi necropole, iar orientarea, respectată cu destulă stricteţe în unele cimitire (Callatis), variază mult în altele (Histria). Elemente sigur creştine nu apar decît rar, fiind prezente mai ales la Callatis şi Tomis. În acelaşi timp la Piatra Frecăţei şi Histria într-un mediu obişnuit de factură provincial-romană au fost surprinse şi elemente de origine „barbară", pe cale de romanizare[51]. Prezenţa acestor elemente este de natură să ridice unele probleme în legătură cu modul şi căile de pătrundere a creştinismului în masa populaţiei, cu felul în care preceptele sînt înţelese şi aplicate de către diferitele grupe etnice.

Cimitirele plane databile în secolele IV—VII, la care ne-am referit mai sus, aparţin unor aglomerări cu caracter urban mai mult sau mai puţin pregnant, fapt plin de semnificaţie dacă se ţine seama, că în Scythia Minor, creştinismul s-a răspîndit în primul rînd în oraşe[52]. Plecînd de la datele arheologice obţinute prin cercetarea cimitirelor urbane, este de presupus că se vor ivi noi probleme, şi mai complexe, privind ritul, ritualul, etnia ca şi apartenenţa religioasă a celor înmormîntaţi în mediul sătesc, odată cu cercetarea unor necropole aparţinînd comunităţilor rurale[53].

În orice caz, potrivit datelor istorice şi arheologice pe care le deţinem pînă azi, se poate afirma că în anumite zone [54] a existat posibilitatea pentru o parte a populaţiei rurale, romanizate, de a se sustrage procesului de creştinare. Acest lucru este sugerat şi de împrejurarea că originea cuvîntului românesc *păgîn* derivă din cuvîntul latin *pagus*-sat. Faptul exprimă tocmai această realitate — menţinerea, în secolele IV—VI, a unor forme

---

[50] La Dinogetia lipseşte. Vezi Alexandru Barnea, *Raport preliminar al săpăturilor de la Dinogetia*, 1974 (Sesiunea de rapoarte a Institutului de arheologie, februarie, 1975).

[51] Petre Aurelian, *op. cit.*, p. 570—575, 586; în ceea ce priveşte mormintele din secolul al IV-lea de la Histria, se apreciază că ele aparţin, în cea mai mare parte, unei populaţii de origine sarmatică, pe cale de romanizare. De notat că observaţiile arheologice concordă cu concluziile studiului antropologic. Vezi Dardu Nicolaescu-Plopşor, SCA, 6, 1969, p. 19—22.

[52] Vasile Pârvan, *Contribuţiuni epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911, p. 4; N. Iorga, *Histoire ...*, II, p. 109; *Istoria României*, Bucureşti, I, 1960, p. 611.

[53] Vezi şi Em. Popescu, StCl, 7, 1965, p. 260; Petre Diaconu, Dacia, N. S., 18, 1974, p. 289—290. Este foarte posibil ca în acest mediu încă necercetat să se descopere morminte de incineraţie.

[54] Maria Comşa, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 379.

religioase tradiţionale, în special în mediul rural[55]. Aici activitatea de misionarism a bisericii se putea duce numai în condiţii de ordine şi linişte[56]. Or, nu întîmplător, ci ca urmare a situaţiei sale speciale, Scythia Minor avea sub împăratul Zenon un regim de excepţie în ceea ce priveşte organizarea sa ecleziastică[57], regim justificat de sărăcia ce copleşise ţinutul în urma incursiunilor neîntrerupte ale „barbarilor"[58]. Acest tablou este completat şi de alte izvoare care ne informează despre dificultăţile întîmpinate de reprezentanţii bisericii în propovăduirea religiei creştine pe teritoriul Scythiei[59]. Legislaţia bizantină a veacurilor IV—VI oferă de asemenea elemente revelatoare. Codicele acestei perioade cuprind capitole intitulate extrem de elocvent „De paganis, sacrificiis et templis". Sub acest titlu găsim o serie de legi îndreptate împotriva păgînilor din imperiu. În 392 Teodosie I interzicea practicile păgîne tuturor persoanelor, indiferent de condiţia lor, sub ameninţarea cu diverse pedepse acordate în funcţie de gravitatea faptelor săvîrşite[60]. Arcadius reînnoieşte în 396 un decret prin care, renunţînd la indulgenţa de pînă atunci, suprima toate scutirile avute de preoţii păgînilor rămaşi doar prin sate depărtate, iar în 399 poruncea închiderea tuturor templelor, chiar şi a celor de la sate[61]. Acestea dăinuie încă în ciuda decretelor imperiale, astfel că în vremea domniei sale, Teodosie al II-lea a fost obligat să ordone desfiinţarea tuturor clădirilor de cult păgîn şi transformarea acestora în lăcaşuri de folos public[62]. Ulterior legea a fost înăsprită cerînd, sub pedeapsa cu moartea, distrugerea templelor „dacă mai există" şi purificarea locului cu ajutorul crucii[63]. Acelaşi împărat interzicea angajarea în armată şi în unele funcţii importante a celor rămaşi în afara noii credinţe[64].

Codex Justinianus conţine de asemenea informaţii însemnate în acelaşi sens. Legea XI a cărţii întîi cuprinde dovada persistenţei păgînilor chiar în imperiul veacului al VI-lea (527), împăratul fiind nevoit a ordona botezul acestora. Cei ce nu s-ar fi supus erau ameninţaţi cu confiscarea averilor de orice fel, interzicerea obţinerii unor funcţii precum şi cu alte pedepse[65].

---

[55] N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, I, Bucureşti, 1929, p. 13, nota 2; p. 14; idem, *Histoire ...*, II, p. 106; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1946, p. 223; *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 611—612; Gh. I. Moisescu, Şt. Lupşa, A. Filipaşcu, *op. cit.*, p. 71; I. Barnea, Dacia, N. S., 1, 1957, p. 287—288.

[56] Vezi opinia lui Em. Popescu, Dacia, N. S., 13, 1969, p. 410.

[57] *Ibidem*. Lucrarea se ocupă pe larg de aceste probleme.

[58] *Cod. Just.*, I, III, 35 (36); Em. Popescu, *op. cit.*, p. 410.

[59] Sozomenos, *Hist. eccl.*, VII, 26, 6—9, FHDR, II, p. 228—231; Zosimos, *Istoria*, IV, 40, FHDR, II, p. 314—315; Acta Sanctorum, aprilie, II, 753, FHDR, p. 710—711; Radu Vulpe, DID, II, p. 403; Em. Popescu, *op. cit.*, p. 410 şi notele 46, 47.

[60] *Codex Theodosianus*, XVI, X, 12, CIRA, I, ed. Haenel, 1840.

[61] *Ibidem*, 14, 16.

[62] *Ibidem*.

[63] *Ibidem*, 25; Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 3, nota 8.

[64] *Cod. Theod.*, XVI, X, 21, 23.

[65] *Cod. Just*, I, XI, 10. Decretul are în mod clar un caracter general, avînd în vedere pe toţi cei care „... nu s-au învrednicit de sfîntul botez..." şi care locuiesc, după cum se specifică „... *fie in acest oraş imperial, fie în provincii...*". Or, dacă în anumite zone ale imperiului au fost colonizate grupe de migratori, în capitala bizantină n-au pătruns decît unele vîrfuri conducătoare ale aceloraşi grupuri, care se grăbeau însă a se creştina. Sensul legii nu

Iată aşadar că înseşi legile imperiale ne informează despre poziţia reală a noii religii ca şi despre serioasele motive pentru care convertirea unora putea fi doar formală. Nouă ni se pare limpede că în pofida sprijinului căpătat de creştinism din partea oficialităţilor politice şi religioase, în imperiu rămăsese încă o masă de oameni suficient de numeroasă necreştinată. Astfel prezentîndu-se lucrurile nu se poate respinge *de plano* posibilitatea existenţei unor romanici neconvertiţi şi în spaţiul geografic ce ne interesează, adică cel al Scythiei Minor [66]. Această situaţie se va fi perpetuat desigur în secolele de absenţă a puterii bizantine în formele sale clasice [67]. Caracterizată prin profunde modificări de ordin economico-social şi etnico-politic, precum şi printr-o pauperizare generală, *perioada veacurilor VII—X nu putea oferi cîtuşi de puţin atmosfera necesară pentru propagarea creştinismului*. Mai mult decît atît, în timp ce în teritoriul rămas bizantin creştinismul va fi protejat şi susţinut, în Scythia Minor, odată cu veacul al VII-lea, el va fi mereu slăbit în condiţiile migraţiilor cînd viaţa urbană se dezorganizează [68]. Aşadar, dacă în secolul al VI-lea în Imperiul bizantin sînt atestaţi încă păgîni, atunci cu atît mai mult prezenţa lor se va accentua în Dobrogea veacurilor următoare. Aceste observaţii întăresc concluziile trase de unii cercetători exclusiv pe baza materialelor arheologice. De aceea şi noi credem că nu numai mormintele de înhumaţie, creştine, dar şi acele dintre mormintele de incineraţie în cadrul cărora întîlnim tradiţii străvechi, aparţin acelor elemente romanice care trăind cu precădere în sate devin, în condiţiile degradării formelor bizantine de civilizaţie, purtătoare ale continuităţii de viaţă autohtonă pe teritoriul dintre Dunăre şi mare [69].

După aprecierile noastre nici unul dintre cimitirele discutate aici nu se datează mai tîrziu de prima jumătate a secolului al X-lea [70]. Necropolele de la Dinogetia, Piatra Frecăţei, Basarabi, Mircea Vodă şi Dervent [71], cuprinzînd în exclusivitate morminte de înhumaţie creştine [72] se datează

---

poate fi deci interpretat ca referindu-se numai la elementele păgîne infiltrate în veacurile IV—VI. Cît priveşte sectele religioase, acestea sînt menţionate aparte, în finalul decretului. Dealtfel persistenţa păgînă chiar în rîndul intelectualităţii bizantine din veacul al VI-lea este demonstrată de închiderea, cam în aceeaşi vreme, a Şcolii filozofice de la Atena. Vezi E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1949, vol. II, p. 369—375. Anumite ceremonii de origine păgînă prin care şi ,,brumalia'' se oficiază de asemenea vreme îndelungată, fiind interzise oficial la sfîrşitul secolului al VII-lea. Vezi G. Ostrogorski, *Geschichte des Byzantinischen Staates*[3], München, 1963, p. 116.

66 Vezi şi opinia lui Vasile Pârvan, *op. cit.* p. 3—4; I. Barnea, DID, III, p. 62—63; idem, Peuce, 2, 1971, p. 219.

67 Petre Diaconu, RRH, 5, 1966, 3, p. 488 şi nota 6; vezi şi I. Barnea, *op. cit.*, p. 205—217; idem, DID, III, p. 7—31.

68 Radu Vulpe, *op. cit.*, p. 383, 385; Maria Comşa, Apulum, 12, 1974, p. 316; I. Barnea, Peuce, 2, 1971, p. 206; Eugenia Zaharia, Apulum, 12, 1974, p. 289; Em. Popescu, *op. cit.*, p.413.

69 Vezi concluziile Hermei Stiglitz cu privire la situaţia din Raetia şi Noricum după încetarea ocupaţiei romane, apud Ion Nestor, Aluta, 3, 1971, p. 125.

70 Vlad Zirra fixa sfîrşitul necropolei de la Istria-Capul Viilor la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al X-lea în funcţie de datarea de atunci a culturii Dridu, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 408.

71 De notat că şi pentru această perioadă apare o deficienţă de ordin informaţional, necropolele respective aparţinînd fie unui complex mănăstiresc, fie unor aşezări cu caracter urban.

72 În necropola de la Dinogetia apar cîteva morminte cu orientarea N—S sau S—N. Acestea sînt considerate ca aparţinînd unor indivizi de altă credinţă, probabil pecenegi. Vezi Eugen Comşa, în *Dinogetia*, p. 370.

începînd cu a doua jumătate a aceluiași veac, ceea ce corespunde din punct de vedere politic cu reinstalarea stăpînirii bizantine în forme depline după evenimentele anului 971. Or, reapariția garnizoanelor imperiale pe Dunăre a însemnat pentru teritoriul Dobrogei nu numai reorganizarea militară și administrativă a provinciei, ci și organizarea ei ecleziastică [73]. Dealtfel sîntem într-o vreme în care creștinismul pătrunsese deja și în spațiile învecinate și devenise religie oficială în lumea cehilor, moravilor, bulgarilor și polonilor.

★

Problema cimitirelor din epoca feudală timpurie este mult mai complexă decît am putut arăta noi pînă aici. Acest lucru reiese și mai clar odată cu publicarea rezultatelor obținute de antropologie. În urma studiilor și analizelor efectuate asupra unor necropole birituale și de incinerație, coroborate cu cercetarea arheologică, s-a constatat că biritualismul nu-și găsește astăzi cea mai justă explicație în succesiunea cronologică a riturilor — succesiune în care înhumația reprezintă ultima etapă, corespunzînd consolidării creștinismului — și că, în unele cazuri, nu este vorba nici de populații diferite ce practică rituri de înmormîntare deosebite [74]. Astfel, analiza antropologică a necropolei birituale de la Ocna Sibiului (secolele VIII—IX) [75] a arătat că mormintele de incinerație ca și cele de înhumație sint ale aceleiași populații, omogenă ca structură antropologică [76]. Mormintele de înhumație aparțin în marea majoritate unor copii ai comunității respective [77], ceea ce este o indicație despre înmormîntarea lor conform unor practici rituale speciale [78] și nu despre prezența celor creștine. Observațiile asupra ritualului au permis atribuirea necropolei unui grup de populație slavă caracterizat printr-un complex de trăsături comune formelor est-europoide [79].

O altă necropolă birituală, de data aceasta din Dobrogea, aduce de asemenea date interesante și revelatoare pentru problema biritualismului. Este vorba de cimitirul din epoca feudală timpurie de la Canlia unde, în urma studiului antropologic, a reieșit că există o strînsă analogie între incinerați și înhumați [80]. Această constatare permite a considera întreaga serie de la Canlia unitară, aparținînd unui singur grup etnic. Deoarece numărul de cazuri analizate este scăzut, nu se pot face atribuiri etnice ferme, dar antropologii subliniază o asemănare parțială cu seria de incine-

---

[73] Eugenia Zaharia, *Dridu...*, p. 117; idem, Apulum, 12, 1974, p. 289.

[74] Idem, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 285; I. Barnea, Peuce, 2, 1971, p. 219; idem, DID, III, p. 62—63; vezi și Șt. Olteanu, Revista de istorie, 28, 1975, 12, p. 1845, nota 34. Dealtfel, studii mai vechi asupra practicilor funerare la slavi au arătat că: 1) Înhumația pătrunde treptat la diferite triburi slave începînd din secolul al VII-lea și că 2) în cadrul aceleiași necropole slave coexistă ambele rituri funerare. Vezi T. Lewicki, ArcheologiaVarșovia, 5 (1952—1953), 1955, p. 12—154; J. Kostrzewski, *Obrzadek cialopalny u plemion polskich i slowian polnocnio-zachodnich*, Varșovia, 1960, p. 81—82; Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 232.

[75] D. Protase, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 153—159.

[76] Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 228.

[77] *Ibidem*, p. 234.

[78] *Ibidem*, p. 239.

[79] *Ibidem*, p. 217, 263.

[80] Dardu Nicolaescu-Plopșor și Wanda Wolski, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 365.

rație de la Gușterița (secolul al VIII-lea) [81], caracterizată prin unele trăsături întîlnite la formele mediteranoide [82]. Or, formele respective sînt atribuite populației locale [83].

Deși nu se pot rezolva fără echivoc toate problemele, este evident astăzi aportul cercetării paleoantropologice mai cu seamă în ceea ce privește informația asupra ritualului funerar. Conservator, neacceptînd ușor inovațiile, fenomenul ritualului prezintă subtilități specifice unor grupuri etnice, greu sau deloc sesizabile prin metoda arheologică, mai ales în cazul înmormîntărilor prin incinerare. În schimb, analiza antropologică poate oferi detalii despre diferențele de ardere (în funcție de sexe), despre atitudinea față de resturile cinerare (adunarea simbolică parțială sau totală, pisarea lor etc.), despre conținutul urnei, sexul și vîrsta aproximativă a celui incinerat, despre caracterele craniofaciale etc. Toate aceste observații efectuate la nivelul unor serii întregi, provenind din cimitire diferite, pot completa datele arheologice și pot duce la constituirea unui sistem de repere pe baza cărora se va putea ajunge și la precizări etnice [84]. În felul acesta colaborarea arheologiei cu antropologia va scurta probabil calea unor ipoteze și presupuneri [85]. Dealtfel pe măsura acumulării unui volum tot mai mare de materiale arheologice, sistematizarea ca și interpretarea acestora conform metodelor clasice, fără a recurge la alte discipline înrudite, nu mai poate da rezultatele cele mai concludente [86], în special în ceea ce privește problemele de etnogeneză din perioada migrațiilor. Ceea ce este dovedit și de faptul că anumite concluzii referitoare la necropolele feudale timpurii sînt infirmate de unele date obținute în urma studiului asupra materialului antropologic.

Pentru lămurirea complexelor probleme pe care le pun cimitirele feudale timpurii este necesară împletirea și mai strînsă a cercetării arheologice și antropologice. Această metodă trebuie aplicată în studierea tuturor necropolelor dar mai cu seamă a celor datate în veacurile VII—X de pe întreg cuprinsul țării [87].

La capătul acestei lucrări vom încerca să sintetizăm observațiile noastre : pe teritoriul Dobrogei [88] este cunoscut un număr de necropole ce se datează în vremea secolelor IV—XIII. Această perioadă cuprinde, între veacurile VII—X, un interval în care întîlnim ambele rituri funerare și un ritual extrem de diversificat, în care apar elemente de tradiție romană sau

---

[81] Th. Nägler, ForschVolkslandeskunde, 14, 1971, 1, p. 63—73.

[82] Dardu Nicolaescu-Plopșor și Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 366 ; vezi și studiul asupra necropolei de la Gușterița în *Elemente de demografie*..., p. 249—272.

[83] Dardu Nicolaescu-Plopșor, RevMuz, 4, 1967, 2, p. 107.

[84] *Ibidem*, p. 102 ; vezi și Dardu Nicolaescu-Plopșor și Wanda Wolski, Apulum, 9, 1971, p. 736.

[85] Idem, *Elemente de demografie*..., p. 233.

[86] Dardu Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 101.

[87] Pentru Transilvania vezi Mircea Rusu, *op. cit.*, p. 140—141.

[88] Reamintim că situația din nord-estul Bulgariei prezintă multe asemănări. Astfel practica înhumării în morminte cu lespezi de piatră sau cărămizi își găsește analogii atît în secolele III—IV la Varna, Obrocițe, Cavarna, cît și în unele necropole din secolele VIII-IX. Vezi M. Milčev, IzvestijaVarna, 8, 1951, p. 99 ; Gorana Tončeva, ArheologijaSofia, 4, 1962, 4, p. 58 ; vezi și Petre Diaconu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 235—237 ; idem, Glasul bisericii, 23, 1964, 7—8, p. 721. Vezi de asemenea monografia necropolelor din secolele VI—XI de pe teritoriu Bulgariei, Jivka Văjarova, *славят и прабългари по данни на некрополите от VI — XI на територията на България* Sofia, 1976.

romano-bizantină. Statistic, mormintele de incinerație sînt mai numeroase. Această stare de lucruri își are originile în situația din perioada romano-bizantină cînd — după cum ne informează unele izvoare narative, ca și legislația imperială a secolelor IV—VI — persistă încă unele elemente neconvertite la religia creștină. După căderea limesului, în condițiile ruralizării orașelor de care creștinismul era atît de legat, aceste elemente se vor menține cu atît mai mult, manifestîndu-se în aceleași forme. Unele date relevate de cercetarea antropologică a necropolelor feudale timpurii susțin această interpretare a realității arheologice.

Acest mod de a privi lucrurile are implicații serioase în problema romanizării și deci a continuității de viață pe teritoriul țării noastre, creștinismul constituind una din cele mai puternice probe pentru continuitate. Păstrarea și respectarea unor vechi tradiții de înmormîntare, avînd o origine traco-getică [89], nu pot reprezenta însă altceva decît o și mai sigură mărturie pentru continuitatea populației autohtone [90]. Trebuie să subliniem, înainte de a încheia, că această interpretare nu exclude cîtuși de puțin, pentru secolelele VII.—X. prezența unor populații alogene care însă vor fi asimilate în decursul timpului de către români.

BEOBACHTUNGEN ÜBER DIE GRÄBERFELDER AUS DER FRÜHMITTELALTERLICHEN ZEIT AUS DER DOBRUDSCHA

(ZUSAMMENFASSUNG)

Aus der Dobrudscha sind eine ganze Reihe von Gräberfeldern, welche man zwischen die IV.—XIII. Jh., eingliedern kann bekannt. Diese Zeitspanne umfaßt zwischen dem VII.—X. Jh., eine Periode, in der man beide Bestattungssittentypen, in einer mannigfaltigen Entfaltung, verzeichnen kann. Statistisch betrachtet, sind in dieser Zeitspanne die Brandgräber viel zahlreicher als die Körpergräber. In beiden Bestattungssitentypen finden wir viele Elemente die auf eine ganz sichere römische oder römisch-byzantinische Tradition hinweisen, (das Bedecken der Graburnen mit einem Deckel, ihre Beschützung durch Stein — oder Ziegelkisten, die Einrahmung der Körpergräber durch Steinplatten). Die bisher entdeckten Gräberfelder gehören einer bescheidenen, wohl dörflichen Gemeinschaft an. Der Verfasser ist der Meinung, daß die Aufbewahrung der Brandbestattung, wie auch die Aufbewahrung einer ganzen Reihe von Bestattungssittentraditionen, ihren Ursprung in der dörflichen Realität des IV.—VI. Jh. hat. Wie aus schriftlichen Quellen oder aus der kaiserlichen Gesetzgebung dieser Zeit ersichtlich ist, kann man vor allem im dörfli-

---

[89] Cu privire la problema permanențelor în ritualul funerar vezi Dardu Nicolaescu-Plopșor și Wanda Wolski, Apulum, 9, 1971, p. 735—751 ; vezi și Petre Diaconu, Dacia, N.S., 18, 1974, p. 291.

[90] Fernand Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 11 unde observă că ,,nimic nu se conservă cu mai mare persistență, de-a lungul generațiilor, ca obiceiurile funerare'', ceea ce asigură continuitatea ; Dardu Nicolaescu-Plopșor și Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 747, nota 12.

chen Milieu, eine ganze Reihe unchristlicher Elemente feststellen. Diese werden sich dann auch während der Völkerwanderungen des VII.—X. Jh., welche in der Dobrudscha den Zerfall des städtischen Lebens verursacht hat durchsetzen. Gleichzeitig mit der Eingliederung der Provinz in die byzantinische Verwaltungsform und der Konsolidierung der Kirche, wird sich die christliche Körperbestattung durchsetzen.

Am Ende seiner Darlegung, macht der Verfasser auf die Ergebnisse der paläoanthropologischen Forschung einiger Gräberfelder aufmerksam, Ergebnisse die seine Betrachtungsweise unterstützen.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

NOȚIUNEA DE „CULTURA KOSTOLAC" *

DE

PETRE I. ROMAN

Pe baza descoperirilor de la Šuplja, Stena, Vinča, Kostolac, Belgrad-Kalemegdan, Vučedol și Sarvaš, Vl. Milojčić a delimitat, în 1943, o nouă cultură a „epocii cuprului", căreia i-a dat numele de cultura Kostolac[1].

Zece ani mai tîrziu, a apărut un nou studiu, al aceluiași autor[2], în care se face o descriere a ceramicii și se precizează poziția cronologică a culturii Kostolac. Neavînd la dispoziție material dintr-un orizont Kostolac independent, Vl. Milojčić va face încadrarea culturală a materialului arheologic după criterii strict tipologice. Observațiile de la Vinča[3] și Vučedol au stat la baza încadrării cronologice a nou delimitatei culturi : mai nouă decît stadiul timpuriu al culturii Baden, contemporană atît cu etapele mijlocii și tîrzii ale culturii Baden cît și cu cele mai vechi straturi ale culturii Vučedol[4]. Din același studiu, reținem de asemenea : o evoluție mai îndelungată a culturii Kostolac (fără putința de a fi și argumentată, cu material, pe baze cronologice), cît și constatarea unor legături strînse cu ceramica cu împunsături succesive și cu cea ornamentată cu „boabe de linte" din Transilvania și cu locuirile Coțofeni din Oltenia[5].

Nu mult timp după aceea, M. Garašanin va introduce noțiunea de „Baden-Kostolac"[6] în cadrul unui fenomen de regionalizare a complexului Baden[7], înlocuind noțiunea de „cultura Kostolac", pe care n-o acceptă cu aceea de „specie Kostolac"[8].

În 1962, A. Benac va face cunoscută stațiunea de la Pivnica[9], care i-a permis să scrie despre „o cultură Kostolac pură (de origine nordică)"[10].

---

* Prezentul studiu reprezintă o formă ușor modificată a articolului *Der Kostolac-Kultur-Begriff, nach 35 Jahren* care va apare în vol. *Heidelberger Studien zur Chronologie der Stein- und Metallzeit, VI Milojčić zum 60. Geburtstag.* Textul în limba germană este însoțit de 12 planșe. Nu ne propunem, în rîndurile de față, întocmirea unui istoric al cercetărilor și nici un studiu exhaustiv asupra culturii Kostolac. Dorim doar să facem cunoscute rezultatele mai de seamă ale cercetărilor din România, față în față cu principalele probleme pe care noțiunea de „cultura Kostolac" le-a ridicat de-a lungul anilor.

[1] WPZ, 30, 1943, p. 41—54 și mai ales p. 53—54.

[2] Vladimir Milojčić, *Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des vorgeschichtlichen Seminars in Marburg/Lahn*, PZ, 34/35 (1949/1950), 1953, p. 151—158.

[3] La Vinča (*ibidem*, p. 157) resturi Kostolac apar de la adîncimea de 1,5 m, iar cele Baden între adîncimea de 2,5 m și 1,5 m.

[4] *Ibidem*, p. 157—158.

[5] *Ibidem*, p. 158.

[6] BerRGK, 39, 1958, p. 37 și urm.

[7] *Ibidem*, nota 191.

[8] *Ibidem*, p. 42 și notele 223—224. Și M. Garašanin (*op. cit.*, p. 43) va socoti „specia Kostolac" contemporană cu evoluția mai tîrzie a culturii Baden.

[9] GlasnikSarajevo, N.S., 17, 1962, p. 21 și urm.

[10] *Ibidem*, p. 40.

SCIVA, tomul 28, nr. 3, București, iulie—septembrie 1977, p. 419—429

După A. Benac, în Slavonia şi Syrmium purtătorii culturii Kostolac intră în strînse legături cu cei ai culturii Baden, iar în Serbia şi cu elemente Coţofeni, justificîndu-se, prin aceasta, noţiunea de „grupa Baden-Kostolac"[11].

I. Banner şi I. Bognár-Kutzián[12] împărtăşesc punctul de vedere enunţat de Vl. Milojčić cu privire la raportul cronologic dintre Kostolac şi Baden, cu menţiunea „că ambele specii ceramice pot apare şi împreună"[13] După ei, în Ungaria grupa Kostolac ar juca importantul rol de a ajuta la periodizarea materialelor Pecél, descoperirile ungare nesprijinind însă existenţa unei culturi independente Kostolac, mai nouă decît Baden[14]. În Ungaria grupa Kostolac ar pătrunde încet, dinspre sud spre nord.

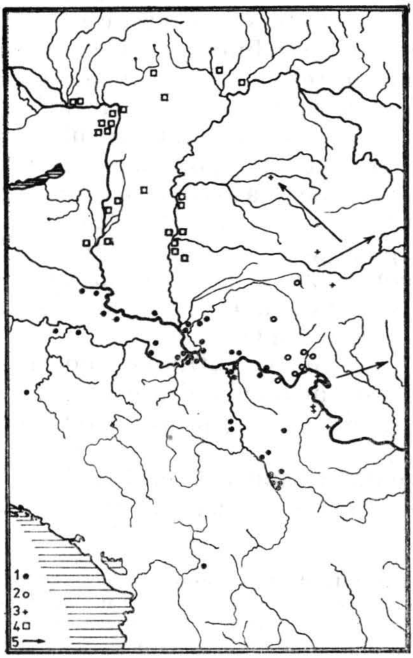

Fig. 1. Descoperiri de caracter Kostolac (după V. Pavúková, SlovArch, 16, 1968, 2, fig. 42, completată de autor). 1 Aria primară; 2 zonă intermediară Coţofeni-Kostolac; 3 importuri Kostolac în mediu Coţofeni; 4 zonă de expansiune a grupului Kostolac; 5 direcţii de influenţare asupra culturii Coţofeni.

Un ultim punct de vedere pe care-l amintim este acela emis de V. Pavúková care, bazîndu-se pe observaţiile stratigrafice şi studiul materialului provenind din săpăturile efectuate la Iža, afirmă: „grupa Kostolac este peste tot mai nouă decît cultura Baden, atît în ţinutul său central cît şi în regiunile periferice unde ea era răspîndită"[15].

★

[11] *Ibidem.*
[12] ActaArchHung, 13, 1961, p. 1 şi urm.
[13] *Ibidem*, p. 27.
[14] *Ibidem*, cu trimitere la Milojčić în WPZ, 30, 1943, p. 53.
[15] SlovArch, 16, 1968, 2, p. 353 şi urm. Pentru citat, vezi p. 420. Tot acolo, V. Pavúková nu acceptă sincronismul între Kostolac şi Baden mijlociu şi tîrziu.

Descoperiri de caracter Kostolac pe teritoriul României sînt cunoscute de mult timp[16], dar în legătură cu „cultura Kostolac" ele au fost puse pentru prima dată tot de M. Milojčić[17].

I. Nestor va atribui influențelor venite din Serbia și Slovenia un rol important în geneza ceramicii cu împunsături succesive din Transilvania [18].

Despre resturi Kostolac scriu Vl. Dumitrescu și I. Stratan, cu ocazia publicării unor descoperiri Vučedol, fortuite, provenind de pe insula Moldova Veche, fără a le putea preciza mai îndeaproape locul de descoperire[19].

V. Boroneanț va aduna, pentru prima dată, într-un singur studiu, toate descoperirile Kostolac din România, folosind titlul: „Cultura Kostolac de la Cuina Turcului"[20], cu toate că respectivele materiale s-au găsit în strat Coțofeni[21].

Unele probleme rezultate din descoperirile Kostolac de pe teritoriul României au fost cuprinse în două dintre studiile noastre. În primul [22] am scos în evidență dovezile de sincronizare dintre fazele II—III ale culturii Coțofeni și cultura Kostolac; în al doilea, mult mai amplu [23], am pus în valoare relațiile dintre cele două manifestări culturale.

Dacă analizăm, succint, elementele Kostolac și rolul acestora pe teritoriul României, putem spune următoarele:

1. Elementele Kostolac apar în așezări Coțofeni situate în regiunile muntoase (peșteri, adăposturi naturale sub stînci, pe înălțimi) ale părților

---

[16] Primele mențiuni le găsim, apud Leonhard Franz (WPZ, 13, 1926, p. 92), în ArchÉrt, 1886, p. 434; ArchÉrt, 1887, p. 49 și urm.; ArchÉrt, 1891, p. 378 și se referă la descoperirile de la Bocșa Montană (comună în jud. Caraș Severin), punctul Colțan. L. Franz (*op. cit.*, p. 91 și urm.) va publica mai multe fragmente ceramice provenind din același punct Colțan. Vl. Milojčić (PZ, 34/35, p. 158, cu referiri la L. Franz, *op. cit.*) face o confuzie, indicînd, ca punct de descoperire, Reșița. J. Banner (*Die Peceler Kultur*, p. 9) amplifică eroarea, „creînd" două puncte: Bocșa Montană, cu referire la ArchÉrt, 1887, p. 49 și urm. și Reșița, cu referire la L. Franz (*op. cit.*). Greșeala lui J. Banner intră și în literatura românească (de exemplu: D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, pl. III; V. Boroneanț, SCIV, 17, 1966, 2, p. 349).

[17] PZ, 34/35, 1949—1950, p. 158.

[18] I. Nestor, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 100.

[19] Dacia, N.S., 6, 1962, p. 411 și 425.

[20] SCIV, 17, 1966, 2, p. 345 și urm.

[21] *Ibidem*. Titlul este impropriu în cazul de față. Normal era să se consemneze doar existența unor elemente sau materiale de tip Kostolac în așezarea de la Cuina Turcului sau în alte descoperiri bănățene.

[22] P. Roman, *Kontakte der Coțofeni-Kultur mit den Baden-Kostolac- und Vučedol Kulturen im Westen Rumäniens*, comunicare la simpozionul internațional asupra eneoliticului tîrziu și bronzului timpuriu în ținutul dunărean, Novi Sad, 4—7 noiembrie 1974 (sub tipar).

[23] Idem, *Cultura Coțofeni*, București, 1976. În această lucrare (la fig. 8; pl. 3/2 și p. 54—55), sînt consemnate toate descoperirile de caracter sau care vădesc influențe Kostolac; sînt prezentate principalele caracteristici ale ceramicii din așezările românești (p. 40, 41, 43, 44; pl. 73—81, 104—116); rolul jucat de elementele Kostolac în procesul de regionalizare al culturii Coțofeni (la p. 47—49); relațiile dintre Coțofeni și Kostolac (p. 53—55), cu specială privire asupra tezei existenței unei culturi Kostolac independente pe teritoriul României (p. 55); poziția cronologică a descoperirilor Kostolac din România (fig. 6, 8, 9 și p. 61—62) etc.

sudice și răsăritene din Banat [24]. În așezările Coțofeni ale variantei din sudul Olteniei s-au găsit doar importuri Kostolac[25]; în partea de nord-est a Banatului are loc o „topire" a elementelor Kostolac în mediul Coțofeni[26] în timp ce în partea de sud a Banatului elementele Kostolac sînt integrate în mediul Coțofeni fără a-și pierde personalitatea. În unele din această ultimă categorie de așezări ele au avut un rol egal sau chiar precumpănitor[27], astfel încît denumirea de Coțofeni-Kostolac, pentru varianta din sudul Banatului, nu deranjează.

2. Strînsele contacte dintre Coțofeni și Kostolac, sesizate în Banat, explică influența „bănățeană" asupra așezărilor Coțofeni din zonele de munte sau podiș ale Transilvaniei sau din nordul Olteniei. Astfel, rolul jucat de factorul Kostolac în procesul de formare a variantelor Coțofeni din sudul și nordul Banatului, ca și asupra ornamenticii fazei Coțofeni III din Transilvania, nordul Olteniei și Crișana este mai mult decît evident.

3. În raport cu evoluția culturii Coțofeni, descoperirile Kostolac se eșalonează pe o lungă perioadă de timp. Ele sînt documentate în fazele II și III ale culturii Coțofeni din Banat și sînt sesizabile în așezările fazei Coțofeni III din restul arealului.

În succesiunea stratigrafică de la Herculane, resturi de caracter Kostolac sau care trădează astfel de influențe s-au descoperit în nivelurile fazelor Coțofeni II și III (respectiv în nivelurile de la *f* pînă la *j*) [28].

Și mai important este faptul că, în aceste niveluri, înregistrăm, cu claritate, o evoluție stilistică a ceramicii (atît în gama formelor cît și în ornamentică) de caracter sau influență Kostolac [29].

---

[24] V. Boroneanț (*op. cit.*, p. 349) menționează următoarele puncte cu descoperiri Kostolac: Reșița, Moldova Veche, Herculane, Bocșa-Colțan, peștera Româneşti, Jupalnic, peștera Maovăț și Ostrovu Banului. Reșița (vezi, mai sus, nota 16) și Ostrovu Banului (în acest punct s-au făcut cercetări ulterioare: Sebastian Morintz și P. Roman, SCIV, 20, 1969, 3, p. 293 și urm., care au demonstrat că resturile „Kostolac" sînt de fapt hallstattiene) trebuie înlăturate. Adăugăm, în schimb, alte puncte: Bănia, Cireșu, Ostrovu Corbului, Nandru-Peștera Spurcată, Țebea, Verbicioara (vezi P. Roman, *op. cit.*, fig. 8 și pl. 3/2; 81/19, 24, 25). Influențe evidente Kostolac sînt observabile pe ceramica de la Boarta (P. Roman. *op. cit.*, pl. 83/7; 84/4,5; 86/4; 87/1, 4, 5) sau Tăuți (*ibidem*, p. 83/16).

[25] La Ostrovu Corbului (P. Roman, *op. cit.*, pl. 104).

[26] Vezi, Peștera Româneşti, (P. Roman, *op. cit.*, pl. 107—108).

[27] O astfel de situație înregistrăm la Herculane— Peștera Hoților, nivelurile $h_1 - j$ (P. Roman, *op. cit.*, pl. 110—113); Bocșa Montană-Colțan(*ibidem*, pl. 114—116); Cuina Turcului (*ibidem*, pl 113; V. Boroneanț, *op. cit.*); Jupalnic (inedit, în colecția Liceului Orșova).

[28] La Băile Herculane — Peștera Hoților, peste stratul eneolitic final (P. Roman, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 31 și urm.) și sub cel din epoca bronzului, se află stratul de cultură Coțofeni cu numeroase niveluri de construcție (P. Roman, *Cultura Coțofeni*, fig. 6 și pl. 7) aparținînd fazelor Coțofeni Ic—III. Existența unor hiatusuri în succesiunea nivelurilor de construcții nu este exclusă însă.

[29] Cînd se compară, global, ceramica descoperită în faza Coțofeni II (nivelurile *f—g* de la Herculane) cu aceea din faza Coțofeni III (nivelurile $h_1—j$) faptul iese foarte clar în evidență. Ceramica fazei a II-a poate fi caracterizată astfel: „rolul punctelor — care acoperă suprafețe tot mai mari de vas — fiind încă secundar în compoziția ornamentală, respectiv formînd «manșeta» unui motiv ornamental, separînd, încadrînd sau intercalînd alte motive liniare sau umplînd diferite cadre ornamentale, dinainte trasate. Încercările de a forma, cu ajutorul punctelor, compoziții ornamentale, în care ele să joace rolul principal, sînt încă stîngace" (P. Roman, *op. cit.*, p. 41). În schimb, în faza Coțofeni III motivistica ornamentală este ordonată în metope și frize, realizate îndeosebi din puncte (*ibidem*, p. 44. Compară de asemenea și pl. 73 — 79 cu pl. 109—113). Reținem și tendința de a acoperi cu o substanță albă zone hașurate (*ibidem*, pl. 111/5; 113/2, 4, 5, 8) care anunță excizia propriu-zisă, vădind influențe vučedoliene. Dealtfel, în nivelurile $h_4 —j$ sînt sesizate și alte elemente Vučedol.

În aşezarea de mari dimensiuni şi îndelungată folosire de pe Ostrovu Corbului [30] — km fluvial 911 — s-au descoperit importuri Kostolac şi Vučedol, constînd din fragmente ceramice. Aşezarea se datează în faza III a culturii Coţofeni şi aparţine variantei din sudul Olteniei. La Băile Herculane — Peştera Hoţilor, fragmente ceramice tipice variantei sud-olteneşti din faza Coţofeni III, s-au descoperit în nivelurile h_1 — i [31].

La Moldova Veche, pe înălţimea „Humca" de pe insulă [32], într-un strat de cultură cu trei mari perioade de construcţie, au fost descoperite resturi caracteristice Vučedol acompaniate, în primele două niveluri, de ceramică Kostolac, în cadrul căreia remarcăm frecventa apariţie de motive triunghiulare asemenea celor de la Gomolava [33]. La cca 1 km mai departe de aşezare au fost săpaţi doi tumuli aplatizaţi, ambii conţinînd morminte de incineraţie în urne cu capac şi inventar format exclusiv din vase vučedoliene cu similitudini în nivelul superior de pe înălţimea Humca [34].

Alte descoperiri, care se referă la sincronismul Kostolac—Coţofeni III, le-am enumerat cu alt prilej [35]. De această dată, reţinem atenţia asupra unor materiale provenite de la Sîmpetru German — Fîntîna Vacilor [36]. Ceramica de la Sîmpetru German, prin forme şi decor, iese din cadrul cul-

[30] Pe Ostrovu Corbului există numeroase obiective arheologice dar două dintre ele s-au impus atenţiei: Botu Piscului, aşezare cercetată între cele două războaie mondiale şi deseori menţionată în literatura de specialitate (A. Bărcăcilă, Dacia, 1, 1924, p. 283 şi urm.; D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, AO, 18, 1939, passim; idem, Materiale, 1, 1953, p. 591 şi urm.) şi Botu Cliuciului — situat în jurul km fluvial 911. Pe Botu Cliuciului s-au făcut săpături între 1970—1976. Stratul de cultură, gros de 4 m, cuprinde următoarea succesiune de locuiri: epipaleolitic (cultura Schela Cladovei), Strarčevo, Sălcuţa IIc—III (după periodizarea D. Berciu), un cimitir cu prototipuri Bodrogkeresztúr, o întinsă aşezare Coţofeni, resturi sporadice Glina III, aşezare proto-Gîrla Mare, strat daco-roman, locuiri sporadice feudale, timpurii şi tîrzii. Stratul Coţofeni, gros pînă la 1 m, este format din circa şapte niveluri de construcţii marcate prin locuinţe de suprafaţă şi o construcţie de mari dimensiuni (casă obştească? loc de cult?). De pe plajă au fost adunate mai multe fragmente ceramice de tip Kostolac şi Vučedol. Stratigrafic, un fragment Vučedol a fost descoperit în cel mai vechi nivel de locuire, altele în nivelurile superioare. Din nivelurile mijlocii şi inferioare ale stratului Coţofeni provin şi cîteva fragmente Kostolac, unul dintre ele reprodus de noi (*op. cit.*, pl. 104/3). Fragmentele Kostolac se înscriu, tipologic, în perioada nivelurilor tîrzii de la Herculane. În ultimul nivel s-a găsit şi un fragment de strachină pe care se asociază maniera de ornamentare Kostolac cu aceea Vučedol.

[31] P. Roman, *op. cit.*, pl. 109/3, 8; 110/2, 8; 111/6; 112/1, 9.

[32] În 1967, 1968 şi 1970 prin săpăturile de control de pe înălţimea Humca s-a investigat, la baza depunerilor arheologice, un strat de cultură gros de circa 80 cm şi perforat, din loc în loc, de gropi Vatina timpurii (Pančevo-Omoljca). Primele două niveluri conţin locuinţe de suprafaţă (parţial dezvelite din cauza stratului gros de nisip eolian care le acoperă) şi au un bogat material arheologic. Un al treilea nivel de construcţie este reprezentat prin complexe sărăcăcioase.

[33] Rastko Rašajski, RadVojvodMuz, 3, 1954, p. 187 şi urm., pl. XII/1; M. Girič, RadVojvodMuz, 9, 1960, p. 112 şi urm. pl. VI/8. Tot acolo, la pl. I—VI, sînt reproduse şi alte fragmente ceramice cu bune analogii la Moldova Veche — Humca.

[34] Primul dintre tumuli (T. 1) era format dintr-un ring inelar de piatră. Mormîntul, constînd din vasul urnă, capac şi alte vase de inventar, se afla în centrul movilei, sub o aglomerare de pietre. Totul era acoperit cu nisip roşcat care forma mantaua movilei. Tumulul 2, de asemenea aplatizat, nu avea nici ring, nici aglomerare de pietre. În apropierea centrului movilei s-a găsit o urnă plină cu oase calcinate, acoperită cu capac. În centrul movilei am aflat un mic depozit de podoabe (P. Roman, *op. cit.*, pl. 8/19 a-d); puţin mai departe, o grupare de vase, fără urme de oase calcinate. Resturile Vučedol publicate de Vl. Dumitrescu şi I. Stratan (*op. cit.*, p. 411 şi urm.) provin, probabil, de pe înălţimea Humca. Cel puţin marea lor majoritate. Nu este exclus însă ca unele vase, cele întregibile, să fi format inventarul unor morminte de incineraţie.

[35] P. Roman, *Kontakte der Coţofeni Kultur*...

[36] Egon Dörner, Materiale, 9, 1970, p. 455, fig. 10/5.

turii Baden, dar nu este încă, după a noastră părere, integrată pe deplin în fenomenul Kostolac. Dacă, în cazul de față, putem vorbi de un stadiu timpuriu Kostolac sau, mai curînd, de o comunitate Baden puternic influențată de curentul Kostolac (deci de o așezare Baden-Kostolac) rămîne ca mai ample săpături, în amintitul punct, s-o deslușească. Un fragment ceramic tipic (prin pastă, culoare, formă, decor) pentru SîmpetruGerman, care face notă discordantă în raport cu restul materialelor (deci import), s-a găsit în nivelul *g* din Peștera Hoților de la Băile Herculane (deci Coțofeni II b) [37].

Pe o ceașcă de la Sălacea, care apare în asociere cu material clasic Baden, de nuanță Viss, sesizăm o expresivă asociere Baden—Kostolac: pe formă Baden găsim un decor în „formă de șah", în cadrul unei frize ornamentate cu triunghiuri hașurate.

*

Revenim la noțiunea de „cultura Kostolac", în lumina pe scurt expuselor rezultate ale cercetărilor din România.

În „cultura Kostolac", Vl. Milojčić a cuprins: a) un spațiu limitat (un centru pe valea Moravei, altul de-a lungul Dunării, între zona de confluență a Dravei și regiunea Porțile de Fier) [38]; b) forme și motive ornamentale care nu lipsesc nici din complexele Baden sau Coțofeni [39].

Introducînd noțiunile de „grupa Baden-Kostolac" și „specia Kostolac", cu referire la același spațiu geografic discutat de Vl. Milojčić, M. Garašanin [40] nu a găsit o soluție prea fericită, căci aceste noțiuni făceau abstracție, pe de o parte de existența unor orizonturi Baden propriu-zise în Iugoslavia, iar pe de alta de faptul că noțiunea de Kostolac a lui Vl. Milojčić cuprindea în ea și elemente de tradiție sau transmisie Baden propriu-zise. Cu noțiunea de Baden-Kostolac, la acea vreme, M. Garašanin ar fi putut defini, în cel mai bun caz, o fază din evoluția generală a culturii Baden de pe teritoriul Iugoslaviei.

Folosirea noțiunilor de „Kostolac pur" [41] pentru unele așezări din Bosnia ni se pare de asemenea nepotrivită căci prin Kostolac, Vl. Milojčić definea o manifestare culturală specifică, autohtonizată, în care elementele „impure" (în speță Baden sau autohtone, în general) erau deopotrivă Kostolac. Deoarece, în raport cu așa-zisele așezări „Kostolac curate" din Bosnia, „cultura Kostolac" a lui Vl. Milojčić ar deveni un „Kostolac impur", denumirea de grupa sau cultura Pivnica, pentru așezările „curate Kostolac" ale lui A. Benac, ar fi cea mai potrivită. În acest fel „cultura Kostolac" ar rămîne să definească manifestări culturale autohtone alterate de „elemente Pivnica" sau „comunități Pivnica" ce au asimilat fondul autohton din Serbia.

---

[37] P. Roman, *Cultura Coțofeni*, pl. 78/5.

[38] PZ, 34/35, 1949—1950, fig. 2.

[39] *Ibidem*, p. 156—157 și fig. 1/1, 5, 7, 8, 11; idem, WPZ, 30, 1943, p. 51, fig. 8/1, 3, 4

[40] BerRGK, 39, 1958, p. 37 și urm. Nu este defel exclus ca într-o importantă zonă a arealului „Baden-Kostolac" locul componentei Baden să fie ținut, în realitate, de Coțofeni (vezi, P. Roman, *op. cit.*, capitolul „aria de răspîndire").

[41] A. Benac, *op. cit.*, p. 38—40.

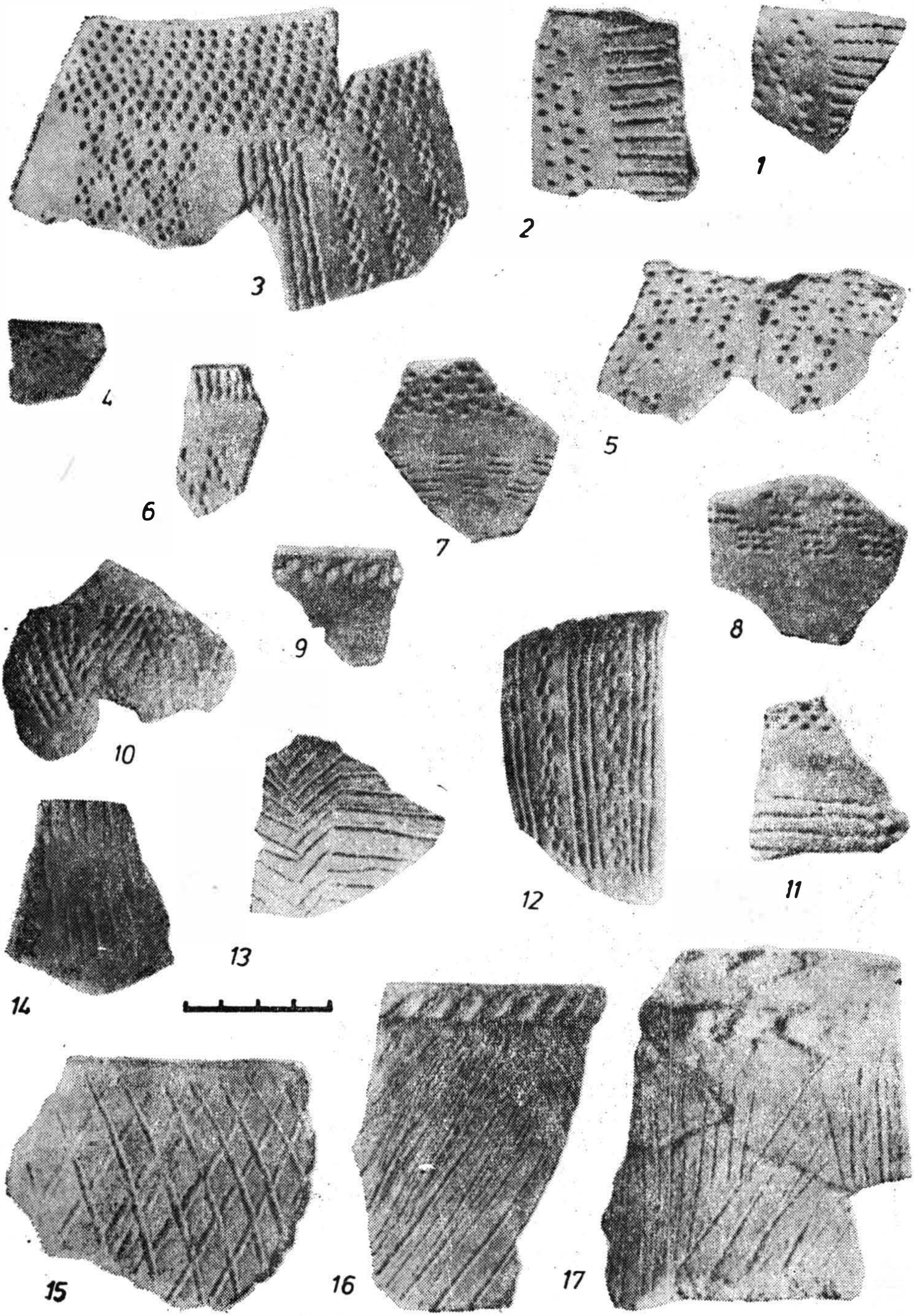

Fig. 2. Ceramică din nivelurile $h-i$ din „Peştera Hoţilor” de la Băile Herculane.

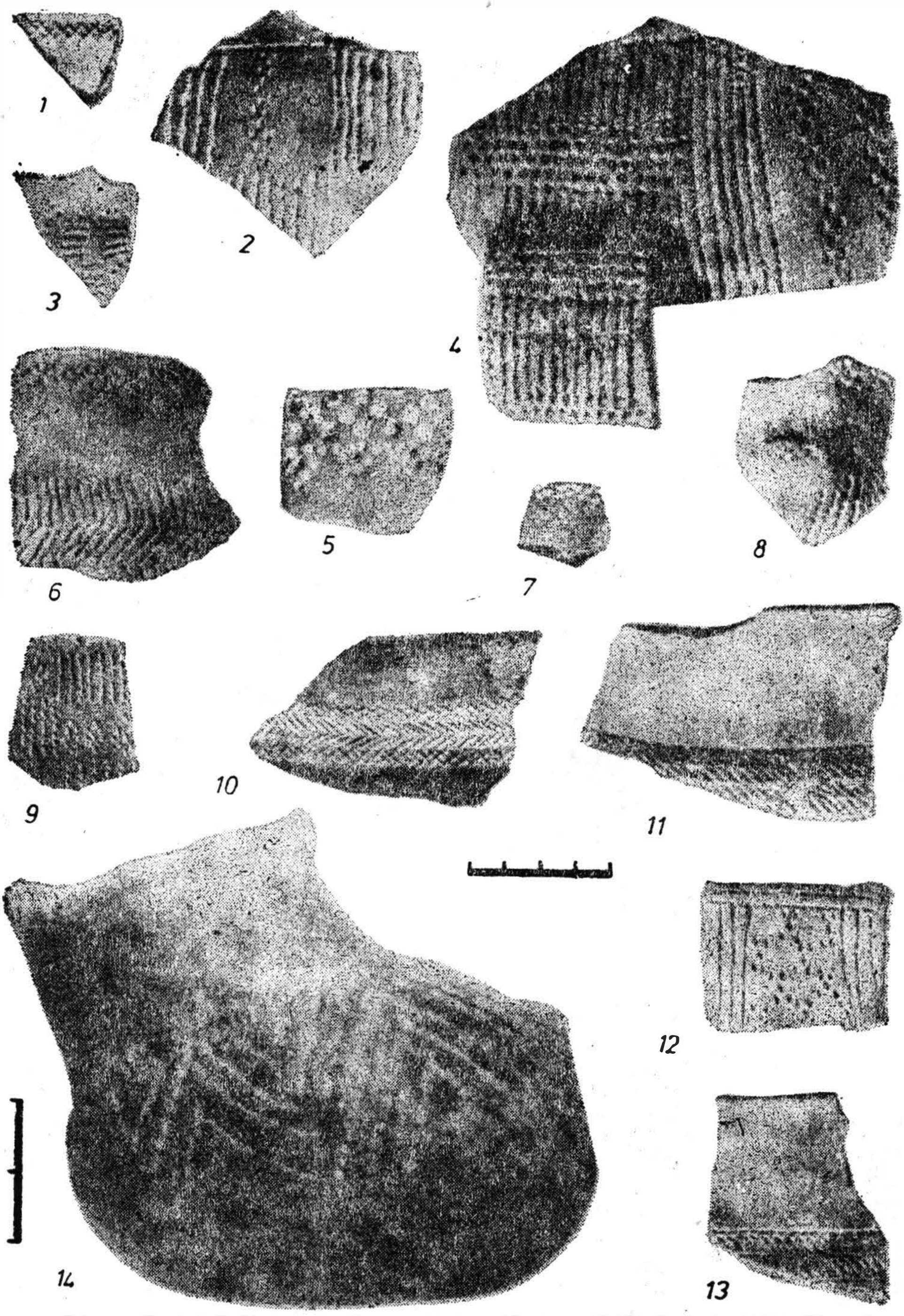

Fig. 3. Ceramică din nivelurile $h - l$ din „Peştera Hoţilor" de la Băile Herculane (1—13) şi askos de la Bocşa Montană — „Colţan".

Denumirile de Baden—Kostolac sau Coţofeni—Kostolac ar putea fi utilizate pentru acele zone în care elementele Kostolac (în sens Vl. Milojčić) s-au infiltrat sau au influenţat puternic comunităţile Baden (în Bačka, de exemplu) [42] sau Coţofeni (în sudul Banatului).

Un proces de integrare a elementelor de caracter Pivnica, ce presupune — în unele cazuri — răspîndirea unei "mode" stilistice, iar în altele şi o mişcare etno-culturală, se constată în întreg spaţiul de manifestare Kostolac. Aceasta duce la un proces de regionalizare culturală, Kostolac însuşi fiind o expresie a unei astfel de regionalizări.

Judecînd datele de stratigrafie orizontală şi verticală, Vl. Milojčić a preconizat o mai îndelungată evoluţie a culturii Kostolac şi anume pe durata mijlocie şi tîrzie a culturii Baden şi timpurie a culturii Vučedol. Cercetările ulterioare din Iugoslavia au confirmat acest punct de vedere [43], iar cele din România par şi mai concludente în acelaşi sens [44]. În raport cu

[42] Descoperirile aduse în discuţie de S. Karmanski (*Bakarnodobni lokaliteti jugozapadne Bačke II*, Odžaci-Bačka Palanka, 1970), din împrejurimile Odžaka, reflectă, după părerea noastră în modul cel mai clar, acest proces de regionalizare a unor comunităţi Baden aflate sub influenţă Kostolac. În această categorie de aşezări intră probabil şi Skorenovac (M. Garašanin, *op. cit.*, pl. 7/1,4) şi Sînpetru German (E. Dörner, *op. cit.*, fig. 10/5). Un punct de vedere opus întîlnim la V. Pavúková (SlovArch, 22, 1974, 2, p. 348), care, încadrînd descoperirile lui S. Karmanski „în faza clasică veche a culturii Baden", socoate că o categorie importantă a materialului arheologic aparţine culturii Kostolac şi este mai tîrziu decît locuirea Baden. Chiar în cazul cînd acest material a apărut împreună în două gropi, după V. Pavúková el „trebuie să fi ajuns în obiective secundar" (*ibidem*). Este, după a noastră apreciere, cît se poate de evident însă că resturile „Kostolac" sînt foarte timpurii în raport cu Iža (V. Pavúková, SlovArch, 16, 1968, 2, p. 353 şi urm.); chiar V. Pavúková va sugera dealtfel că unele descoperiri Kostolac din Ungaria de sud „par cam vechi... aceasta putînd fi o urmare a unei fine deosebiri cronologice, aber nicht sein muss" (*ibidem*, p. 418).

[43] Vezi, în acest sens, S. Dimitrijević, Opuscula Archaeologica, 1, 1956, p. 55 (paralelismul cu fazele Vučedol de la 1 la 3); la Gomolava, stratul Kostolac este cel mai reprezentativ, cuprinzînd două niveluri de construcţie (R. Rašajski, *op. cit.*, p. 187 şi urm.; N. Tasić, RadVojvodMuz, 14, 1965, p. 177 şi urm.; idem, *Badenski i Vučedolski Kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Belgrad, 1967, p. 92; B. Brukner, *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats*, Belgrad, 1971, p. 171 şi urm). Dacă comparăm materialele provenite din vechile săpături din Iugoslavia cu cele de la Herculane şi Moldova Veche, deosebirile tipologice care se constată pe materialele din Iugoslavia pot căpăta şi valori cronologice. După criterii strict tipologice, presupunem că majoritatea resturilor Kostolac de la Vučedol (V. Hoffiller, CVA, Zagreb, 1, pl. 35/20, 23, 24, 26, 30; 36; R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, pl. 22/3; 24/5—8, materiale rezultate din groapa II G_1) se înscriu într-un orizont timpuriu, pe care îl putem numi de tip Bogojevo (R.R. Schmidt, *op. cit.*, 36, p. 141; I. Banner—I. Bognár Kutzián, Swiatowit, 23, 1960, pl. IX şi X/1—4. Tot în acest grup intră probabil şi V. Hoffiller, *op. cit.*, pl. 35/20—22, 29. „Stilul" este reîntîlnit printre descoperirile lui S. Karmanski, *op. cit.* ca şi la Palatabozsok şi Hódmezövásárhely-Bodzáspart: I. Banner, *op. cit.*, pl. LII—LV şi CVII—CXII). Acest stadiu ar putea fi caracterizat astfel: acoperirea uniformă a unei mari părţi din corpul vasului cu metope largi, realizate din puncte sau din alternanţe de puncte cu linii realizate prin împunsături succesive. La Vučedol (V. Hoffiller, CVA, Belgrad, 2, pl. 9/16) apar şi resturi care îşi găsesc analogii doar în nivelurile superioare de la Herculane şi în aşezarea de la Moldova Veche—Humca. Foarte evidente sînt apoi analogiile care se pot stabili între resturile Kostolac de la Moldova Veche şi Gomolava (vezi Rasto Rašajski, *op. cit.*, pl. XI/31—33; XII/1, 2, 4, 16, 18; M. Girić, *op. cit.*, pl. I—IV; N. Tasić, RadVojvodMuz, 14, 1965, fig. 6—7 şi pl. II—IV).

[44] P. Roman, *op. cit.*, p. 51 şi urm.; idem, *Kontakte der Coţofeni Kultur*... În stadiul documentării actuale este cît se poate de clar sincronismul dintre fazele Coţofeni I—II şi Baden pe de o parte şi cel dintre fazele Coţofeni II—III şi Kostolac—Vučedol pe de alta. Influenţele Kostolac asupra unor descoperiri Baden din România (de exemplu: Pişcolt, Sălacea) ni se par de asemenea foarte evidente.

Baden, sincronismul preconizat de Vl. Milojčić trebuie înțeles, evident, în spații diferite. Faptul că în Ungaria influențe și elemente Kostolac (sau poate Pivnica) se constată și în așezări Baden de caracter Viss-Uný [45] nu infirmă existența unei culturi independente Kostolac în alt spațiu geografic ci, dimpotrivă, o confirmă. Tot astfel, existența unui orizont Kostolac, post Baden, în Ungaria nu este de exclus ci, dacă avem în vedere situația din estul Cehoslovaciei [46], este obligatoriu. Este adevărat că resturi Kostolac nu apar în descoperiri Nyirség și Makó, cum se întîmplă în Vučedol, dar acest fapt poate constitui o dovadă că Nyirség și Makó sînt mai noi decît Vučedol[47], putînd reprezenta regionalizarea fenomenului Vučedol în Ungaria.

Deplasarea de la sud spre nord va fi fost determinată de mișcarea Glina III spre Serbia [48].

Observațiile stratigrafice realizate de V. Pavúková [49] la Iža sînt desigur excelente. Ele dovedesc însă că în Slovacia cultura Kostolac (evident deosebită, acolo, de Baden) a ajuns de abia în stadiul ei final de evoluție la un orizont Vučedol, contribuind, prin impulsurile transmise, la formarea grupei Bošaca. Delimitarea unui anumit orizont din evoluția culturii Kostolac, într-o anumită regiune, nu sprijină însă afirmația că această cultură cunoaște doar o scurtă evoluție [50] și că o constatare le înlătură pe celelalte. Acestea din urmă își păstrează întreaga valabilitate pentru regiunile geo-culturale în care s-au aflat.

---

[45] I. Banner — I. Bognár—Kutzián, ActaArchHung, 13, 1960, p. 27, 31. Nu este exclus ca ornamentele realizate din puncte, atît de frecvente la un moment dat pe ceramica Baden, să se datoreze influențelor grupului Kostolac.

[46] Cum se întîmplă la Iža (V. Pavúková, *op. cit.*, p. 353 și urm.) unde curentul Kostolac ajunge însoțit de elemente Vučedol. Dealtfel, unele materiale reproduse de I. Banner — I. Bognár — Kutzián (*op. cit.*) își găsesc analogii perfecte în niveluri superioare ale stratului Coțofeni de la Herculane — Peștera Hoților, unde prezența vučedoliană este evidentă. Astfel, fig. 2 (de la Bodrogkeresztúr) are analogii exacte în nivelul *j* de la Herculane; pl. V/2, 3 de la Békásmegyer (*ibidem*) ca și acelea de la Szigetmonostór — Donauufer (*ibidem*, pl. III; IV/1—3, 5—7, 10—14; V/1, 4—8) care își găsesc similitudini în aceleași orizonturi tîrzii.

[47] Este de presupus că evoluția complexului Vučedol nu a început și nu s-a încheiat peste tot în același timp. Pe teritoriul României, infiltrări Vučedol s-au produs în etapele 2—3 ale lui S. Dimitrijević (*op. cit.*) dacă avem în vedere descoperirile de la Moldova Veche (Vl. Dumitrescu și I. Stratan, *op. cit.*), Ostrovul Corbului și din zona Porților de Fier (V. Boroneanț, RevMuz, 5, 1968, 2, p. 352 și urm.). Încheierea așezărilor Coțofeni datate cu importuri Vučedol și a celor în care elementul Vučedol este precumpănitor (ca la Moldova Veche — Humca) se petrece brusc. La Ostrovu Corbului peste ultimul nivel de locuire Coțofeni apar resturi sporadice Glina III; la Moldova Veche—Humca ultimul nivel de construcție are o existență efemeră. Care a fost amploarea șocului Glina nu putem preciza cu exactitate. Totuși, manifestări de genul Belotic-Bela Crkva (M. Garašanin, *op. cit.*, p. 90 și urm. și pl. 20) nu pot să nu fie puse în legătură cu această mișcare, situație în care sincronismul între Vučedol și Nyirség este pus, pe bună dreptate, sub semnul întrebării (I. Bóna, ActaArchHung, 27, 1975, p. 285).

[48] Mai pe larg problema a fost tratată de P. Roman în comunicarea prezentată la al II-lea Congres de tracologie, București, septembrie 1976.

[49] *Op. cit.*, p. 353 și urm.

[50] V. Pavúková (*op. cit.*, p. 420), generalizînd observațiile de la Iža, nu acceptă sincronismul Baden cu Kostolac în spații diferite.

LA NOTION DE «CIVILISATION DE KOSTOLAC»

(RÉSUMÉ)

L'auteur analyse les principales thèses émises sur la notion de civilisation de Kostolac, et les confronte avec les résultats des recherches effectuées en Roumanie. Il présente les points de vue de Vl. Milojčić (notes 1—2) M. Garašanin (note 6), A. Benac (note 9), I. Banner — I. Bognár — Kutzián (note 12) et V. Pavúková (note 13). L'auteur passe brièvement en revue les principales découvertes de Roumanie (Băile Herculane — Peştera Hoţilor, Moldova Veche, Cuina Turcului, Ostrovu Corbului), et la façon dont se manifestent les éléments Kostolac en milieu Coţofeni.

Pour terminer, l'auteur revient sur les thèses exposées plus haut, et conclut que celles émises par Vl. Milojčić ont été confirmées par les recherches ultérieures.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Découvertes de caractère Kostolac (d'après V. Pavúková, SlovArch, 16, 1968, 2, fig. 42, complétées par l'auteur).

1 Aire primaire; 2 zone intermédiaire Coţofeni-Kostolac; 3 importations Kostolac en milieu Coţofeni; 4 zone d'expansion du groupe Kostolac; 5 directions des influences sur la civilisation de Coţofeni.

Fig. 2. Céramique des niveaux *h* — *i* de «Peştera Hoţilor», à Băile Herculane.

Fig. 3. Céramique des niveaux *h* — *i* de «Peştera Hoţilor», à Băile Herculane (1—13) et vase-askos de Bocşa Montană — «Colţan».

AŞEZAREA ŞI NECROPOLA DE LA GHERĂSENI-BUZĂU (Noi dovezi despre continuitatea populaţiei autohtone de la Dunărea de Jos)

DE

GH. DIACONU

Situaţia geografică — Istoricul cercetărilor. La nord-est de comuna Gherăseni, jud. Buzău, pe malul drept al rîului Călmăţui, în punctul denumit de către localnici — Lacul Frîncului — situat între albia rîului amintit şi un drum de ţară care leagă cătunul Budişteni de Cremenea, au fost descoperite în urmă cu un deceniu şi jumătate importante urme arheologice. Cercetările de la Gherăseni au fost executate în două etape şi anume: în anul 1961 şi anul 1965 de către un colectiv de cercetători de la Institutul de arheologie din Bucureşti şi de la Muzeul de istorie din Ploieşti [1] (fig. 1).

În perimetrul cercetat au fost descoperite antichităţi din comuna primitivă aparţinînd culturii eneolitice Criş-Starcevo ; un al doilea orizont este reprezentat de un cimitir cu înmormîntări cu ocru roşu (fig. 1, 4). În imediata apropiere a mormintelor cu ocru a fost dezvelit parţial un complex cu cranii de cal dispuse în cerc [2].

Datarea şi încadrarea acestui complex a rămas neclară şi comportă încă cercetări. În sfîrşit, pe acelaşi teritoriu au fost surprinse urme de viaţă din prima epocă a fierului, de tip Bîrseşti-Ferigele [3].

Staţiunea arheologică de la Gherăseni — Buzău a intrat în literatura de specialitate graţie rezultatelor obţinute cu privire la epoca migraţiei popoarelor.

Primul obiectiv important este reprezentat de o necropolă mixtă (înhumaţi şi incineraţi), care datează din secolul al IV-lea e.n. Necropola a fost descoperită întîmplător de către ţăranii cooperatori care, cu prilejul unor lucrări agricole, au găsit două morminte de incineraţie. Necropola este situată în zona în care apar complexele din comuna primitivă, de care am amintit (fig. 1).

Cercetarea necropolei a început prin trasarea cîtorva secţiuni, care au avut scopul de a surprinde limitele cimitirului. În cuprinsul unora dintre secţiuni au fost identificate marginile de nord, est şi sud ale cimitirului. Cu acelaşi prilej au fost descoperite 20 de morminte dintre care 10 de înhumaţie, iar restul de incineraţie (fig. 2).

---

[1] În campania din 1961 a participat la cercetarea necropolei Victor Teodorescu de la Muzeul de istorie din Ploieşti ; în 1965, acelaşi cercetător a salvat mormintele din secolul al V-lea e.n., situate în periferia de nord—nord-est a aşezării ; v. Gh. Diaconu, *Despre descoperirile de la Gherăseni—Buzău*, Studii şi cercetări de istorie buzoiană, 1973, p. 7, notele 1—3.

[2] Cercetarea complexului a fost făcută de Victor Teodorescu.

[3] Vestigiile din comuna primitivă au fost încadrate cultural de Victor Teodorescu.

S C I V A, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, iulie—septembrie 1977, p. 431 — 457

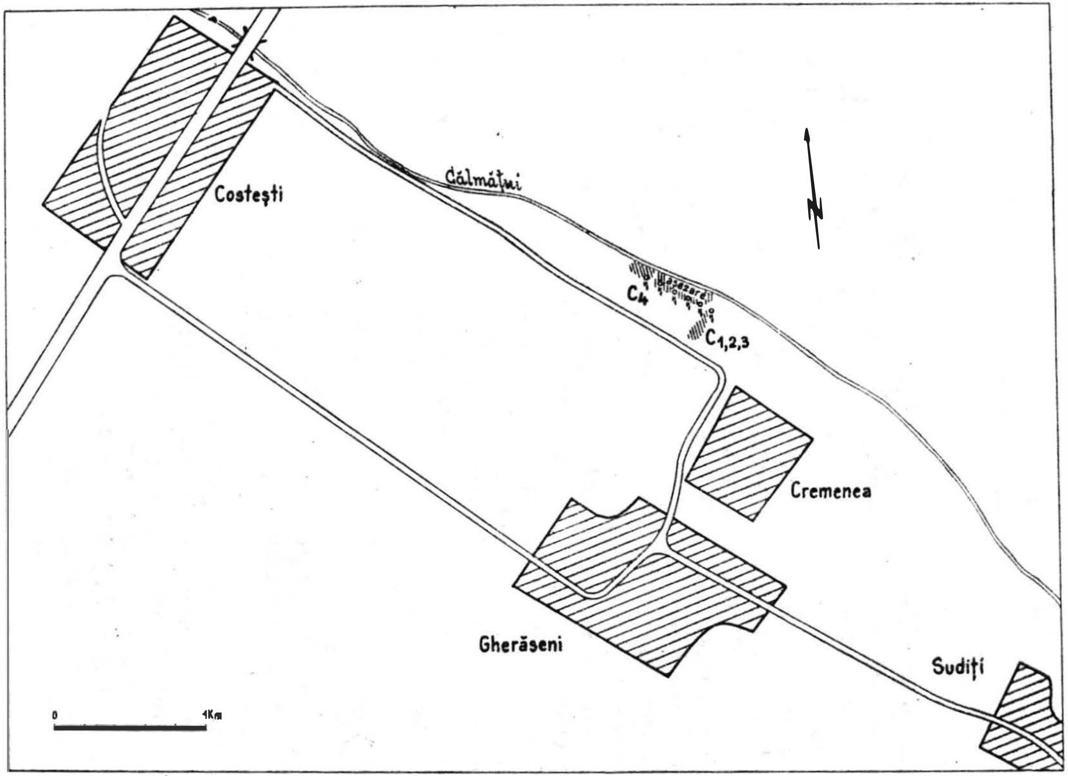

Fig. 1. Comuna Gherăseni cu cătunul Cremenea ; pe malul drept al Călmățuiului așezare din secolul al IV-lea e.n. ; C 1 necropola din secolul al IV-lea e.n. ; C 2 morminte ocromane ; C 3 mormint hallstattian ; C 4 morminte din secolul al V-lea e.n.

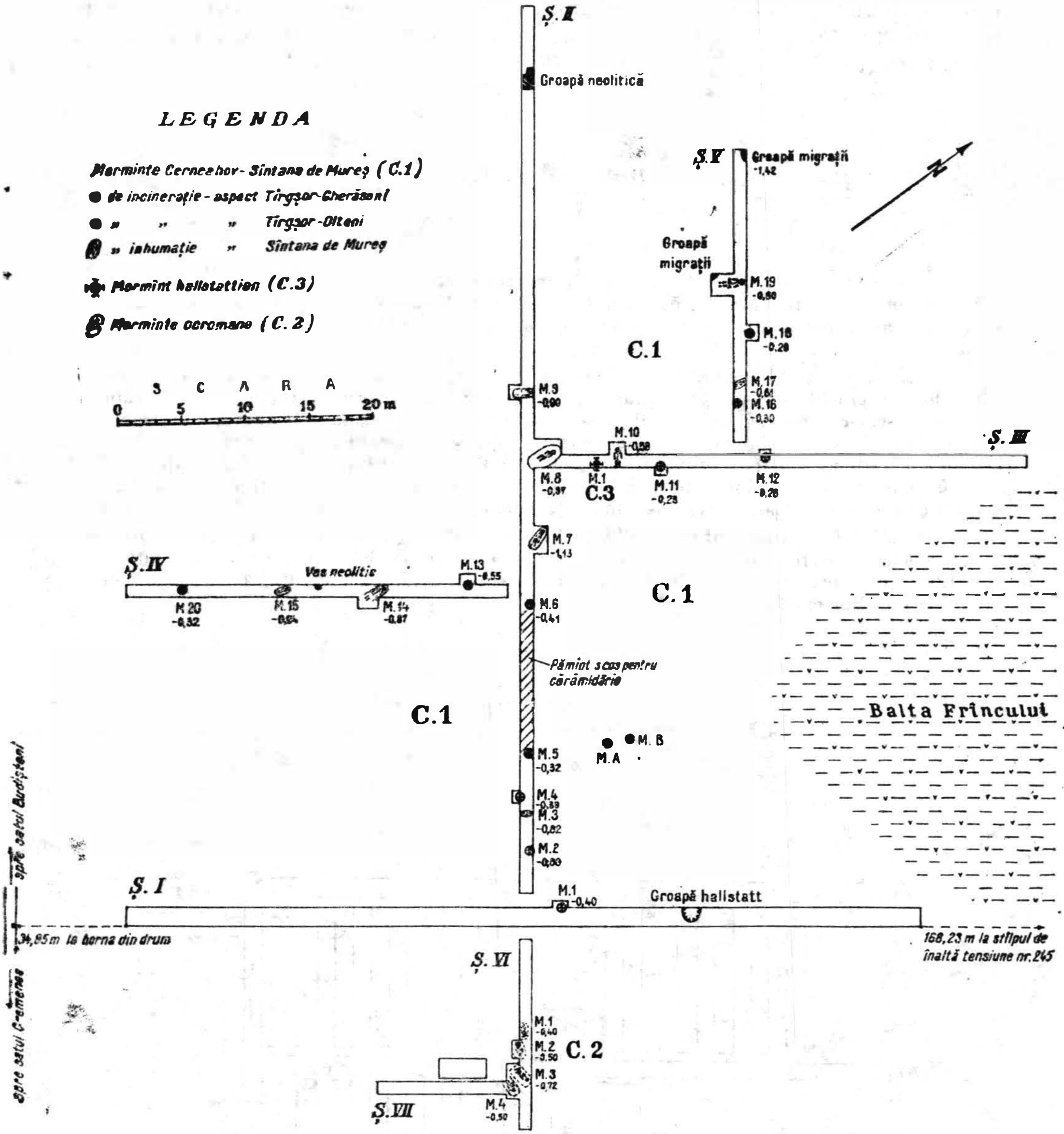

Fig. 2. Planul general al săpăturilor din necropola nr. 1 de la Gherăseni.

Mormintele de inhumaţie sînt dispuse în şiruri, orientate pe direcţia nord-sud şi cuprind un inventar bogat, aşa după cum se va arăta cu prilejul descrierii fiecărui mormînt în parte.

Potrivit inventarului, ritului şi ritualurilor de înmormîntare, mormintele de incineraţie se împart în două categorii : în prima se înscriu mormintele ale căror vase şi podoabe au fost arse în ruguri ; în cea de-a

doua categorie au fost grupate mormintele cu oasele calcinate depuse în urne cu sau fără capace; la această grupă urnele şi capacele nu au fost arse în ruguri.

Descrierea mormintelor

Mormîntul 1 — Incinerat; descoperit în secţiunea I A la —0,40 m, reprezentat de o jumătate de oală zgrunţuroasă, pe fundul căreia erau depuse cîteva oase calcinate şi un ciob dintr-un vas cenuşiu din pastă fină; urna a fost acoperită cu o ceaşcă din pastă zgrunţuroasă (fig. 7/7, 12/3); fără alt inventar.

Mormîntul 2 — Incinerat; descoperit în S II A, la —0,30 m de la partea superioară a vaselor; fragmente din pîntecul unui vas cu pereţii groşi, la origine cenuşiu, dar a căpătat culoarea roşcat-cărămizie datorită arderii secundare; în colţul de sud-vest al gropii un fragment dintr-un vas zgrunţuros; în colţul de nord-est al gropii un fragment dintr-un urcior cu toartă; fragmente dintr-un vas cu pereţii groşi cu buza lată, cu profilul buzei în forma literei „T"; în groapă femure de bovine depuse ca ofrandă la —0,20 m sub urnă, netrecute prin foc; la nivelul oaselor de animal, cîteva oase umane calcinate, arse destul de slab; fără alt inventar.

Mormîntul 3— Înhumat; *foetus* în S II A, la —0,82 m; orientat nord-est 20°—sud-vest 210°; scheletul foarte slab conservat; s-au păstrat resturi din calota craniană, din occipital, din parietale, humerusul stîng, un fragment din bazin şi o bucată de femur. În groapă şi sub schelet cîteva oase umane calcinate.

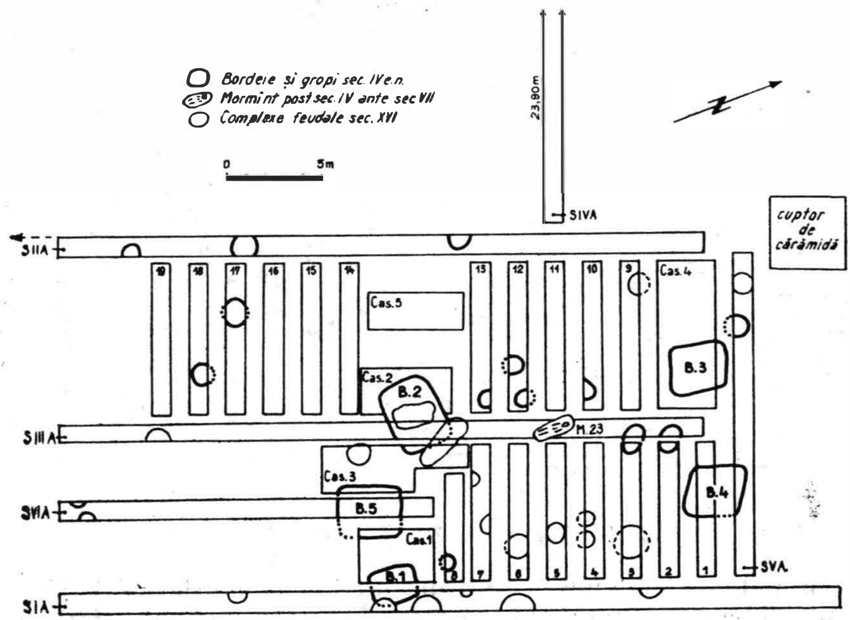

Fig. 3. Planul general al săpăturilor din aşezarea din secolul al IV-lea e.n.

Mormîntul 4 — Incinerat; în peretele de vest al S II A, la —0,39 m de suprafaţa solului arabil; oase calcinate în afara urnei, la nivelul superior al urnei şi în partea inferioară; urna reprezentată de o oală pastă „ciment", lucrată la roată, culoarea roşiatică datorită arderii

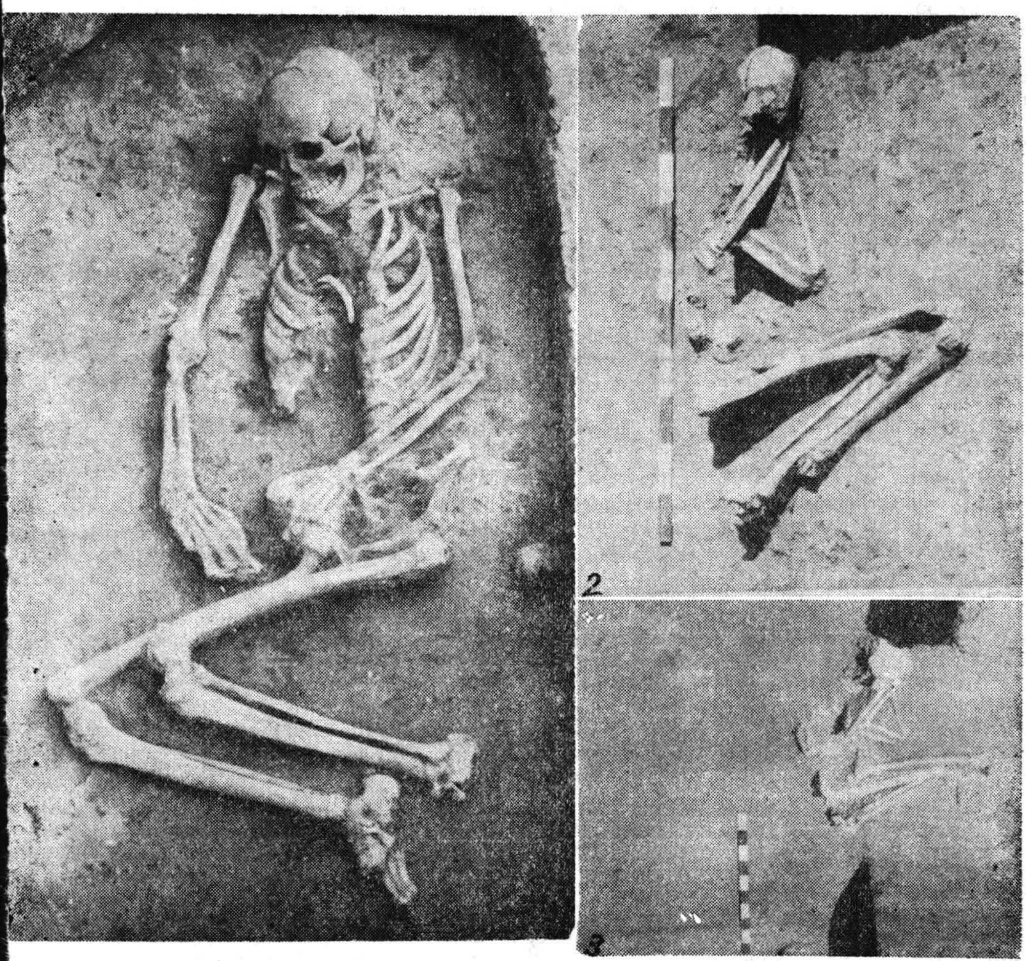

Fig. 4. Morminte ocromane din necropola nr. 2.

secundare ; vasul aşezat cu gura în jos ; urna cu pereţii groşi spre fund se subţiază treptat spre umeri ; buza vasului joasă, îngroşată mult şi răsfrîntă spre afară ; la demontare, după îndepărtarea fragmentelor ceramice, au fost găsite oase umane calcinate pînă aproape de partea superioară a gropii ; printre oase un capăt de femur provenind de la un matur ; urna aşezată cu gura în jos şi plină de oase calcinate. *Inventar:* în regiunea de mijloc a urnei o mărgică din sticlă de formă sferică ; mărgica a fost trecută prin foc ; în acelaşi loc altă mărgică din sticlă, poliedrică, spartă şi trecută prin foc.

Mormîntul 5 — Incinerat ; descoperit în S II A, la —0,32 m ; partea superioară a urnei spartă, din vechime, pentru a putea fi introduse oasele calcinate, ulterior tăiată şi de fierul plugului ; capacul reprezentat de fragmentele unui castron lucrat la roată, cenuşiu fin, lustruit, pintecul carenat ; buza uşor răsfrîntă în afară şi adîncită spre interior ; capacul crăpat din vechime şi alunecat pe lîngă pîntecul urnei principale ; alte fragmente răvăşite de fierul plugului (fig. 5/1). Urna în poziţie normală, crăpată din vechime, lucrată la roată, pasta fiind roşie-săpunoasă, pe pîntec caneluri mai dese, iar pe umăr, distanţate ; fundul urnei se află la —0,49 m ; cîteva fragmente de oase calcinate la nord-vest de urnă şi un oscior calcinat sub fundul urnei. *Inventar:* pe fundul urnei o cataramă din bronz, simplă, fără apucătoare (fig. 9/7) ; tot aici o lamă de cuţit din fier, ruptă (fig. 10/2) ; cuţitul aşezat deasupra oaselor ; la demontare în urnă o bucată din vasul-capac, căzută aici din vechime ; în urnă alt cuţit din fier, aşezat în poziţie verticală (fig. 10/1) ; între oase o cataramă din fier (fig. 9/16).

Mormîntul 6 — Incinerat ; descoperit în S II A, la —0,41 m ; urna reprezentată de un vas mare, lucrat la roată, pasta fină, clivează în fîşii sparte datorită presiunii pămîntului ; în spărtură miezul cenuşiu, roşcat la margini, cenuşiu închis în interior datorită arderii ; pîntecul lustruit, dar corodat puternic ; fundul urnei plat şi retras în exterior (fig. 5/2). Capacul reprezentat de un castron bitronconic cu carena rotunjită, buza scundă, răsfrîntă în afară, uşor îngroşată în exterior şi arcuită în interior ; capacul spart din vechime. *Inventar* : sub fundul urnei la —2,3 cm, un cuţit din fier, ceafa curbată, culcat pe direcţia nord-sud (fig. 10/3) ; în urnă, deasupra oaselor o fibulă din bronz cu piciorul întors pe dedesubt, cu capătul piciorului în formă de protom zoomorf ; la capetele resortului cîte o protuberanţă cubooctoiedrică (fig. 9/1) ; urna nearsă secundar, umplută pînă la jumătate cu oase calcinate ; potrivit unui fragment de vertebră păstrată mai bine putem deduce că incineratul era matur.

Mormîntul 7 — Înhumat ; descoperit în S II A, la —1,13 m ; orientat nord-est 345°—sud-est 165° ; matur, întins pe spate, craniul aplecat uşor pe partea stîngă ; braţul drept întins pe lîngă cap ; braţul stîng îndoit, iar radiusul şi cubitusul stîng inclusiv degetele palmei stîngi aduse pe bazin ; picioarele întinse, depărtate. *Inventar:* pe vertebrele dorsale cataramă din fier cu spinul orientat înspre partea dreaptă (fig. 9/15).

Mormîntul 8 — Înhumat ; descoperit în S II A, la —0,97 m ; matur, orientat nord-est 15° — sud-vest 225° ; craniul culcat pe partea stîngă, întins pe spate ; braţele întinse pe lîngă corp ; picioarele la fel ; groapa lărgită intenţionat pentru depozitarea vaselor de ofrandă. *Inventar:* opt vase ; 1 — pahar cenuşiu-negricios, aşezat cu gura în jos, situat lîngă clavicula dreaptă şi în partea dreaptă a craniului ; paharul prezintă urme de slip cenuşiu ; în partea inferioară a pîntecului are trei alveole dispuse în registru ; (fig. 7/4 ; 12/2) ; 2 — oală-borcan, pastă zgrunţuroasă, lucrată la roată, mărime mijlocie, aşezată tot în partea dreaptă a craniului : în cuprinsul vasului au fost descoperite boabe de mei (fig. 7/6) ; 3 — cană cu toartă, cenuşie fină, asemănătoare cu cele carpice, ocupă o poziţie centrală într-un grup de vase situate la circa 50 cm de humerusul drept ; (fig. 14/4) ; 4 — oală-borcan, pastă zgrunţuroasă, lucrată la roată, mai mică decît vasul 2, lipită de vasul 3 (fig. 12/4) ; 5 — în acelaşi grup, oală-borcan, pastă zgrunţuroasă, mărime mijlocie, buza joasă, teşită în partea superioară ; în compoziţia pastei foarte mult nisip şi pietriş ; în interior, spre fund, nervuri pronunţate realizate de olar ; tot aici urme de la degetele olarului ; 6 — farfurie-castron, cenuşie fină, lucrată la roată, pîntecul carenat, spartă intenţionat ; pe pîntec două caneluri ; inel pe fund ; 7 — fund de vas zgrunţuros provenind de la o oală-borcan, aşezat lîngă degetele mîinii drepte, la nivelul femurului drept ; pe fund *in situ* opt pietricele aşezate simetric ; 8 — la 40 cm vest de tibia dreaptă, vas cenuşiu mare, înalt, asemănător cu acelea carpice ; gîtul înalt, buza răsfrîntă în afară, pîntecul carenat, inel pe fund (fig. 13/1) ; lipit de partea superioară a femurului drept un inel din bronz (fig. 9/11) ; pe vertebrele dorsale o cataramă din bronz cu spinul alungit, orientat pe direcţia est (fig. 9/8) ; în partea dreaptă, sub humerus şi coastele din dreapta, schelet de ovină aşezat înainte de slobozirea cadavrului în groapă ; între oasele de animal, înfipt un cuţit din fier (fig. 10/8) ; peste oasele de ovină, un tub din os pentru păstrat acele de cusut, executat dintr-un femur de pasăre (fig. 9/4) ; lîngă tub, un ac din bronz (fig. 9/12) ; deasupra un obiect din fier, probabil dorn (fig. 11/8) ; lîngă craniul de ovină, cărbuni depuşi ritual ; pe pereţii vasului nr. 5, crustă din materii organice.

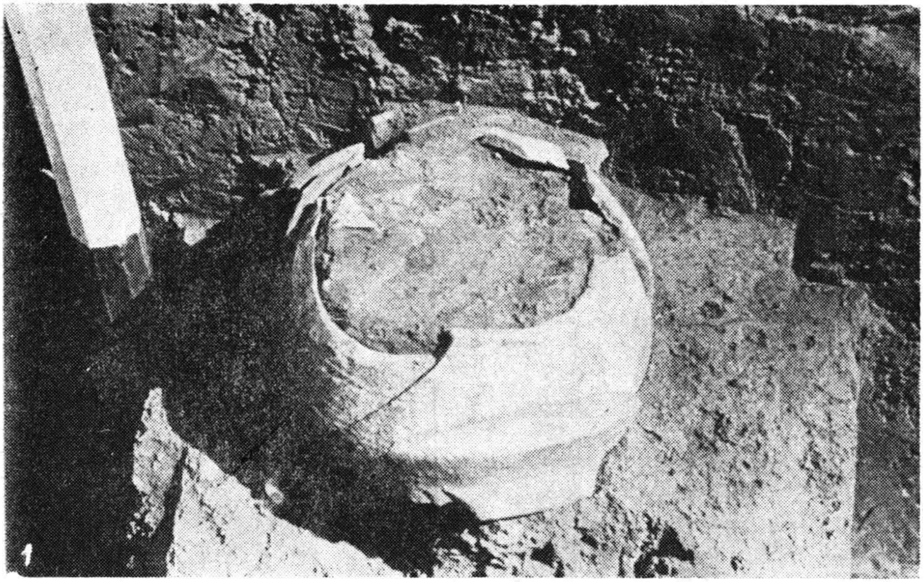

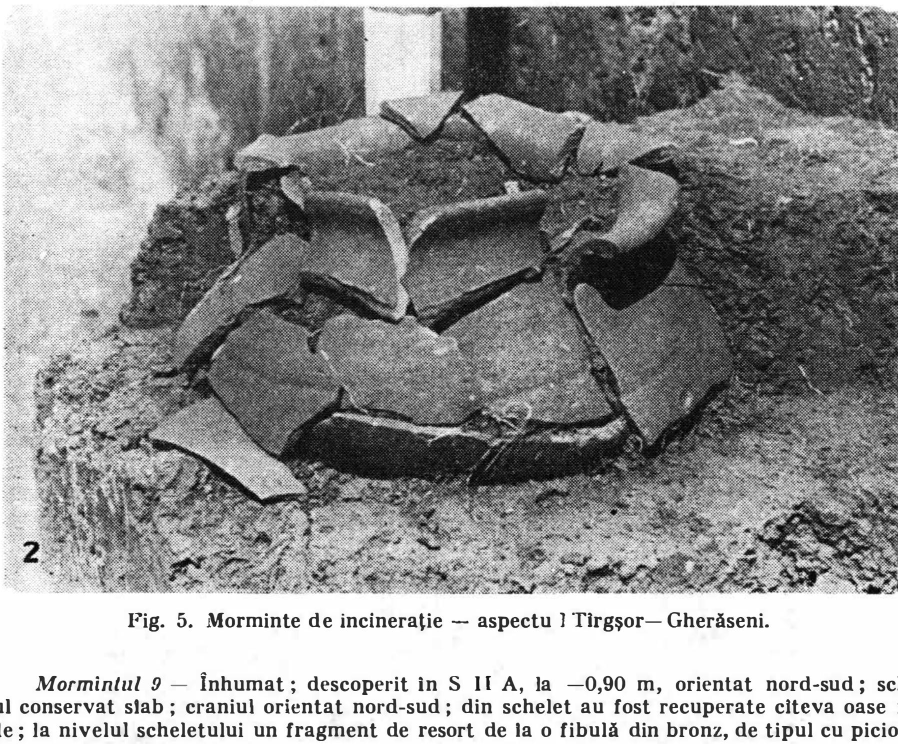

Fig. 5. Morminte de incineraţie — aspectu l Tîrgşor—Gherăseni.

Mormintul 9 — Înhumat ; descoperit în S II A, la —0,90 m, orientat nord-sud ; scheletul conservat slab ; craniul orientat nord-sud ; din schelet au fost recuperate cîteva oase friabile ; la nivelul scheletului un fragment de resort de la o fibulă din bronz, de tipul cu piciorul întors pe dedesubt (fig. 9/3).

Mormintul 10 — Înhumat ; descoperit în S III A, la 0,59 m ; orientat nord-vest 280° — sud-est 180° ; matur, foarte prost conservat ; craniul aplecat uşor înspre stînga.

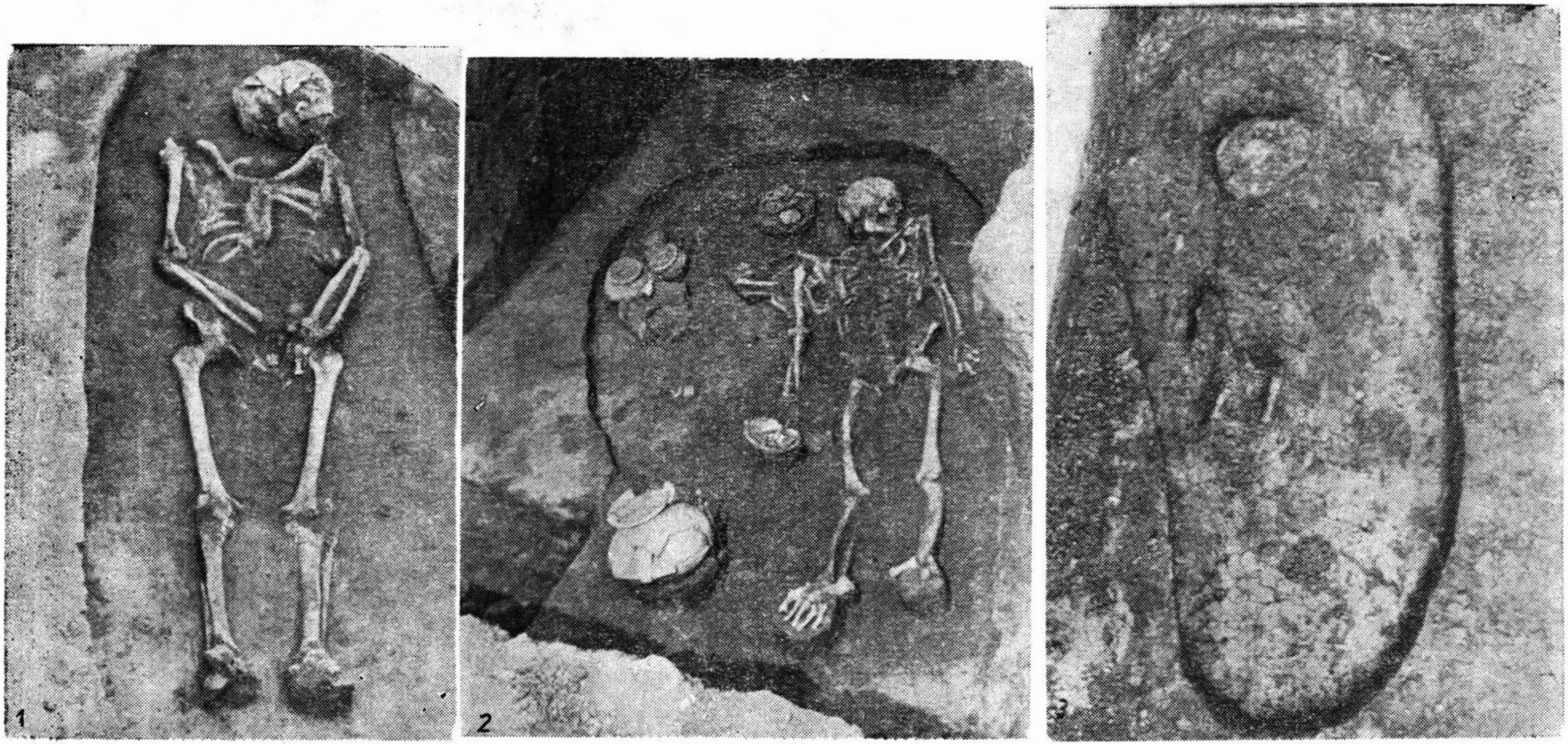

Fig. 6. Morminte de inhumaţie — aspectul Sintana de Mureş, la mijloc mormîntul 8.

Inventar: fibulă din bronz cu piciorul întors pe dedesubt şi lăţit (fig. 9/2); în regiunea gîtului, mărgele din sticlă, tubulare, de culoare albastră (fig. 9/13).

Mormîntul 11 — Incinerat; descoperit în S III A, la —0,23 m; oală din pastă zgrunţuroasă, arsă secundar, răsturnată şi aşezată din vechime cu fundul în sus; în groapă oase umane calcinate şi fragmente din vase din pastă fină, arse secundar; în regiunea de nord-nord-est a gropii, cioburi arse secundar şi oase arse, masate compact în groapa mormîntului; oasele din mormîntul 11 sînt foarte puternic arse şi mărunte, în schimb în cuprinsul mormintelor cu urnele nearse secundar acestea sînt mai mari şi arse incomplet; deosebirea semnalată mai sus se datoreşte chipului în care erau amenajate gropile de cremaţie sau rugurile.

Mormîntul 12 — Incinerat; descoperit în S III A, la —0,28 m; groapa măsoară 0,15 × × 0,60 m; fundul urnei situat la —0,45 m; oală din pastă zgrunţuroasă, culoarea roşiatică, arsă secundar; în groapă foarte multe oase calcinate şi fragmente de vase arse secundar; în loc de capac a fost folosit un ciob ars la roşu în exterior şi cenuşiu în interior; din acelaşi vas au fost găsite fragmente şi în cuprinsul gropii; la demontare în groapă fragment din calota craniană; pe un fragment de vas aşezat cu caneluri1e pe pămînt au fost depuse cu grijă oasele calcinate.

Mormîntul 13 — Incinerat; descoperit în S II A, la —0,55 m; oală cenuşie fină, lucrată la roată, nearsă secundar; buza joasă scundă, îngroşată, teşită în partea superioară; urna se aseamănă cu acelea din grupul Chilia-Tîrgşor (fig. 14/3); în urnă cioburi dintr-un vas fin, lucrat la roată, cenuşiu, în spărtură gălbui-roşietic; după profilul buzei vasului-capac (căzut în urnă) face parte din categoria farfuriilor-castron caracteristice culturii Sîntana-Cerneahov; capacul acoperea oasele calcinate care erau depuse cu migală pe fundul urnei; între oase şi deasupra acestora un fragment de sticlă ars puternic, provine mai degrabă de la o mărgică de dimensiuni mari; potrivit oaselor păstrate decedatul pare a fi fost un adolescent; între oasele arse, granule de pămînt ars la roşu şi cărbuni; pămîntul ars la roşu provine, probabil din regiunea rugurilor, introdus în urnă odată cu oasele şi restul inventarului; la sud-vest de urnă, un cuţitaş mic din fier de forma şi dimensiunile celor de toaletă, din bronz; cuţitaşul a fost rupt din vechime; lîngă cuţitaş, un cuţit mare din fier, rupt de asemenea din vechime, s-a păstrat numai jumătatea dinspre mîner (fig. 10/5); sub cuţitul mare un alt obiect din fier, care după formă pare a fi un priboi (fig. 10/9).

Mormîntul 14 — Înhumat; descoperit în S IV A, la 0,87 m; orientat nord-sud; matur, probabil bărbat; craniul aplecat pe partea dreaptă; braţul stîng întins pe lîngă corp; radiusul drept deplasat de crotovine; picioarele strînse, apropiate şi întinse. *Inventar:* un pieptene din os rupt din vechime, se mai păstrează doar apucătoarea în formă de clopot, ornamentat cu cerculeţe concentrice; niturile din fier; 1 — la 10 cm depărtare de femurul drept o farfurie-castron, cenuşie, fină, lucrată la roată; 2—lîngă farfurie, o oală poroasă, lucrată cu mîna, aşezată în dreptul genunchiului drept (fig. 7/8; 14/2); lîngă femurul drept, în partea inferioară dinţi de bovideu.

Mormîntul 15 — Înhumat; descoperit în S IV A, la — 0,94 m; orientat nord-est 30° — sud-vest 210°; schelet de copil (3—4 ani); oasele slab conservate; craniul aplecat spre stînga; braţele întinse pe lîngă corp; oasele picioarelor apropiate şi întinse.

Inventar: la încheietura mîinii drepte cu radiusul şi cubitusul, o brăţară din bronz; în partea inferioară prezintă firul oval în secţiune, sistemul de închidere este asemănător cu acela al cerceilor din mormîntul 43 de la Tîrgşor (fig. 9/10); lîngă brăţară şi antebraţul drept, pe o lungime de circa 7 cm, urme de lemn putred ca mărturie a resturilor sicriului,

Mormîntul 16 — Incinerat; descoperit în S V A, la — 0,30 m; borcan cenuşiu, fin, lucrat la roată, pîntecul bombat, buza înaltă, uşor răsfrîntă în afară; nears secundar; fără inventar; în dreptul urnei, în solul arabil, fragmente din buzele a două vase de tip Chilia-Tîrgşor; pe fundul urnei, oase umane calcinate puternic, depuse simbolic; la demontare în groapă şi pe fundul acesteia, oase umane calcinate.

Mormîntul 17 — Înhumat; descoperit în S V A, la —0,61 m; orientat nord-nord-est 18° — sud-sud-vest 198°; groapa măsura 0,97 × 0,36 m; s-au păstrat cîţiva dinţi şi măsele provenind de la un copil. *Inventar:* lîngă dinţi, trei mărgele din sticlă, culoarea albastră, prima tubulară îngemănată; a doua compusă din două fragmente; a treia sferoidală-rotundă (fig. 9/14).

Mormîntul 18 — Incinerat; descoperit în S V A, la —0,29 m; resturi din oală-borcan, lucrată la roată, cenuşie fină, corodată puternic, inel pe fund; buza subţire, joasă şi uşor răsfrîntă în afară; pe fundul vasului şi în groapă fragmente de oase umane calcinate.

Mormîntul 19 — Înhumat; descoperit în S IV A, la —0,90 m; matur, femeie, oase gracile; craniul aplecat pe partea stîngă; braţele întinse pe lîngă corp; antebraţele aduse pe bazin; radiusul şi cubitusul stîng pe bazin; radiusul şi cubitusul drept uşor îndoite erau aşezate pe partea dreaptă a bazinului; picioarele apropiate şi întinse, fără inventar.

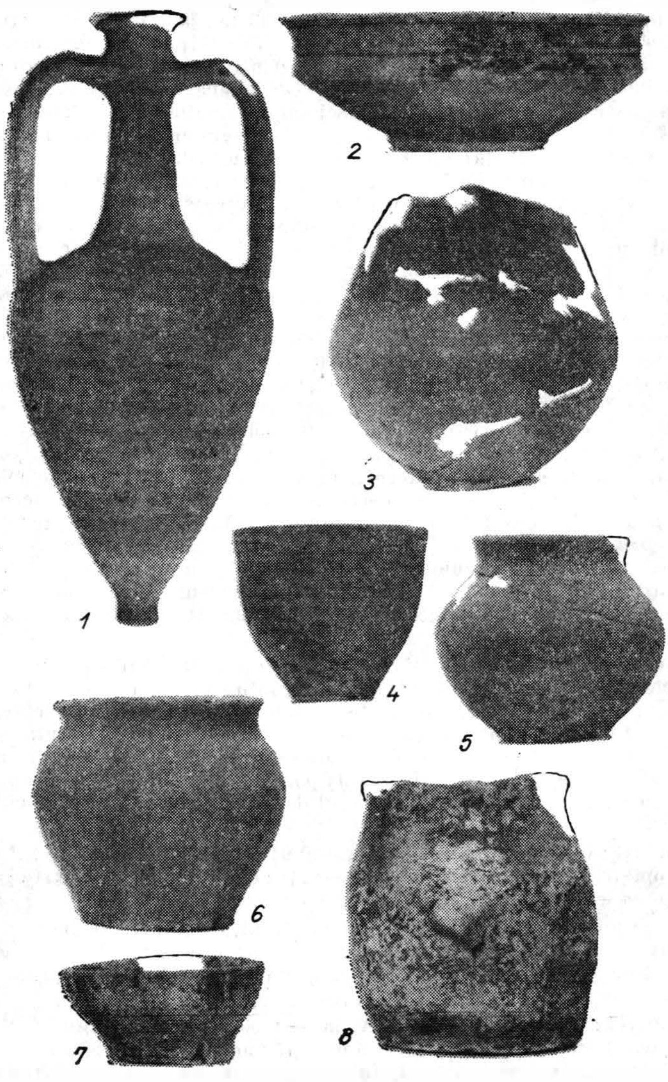

Fig. 7. Vase de la Gheră-seni : 1 din aşezare ; 2—8 din morminte.

Mormîntul 20 — Incinerat ; descoperit în S IVA, la —0,32 m ; oală poroasă, primitivă, lucrată cu mîna ; oase calcinate pe fundul urnei şi în groapă ; mormîntul a fost distrus de fierul plugului, fără inventar.

Mormîntul 21 (A) — Urnă de mărime mijlocie, lucrată la roată, culoarea neagră, pasta fină ; pîntecul oalei sferoidal, fundul inelar, buza lipsă. *Inventar:* în urnă oase umane calcinate, două fibule din bronz cu piciorul lăţit identice cu acelea din mormîntul 58 de la Sîntana de Mureş (fig. 9/5, 6) ; tot aici două pandantive din fier în formă de căldăruşă şi un inel din bronz lucrat din două sîrmuliţe răsucite (fig. 10/6, 7 ; 9/9).

Mormîntul 22 (*B*) — oală-borcan din pastă zgrunţuroasă, lucrată la roată, buza lipsă : în urnă, oase umane calcinate, amestecate cu cărbuni şi cenuşă.

Mormîntul 23 — Înhumat ; descoperit în aşezare (fig. 3, 8) ; orientat nord-sud, întins pe spate, braţele întinse pe lîngă corp, picioarele, uşor depărtate în poziţie întinsă ; craniul în

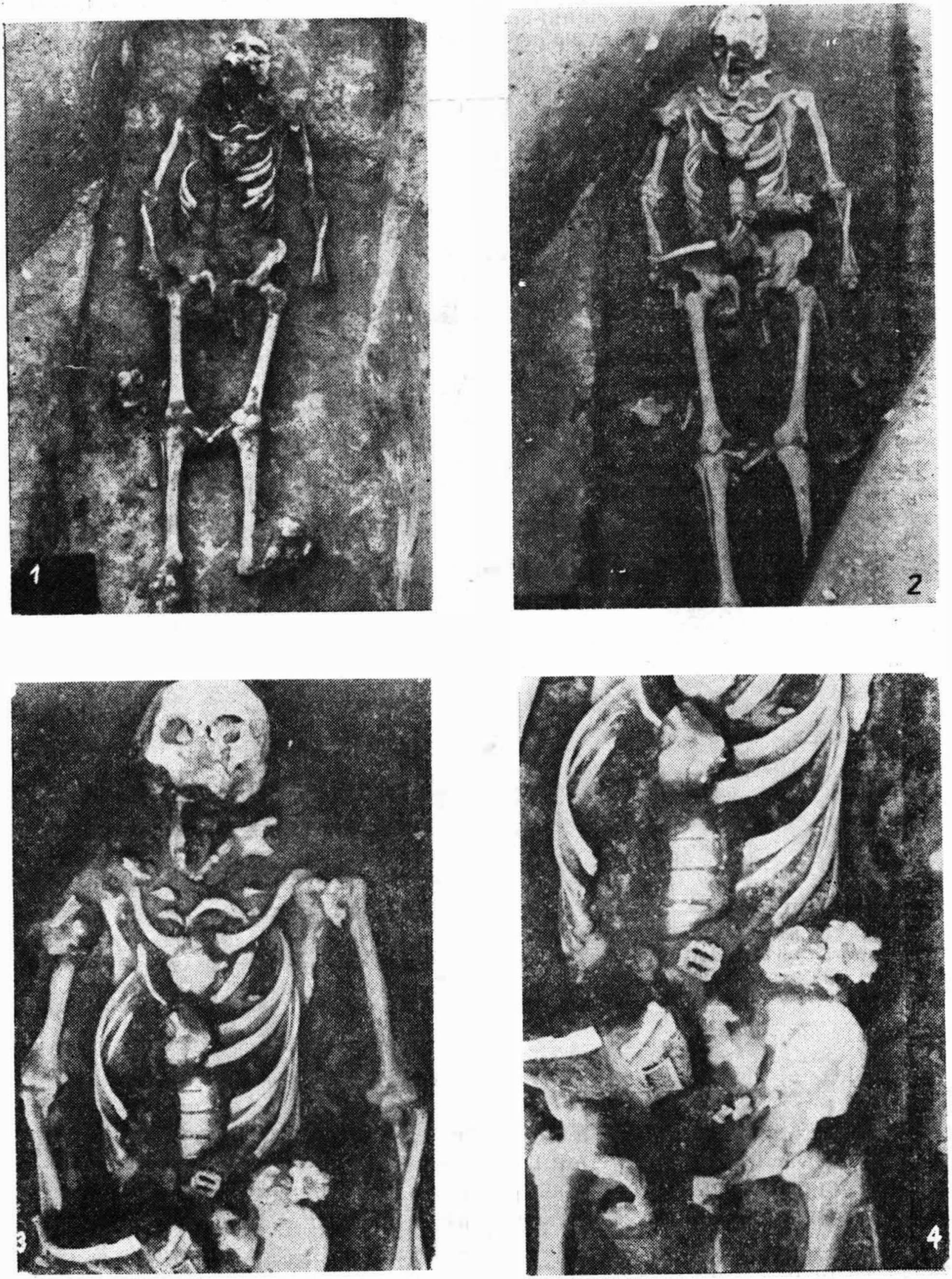

Fig. 8. Mormîntul 23 cu trăsături mongoloide din așezare.

poziţie dreaptă, cu trăsături pregnant mongoloide; maxilarul inferior lăsat în jos din cauza presiunii pămîntului; oasele masive şi bine păstrate. *Inventar:* cuţit din fier cu vîrful şi piciorul de înmănuşare rupte din vechime; cuţitul era aşezat lîngă capătul superior al femurului stîng (fig. 10/10); cataramă rectangulară din fier pe vertebrele dorsale (fig. 11/3); ceva mai jos înspre

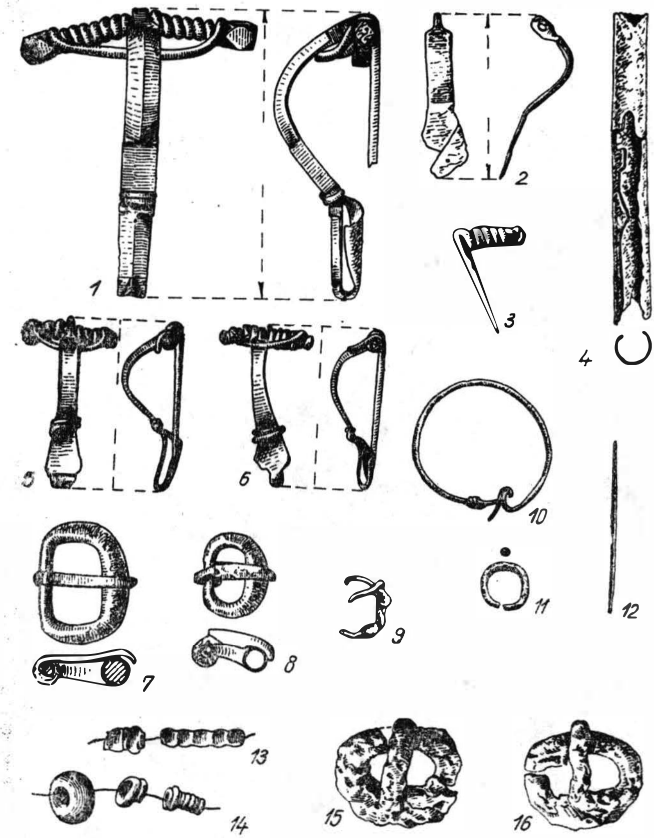

Fig. 9. Obiecte şi podoabe din necropola nr. 1: 1 mormîntul 6; 2 mormîntul 10; 3 mormîntul 9; 4, 8, 10, 11 mormîntul 8; 5, 9 mormîntul 21 (A); 6 mormîntul 15; 7, 15 mormîntul 5; 12 mormîntul 10; 13 mormîntul 13; 14 mormîntul 7.

bazin altă cataramă de formă rectangulară cu prag pentru spin, lucrată din bronz; corpul catarămei a fost executat dintr-un bronz mai roşiatic în timp ce spinul prezintă culoarea gălbuie (fig. 11/1); la aproximativ 60—70 cm nord de craniu, o cataramă semi-ovală din bronz, fără spin, dar cu apucătoarea dublă, lucrată dintr-o tablă de bronz, ornamentată in tehnica inciziei (fig. 11/2).

Aşezarea

În dreptul stîlpului de înaltă tensiune nr. 241 al reţelei electrice Budişteni-Cremenea din comuna Gherăseni (la est de stîlp 70 m), pe malul drept al rîului Călmăţui s-a păstrat o fîşie de pămînt de formă triunghiulară, cruţată întîmplător, în timpul lucrărilor pentru cărămidărie (fig. 1/3).

În primăvara anului 1965, C. A. P. Gherăseni a planificat lucrări de nivelare a solului arabil din zona menţionată, cu scopul de a obţine suprafeţe plane pentru grădinărit. În chipul acesta se năştea pericolul pierderii

observaţiilor stratigrafice din aşezarea prefeudală de la Gherăseni reperată de noi încă din anul 1961.

Racordarea cercetărilor din aşezare cu acelea din necropolă a fost făcută prin jalonarea secţiunii II A(fig. 1, 2, 3), pe care am plasat-o cu

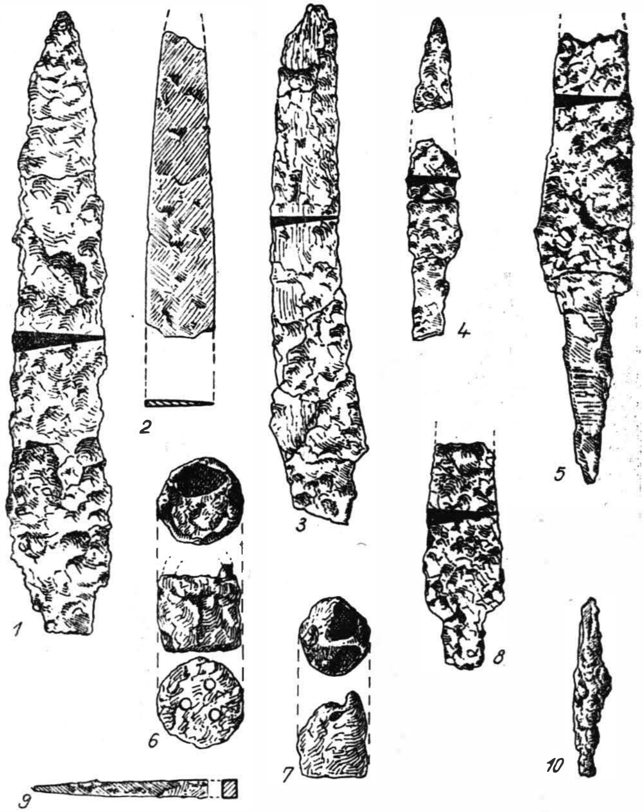

Fig. 10. 1,2 mormîntul 5 ; 4, 5, 9 mormîntul 13; 3 mormîntul 6 ; 6,7 mormîntul 21 (A) ; 8, 10 mormîntul 8.

capătul de vest la 71 m de stîlpul de înaltă tensiune nr. 241. Capătul de est a fost orientat înspre albia Călmăţuiului, perpendicular pe pantă.

Secţiunea II A din aşezare a fost trasată pe direcţia secţiunii I din necropola de la Gherăseni, cercetată în anul 1961 (fig. 3).

Ambele secţiuni au fost jalonate pe un ax al cărui capăt se sprijină pe stîlpul de înaltă tensiune, iar capătul de vest pe direcţia crucii de pe turla bisericii din satul Gherăseni.

La sud de secţiunea II A au fost trasate secţiunile I şi III, paralele şi la distanţă aproximativ egală (fig. 3).

În funcţie de rezultatele obţinute în secţiunile menţionate au fost concepute şi trasate o serie de secţiuni perpendiculare pe cele centrale, precum şi cinci casete impuse de dezvelirea unor bordeie (fig. 3 — numerotate cu cifre arabe).

În secţiunea IV perpendiculară pe secţiunea II au fost descoperite morminte datînd din secolele XVII—XVIII. În restul secţiunilor

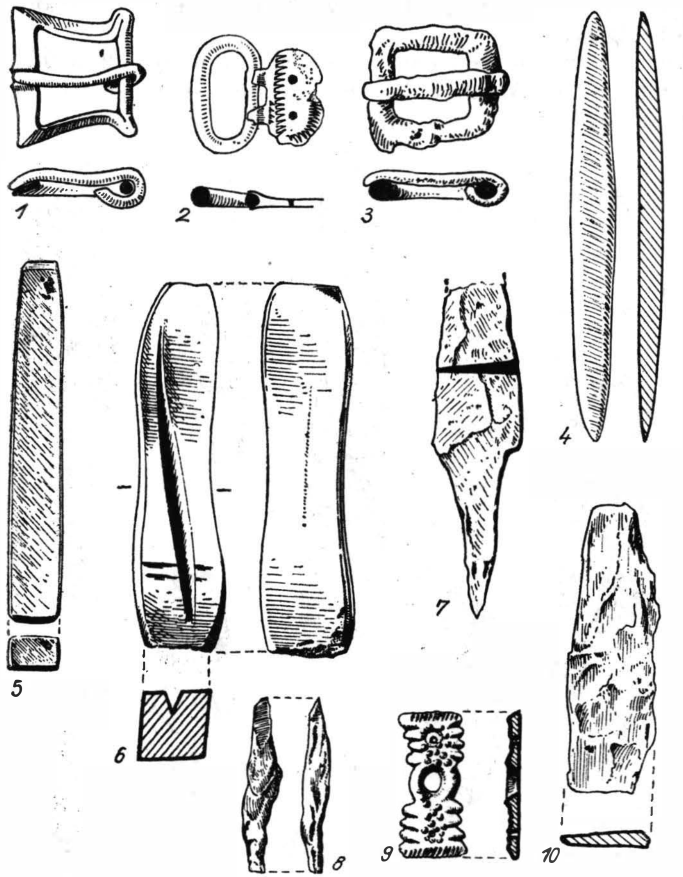

Fig. 11. 1, 2, 3, 7 mormîntul 23; 8 mormîntul 8; 10 mormîntul 1; 4 bordeiul nr.4; 5, 6 în stratul de cultură al așezării; 9 poziție stratigrafică neconcludentă.

au ost întîlnite gropi feudale aparținînd așezării contemporane cu cimitirul menționat mai sus.

În aria așezării prefeudale au apărut fragmente ceramice atipice, aparținînd unor culturi din comuna primitivă. Materialele de mai sus nu se înscriu în complexe de locuire întrucît apar izolat. Ele au fost antrenate în gropile feudale și prefeudale precum și în gropile de morminte feudale.

Obiectivul principal al cercetărilor l-a constituit dezvelirea așezării prefeudale, din care au fost săpate cinci bordeie și 15 gropi (fig. 3).

În continuare vom schița cîteva observații de caracter general, după care vom stărui asupra fiecărui bordei în parte. După cum s-a arătat, în perimetrul brăzdat de secțiunile și casetele menționate au fost reperate cinci bordeie datînd din secolul al IV-lea e.n., orientate aproximativ nord-sud, cu excepția bordeiului nr. 2 orientat est-vest, care dealtfel s-a dovedit a fi și cel mai mare.

Bordeiele se grupează în formă de ciorchine și anume: B 1, B 2 și B 5 situate în centrul săpăturii, iar la aproximativ 10—12 m mai la nord B 3 și B 4.

După cum aminteam, tot aici au fost descoperite 15 gropi aparținînd așezării prefeudale. Gropile au forma rotundă cu gura mai mică decît diametrul fundului. Tendința de lărgire — cuptorire a gropilor este evidentă după depășirea nivelului de călcare al vremii. Locuitorii așezării cuptoreau gropile de la orizontul lutului galben-nisipos, pe care îl foloseau pentru pomostirea locuințelor. După scoaterea lutului, gropile erau folosite pentru depozitarea resturilor menajere. Adîncimea gropilor variază între —0,60—2 m. Chipul în care sînt repartizate gropile în suprafața cercetată indică apartenența acestora la bordeiele identificate în teren; în schimb, grupul de gropi dinspre partea de sud a săpăturii este posibil să aparțină altor bordeie, nereperate, situate pe latura de sud a așezării de la Gherăseni (fig. 3).

Bordeiul 1 a fost descoperit în secțiunea I A, iar latura lui de nord a fost cercetată prin deschiderea suprafeței 1 A. Colțul de sud-vest al bordeiului 1 a fost distrus de o groapă feudală (fig. 3). Bordeiul 1 de dimensiuni mici are forma rectangulară; podeaua neamenajată se afla la adîncimea de — 1 m față de solul arabil. În cuprinsul bordeiului nu au fost descoperite urme de vatră și nici gropi de par.

Bordeiul 2 a fost interceptat în secțiunea III A; pentru dezvelire au fost deschise două suprafețe situate la nord și la sud de secțiunea menționată (fig. 3).

Podeaua bordeiului 2, situată la —1,20 m de solul arabil, a fost pomostită cu lut galben nisipos. Pe latura de nord a bordeiului au fost descoperite două șiruri de urme de țăruși (diametrul 0,08—0,10 m), folosiți pentru fixarea unei lavițe sau a unui pat. Nici în bordeiul 2 nu au fost găsite urme de pari sau resturi de vatră. Partea centrală și latura de sud au fost distruse de gropile feudale (fig. 3).

Bordeiul 3, descoperit în caseta nr. 4, avea podeaua la numai —0,60m de solul arabil; fără urme de vatră și gropi de par.

Bordeiul 4 a apărut în secțiunile 1 și V A (fig. 3); podeaua pomostită, situată la —0,70 m; fără vatră și gropi de par.

Bordeiul 5, situat la nord de bordeiul 1, a fost reperat în secțiunea VI A, iar pentru cercetarea integrală au fost folosite casetele 1 și 3 (fig. 3). Nici în cuprinsul bordeiului 5 nu au fost descoperite urme de vatră și gropi de par.

Materiale arheologice. Ceramica. După cum se știe, în cuprinsul așezărilor și necropolelor de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov apar două mari categorii ceramice și anume: ceramica lucrată cu mîna și ceramica lucrată la roată. Spre deosebire de alte complexe arheologice la Gherăseni observăm un procent mai scăzut al ceramicii lucrate cu mîna. Totodată, atît în necropolă, cît și în așezare au fost descoperite mai puține forme de vase caracteristice latene-ului geto-dacic. De pildă, cu excepția cîtorva forme de vase ca oala-borcan cu siluetă zveltă, vasul în formă de sac, cățuile fără toartă și cu impresiuni pe fund, aici lipsesc formele tradiționale și aceasta se explică prin faptul că ne aflăm într-o perioadă tîrzie a culturii de care ne ocupăm. În schimb, după cum vom vedea în ceramica lucrată la roată, unele forme clasice geto-dacice persistă.

Revenind la ceramica lucrată la roată trebuie să distingem prezența a trei subcategorii și anume: ceramica din pastă nisipoasă de tradiție

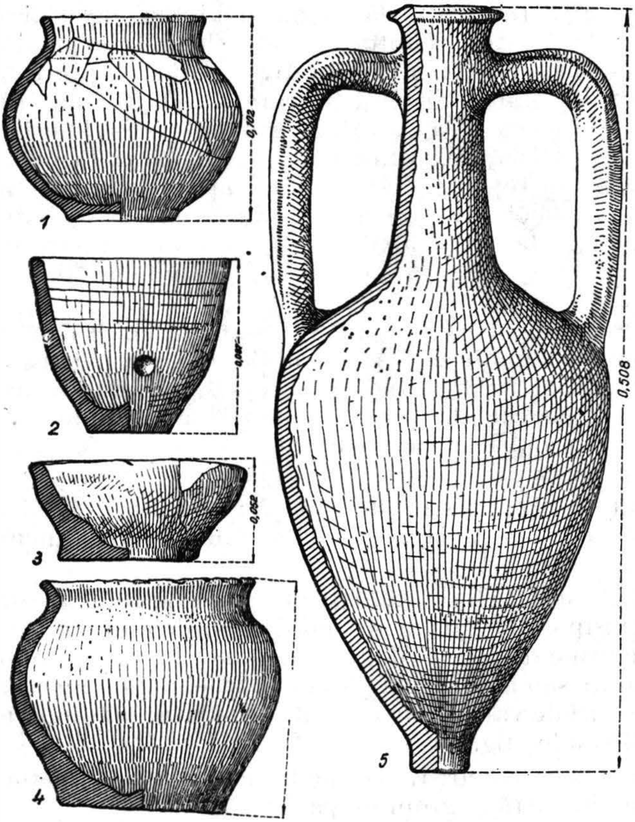

Fig. 12. Vase din necropolă și așezare: 1 mormîntul 16; 2, 4 mormîntul 8; 3 mormîntul 1; 5 din așezare.

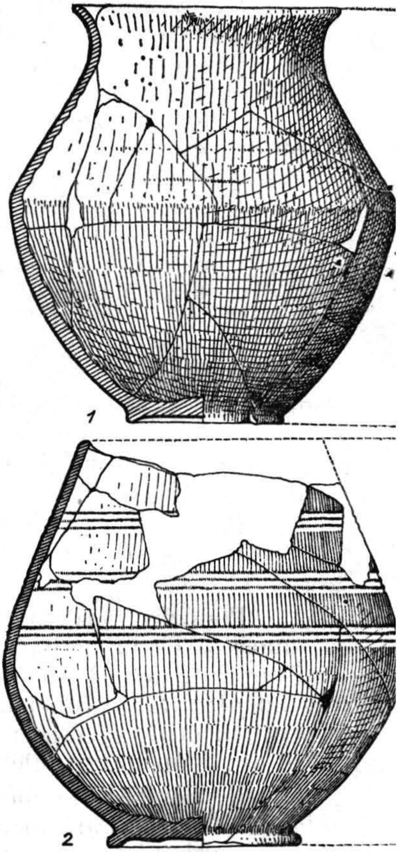

Fig. 13. Vase din necropolă: 1 mormîntul 8; 2 mormîntul 5.

romană arsă mai ales reducător, ceramica lucrată din pastă fină de culoare neagră, neagră-cenușie și ceramica romană de import.

Din rîndul ceramicii nisipoase distingem forma clasică a oalei-borcan. Este interesant de semnalat că în rîndul ceramicii din această categorie avem și o cană cu toartă într-un mormînt de incinerație. Acest tip de vas apare rar în complexele cerneahoviene[4]. Pentru vasele mai puțin frecvente, menționăm și o farfurioară de tipul tipsiilor cu fund, care poartă urme de ardere secundară pe pereți.

În rîndul ceramicii lucrate la roată din pastă fină se înscriu farfuriile și castroanele cu profilul în forma literei „S", precum și cîteva exemplare cu buza dreaptă de tradiție carpică sau a dacilor liberi din Muntenia.

Din rîndul oalelor-borcan de format mijlociu și mare, folosite în necropolă ca urne sau în așezare ca ceramică de uz comun, semnalăm prezența unui vas de tradiție carpică descoperit în mormîntul 8 de înhumație și a

[4] Este interesant de semnalat că asemenea vase apar mai degrabă în mediul dacilor liberi din Muntenia. În sensul acesta menționăm că la Tîrgșor, într-o locuință semi-îngropată în pămînt, au fost găsite fragmente aparținînd unei asemenea căni.

unei oale-borcan cu profilul în forma literei „T”, care provine cu siguranţă din mediul purtătorilor culturii Chilia—Militari [5].

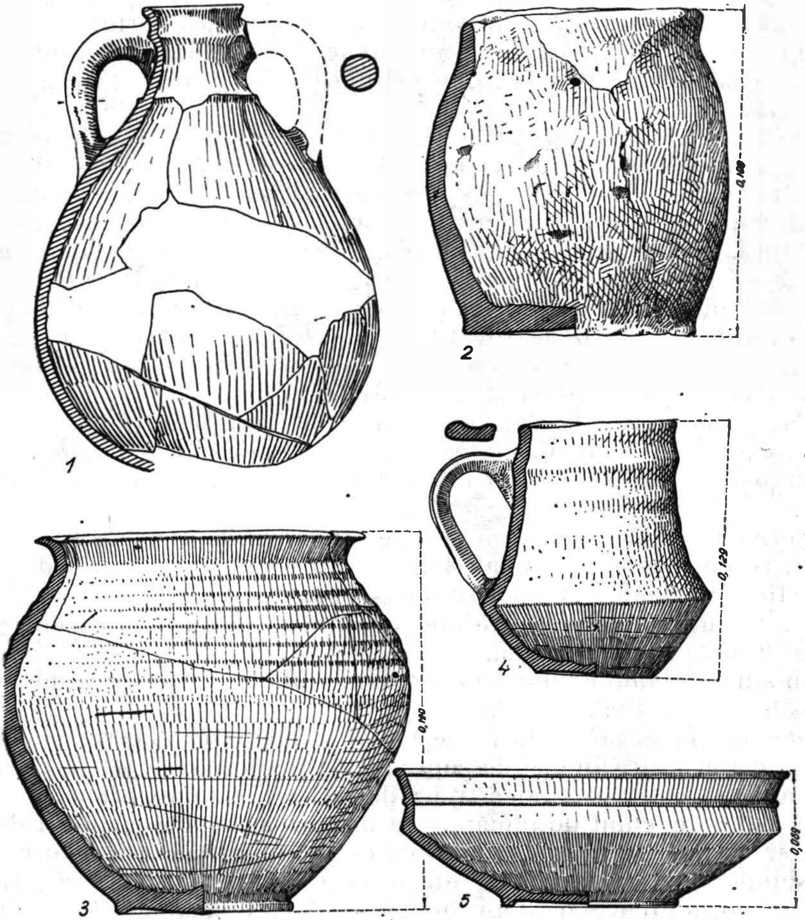

Fig. 14. Vase din aşezare şi necropolă: 1 aşezare; 2 mormîntul 14, vasul nr. 2; 3 mormîntul 13, vasul nr. 1; 4 mormîntul 8, vasul nr. 3; 5 mormîntul 14, vasul nr. 1.

Tot din categoria ceramicii lucrate la roată fac parte paharele din lut.

O ultimă specie ceramică din categoria celei fine o constituie suita de căni şi urcioare, lucrate din pastă fină şi prevăzute cu una sau două torţi. Din această categorie fac parte atît vase arse la roşu, cît şi cele de culoare cenuşie şi cenuşie-neagră.

În sfîrşit, din rîndul ceramicii romane de import se remarcă în primul rînd amforele cu două torte lucrate la roata rapidă, de culoare gălbuie-roşiatică sau din pastă caolinată. Pe gîtul unor amfore din pastă caolinată se păstrează

[5] Oalele-borcan, fie din pastă zgrunţuroasă, fie din pastă fină, copiază profilul şi buza oalei romane cu buza de forma literei „T”. O asemenea formă este necunoscută în aria răsăriteană a culturii Cerneahov.

litere înscrise cu o vopsea roșie-gălbuie. Mai este necesar să adăugăm și prezența ceramicii uzuale romane, care este diversificată ca forme.

Pentru obținerea unui tablou cît mai complet în ceea ce privește categoriile de ceramică din așezare și pentru a înlesni compararea acesteia cu ceramica din necropolă a fost întocmită o statistică pornind de la conținutul celor cinci bordeie la care am adăugat și materialul din două gropi mai bogate și anume : groapa 1 din secțiunea XII și groapa 1 din secțiunea II (fig. 3).

O simplă numărătoare a materialului ceramic din cele șapte complexe menționate ne dă următorul tablou : 38 fragmente ceramice roșii din pastă fină (romană de import, la care se adaugă și aceea de tradiție carpică); 122 fragmente din specia ceramicii de culoare roșie zgrunțuroasă ; 230 fragmente din specia ceramicii cenușii zgrunțuroase ; 153 fragmente din categoria ceramicii cenușii fine și doar 23 fragmente ceramice lucrate cu mîna.

Din examinarea cantității de cioburi, obținem următorul număr de forme ceramice : farfurii-castron 19 exemplare, dintre care unul din pastă roșie fină, iar restul cenușii. Din rîndul urcioarelor avem șapte exemplare din care trei din pastă roșie fină, iar restul cenușii.

Categoria oalelor-borcan este mai bogat reprezentată atingînd cifra de 50 de exemplare. Dintre acestea patru au fost executate din pastă roșie fină, iar o oală a fost lucrată din pastă caolinată, provenită sigur din import.

Potrivit fragmentelor ceramice de care s-a amintit pentru așezare au putut fi reconstituite 28 de oale-borcan din pastă nisipoasă, 9 din pastă cenușie fină și 7 lucrate cu mîna, din pastă grosolană.

Dintr-un număr de 17 amfore, 15 sînt din pastă cărămizie-zgrunțuroasă și 2 din pastă roșie fină.

În sfîrșit, ceramica din așezare mai cuprinde 32 de străchini lucrate din pastă cenușie fină.

Obiecte din metal. Printre cele mai numeroase obiecte din fier se numără cuțitele, care au fost descoperite atît în morminte, cît și în așezare.

La Gherăseni există două tipuri de cuțite și anume : primele cu ceafa dreaptă cu pedunculul de înmănușare în partea lemnoasă destul de pronunțat și a doua categorie de cuțite cu ceafa curbată. Potrivit formelor și dimensiunilor, socotim că unele dintre cuțite erau folosite și ca arme de luptă. În mormintele 8 și 13 au fost găsite două obiecte din fier de forma priboiului, folosite sigur ca unelte de lucru (fig. 10/9 ; 11/8). Tot din fier avem documentate două pandantive în formă de căldărușă și o cataramă puternic oxidată (fig. 10/6, 7 ; 9/15, 16).

Seria obiectelor din bronz este reprezentată prin catarame semi-ovale cu spinul lung, tipice culturii de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov (fig. 9/7, 8). Trei fibule cu piciorul lățit (fig. 9/2,5, 6) și alta cu piciorul întors pe dedesubt cu bulbi cubooctoedrici la capetele resortului vin să completeze inventarul mormintelor de la Gherăseni (fig. 9/1). O brățară din bronz descoperită la mîna scheletului mormîntului 15 de fetiță și un cercel din bronz găsit în mormîntul 21 ,,A'' se înscriu în rîndul obiectelor și podoabelor rare din cuprinsul antichităților cerneahoviene [6] (fig. 9/10, 11).

---

[6] Față de alte podoabe și obiecte, brățările și cerceii sînt extrem de rar documentați în cultura Sîntana-Cerneahov.

În sfîrşit, un singur ac din bronz descoperit într-un tub din femur de pasăre întregeşte inventarul clasic al mormintelor de tip Sîntana de Mureş de la Gherăseni (fig. 9/11). Tot din os avem documentate două împungătoare, care au fost găsite în aşezare (fig. 11/4). Un singur pieptene din os executat din trei plăci cu mînerul semi-circular, cu nituri din fier şi ornamentat cu cercuri concentrice documentează această categorie de obiecte [7].

Inventarul mormintelor de la Gherăseni cuprinde şi cîteva mărgele din sticlă de culoare albastră, dintre care unele tubulare, iar altele îngemănate, caracteristice şi altor necropole (fig. 9/13, 14).

Din rîndul obiectelor din piatră, semnalăm două cute (gresii de ascuţit), dintre care una poartă pe ea urma întrebuinţării îndelungate (fig. 11/5, 6).

O aplică din bronz turnată şi prevăzută cu două găuri pentru fixare cu ajutorul ţintelor face notă aparte şi nu este caracteristică antichităţilor de tip Sîntana-Cerneahov. Dealtfel şi condiţiile de descoperire ale piesei amintite sînt neconcludente (fig. 11/9).

*

Din capul locului trebuie subliniat că elemente de datare mai sigure oferă necropola. În schimb, trebuie arătat că materialul ceramic din aşezare este aidoma cu acela din necropolă şi ca atare elementele pe care le vom folosi pentru datare sînt valabile pentru ambele complexe.

În judecarea situaţiei de la Gherăseni trebuie pornit în primul rînd de la constatarea potrivit căreia în necropolă apar aproape în număr egal morminte de înhumaţie şi morminte de incineraţie.

În ambele categorii de morminte au fost găsite extrem de puţine vase lucrate cu mîna. Am arătat cu alt prilej că abundenţa ceramicii lucrate cu mîna poate fi explicată prin prezenţa unei populaţii mai numeroase în cadrul comunităţilor de tip Sîntana-Cerneahov, evident pentru teritoriile noastre fiind vorba de geto-daci locali sau carpi, daci pătrunşi dinspre Moldova. În cazul de faţă însă explicaţia constă în faptul că ne aflăm în faţa unor monumente arheologice mai tîrzii, fapt pe care vom încerca să-l explicăm în cele ce urmează.

În primul rînd menţionăm prezenţa celor două fibule cu piciorul lăţit care sînt străine teritoriilor noastre şi care pătrund în regiunea Dunării de Jos aproximativ la jumătatea secolului al IV-lea e.n.[8]. Dealtfel, fibulele sînt asociate şi cu două pandantive-căldăruşă, care potrivit formei şi dimensiunilor se leagă de regiunile din nordul ţării noastre de unde pătrund în etape diferite, odată în cultura carpică şi mai tîrziu în cultura Sîntana-Cerneahov[9]. Fibula din mormîntul 5 de incineraţie cu protom zoomorf şi cu resortul mărginit de două protuberanţe cubooctoedrice poate fi datată la finele secolului al IV-lea e.n., poate chiar în jurul datei de 400[10]. În

[7] Un nit din bronz friabil, provenind cu siguranţă de la un pieptene din os, a fost găsit în necropolă la nivelul de la care au fost înmormîntaţi incineraţii.

[8] A. K. Ambroz, Arheologia SSSR, D1—30, 1966, pl. 12/8—11.

[9] Obiecte de podoabă pătrunse la origine din lumea romană în cultura Przeworsk, de unde apoi sînt preluate în mediile sarmatice, carpice, iar mai tîrziu şi de purtătorii culturii Sîntana-Cerneahov.

[10] Gh. Diaconu, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 252, pl. VIII/13; un tip asemănător la A. K. Ambroz, *op. cit.*, pl. 11/20.

sfîrşit, pieptenele cu nituri din fier, cu cerculeţe concentrice ca şi o parte din catarame pledează de asemenea pentru o datare tîrzie[11]. Momentul părăsirii aşezării credem că poate fi fixat între anii 376—381, cînd majoritatea monumentelor de tip Sîntana-Cerneahov încetează pe teritoriul Munteniei[12].

După cum s-a arătat, în primele decenii ale secolului al V-lea e.n. teritoriul aşezării a fost folosit pentru înmormîntarea unor indivizi, care sînt străini de cultura asupra căreia stăruim. În primul rînd trebuie menţionat mormîntul de bărbat matur cu trăsături mongoloide, descoperit între bordeiele cercetate de noi şi care după inventar se plasează în prima jumătate a secolului al V-lea e.n.[13] (fig. 8, 11/1, 2, 3, 10).

În al doilea rînd, este important de remarcat că la periferia de nord—nord-est a aşezării au fost descoperite întîmplător cîteva morminte, dintre care unele au fost cercetate de V.I. Teodorescu. Într-unul din morminte a fost găsită o diademă aurită şi o oglindă de tip Brigettio, elemente care datează grupul de morminte amintite între anii 420—450[14].

*

Aspectul Tîrgşor-Gherăseni. Spre deosebire de celelalte aspecte culturale şi anume : Sîntana de Mureş (componenta gotosarmată) şi Tîrgşor-Olteni (componenta taifalică) a culturii, aspectul Tîrgşor-Gherăseni reprezintă cultura localnicilor, în speţă a dacilor liberi, cu elemente romanice. Este important de semnalat că în zona de la curbura Carpaţilor au fost descoperite vestigii carpice (Gura Nişcovului, Izvorul Dulce) etc., care jalonează aria de răspîndire a carpilor în secolul al III-lea e.n. în nord—nord-estul Munteniei.

Am ales denumirea de Tîrgşor pentru a marca o dată în plus împrejurarea potrivit căreia în partea centrală şi de vest a Munteniei, atît în mormintele cît şi în aşezările din secolul al IV-lea e.n. elementele de cultură materială şi spirituală aparţinînd dacilor liberi din cultura Chilia-Militari se regăsesc în noua cultură, ilustrînd în acest chip simbioza culturală sau mai exact participarea dacilor liberi alături de alogeni în aceste părţi ale Munteniei la progresul şi etapa de maximă dezvoltare a culturii de tip Sîntana-Cerneahov[15].

În schimb, denumirea de Gherăseni vine să marcheze prezenţa carpilor, fie a acelora care în secolul al III-lea e.n. trăiau în regiunea de nord—nord-est a Munteniei, fie a acelora care au fost dislocaţi din podişul Moldovei şi apoi antrenaţi cu purtătorii culturii Sîntana-Cerneahov înspre regiunile muntene.

*

[11] Piepteni cu apucătoare de formă semicirculară ornamentată cu cercuri concentrice au fost descoperiţi recent la Pietroasa în castru şi morminte unde sînt dataţi cu monede din a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n.

[12] Pînă în prezent nu avem documentate monede, fibule sau alte obiecte şi podoabe în cuprinsul monumentelor de tip Sîntana—Cerneahov, care să depăşească pragul secolului al V-lea e.n.

[13] Cataramele rectangulare ar putea fi ridicate ca datare, în schimb catarama semi-ovală cu apucătoare din tablă ornamentată în tehnica inciziei nu ne îngăduie să urcăm datarea peste limita mijlocului secolului al V-lea e.n.

[14] Datarea îi aparţine lui Victor Teodorescu, care a făcut aluzii la aceste morminte într-o serie de sesiuni ştiinţifice.

[15] În legătură cu această problemă v. Gh. Diaconu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 243—250, fig. 1.

Pentru a înțelege realitățile de la Gherăseni și în general din regiunea de la curbura Carpaților, trebuie să revenim, fie și în treacăt, asupra originii culturii asupra căreia zăbovim.

După cum s-a arătat, cultura de tip Sîntana-Cerneahov în trăsăturile sale de bază ia naștere în afara teritoriilor noastre, aproximativ în jurul anului 250[16]. Teritorial, zona la care ne referim poate fi fixată undeva în Galiția, Volhinia și nord-vestul Ucrainei, adică regiunea în care își dădeau mîna inițial în secolele II—III e.n. culturile Przeworsk, Gura Vistulei, Lipița și cea sarmatică[17].

Ne aflăm în perioada în care goții coborîți de la Marea Baltică, păstrînd încă trăsăturile culturii Gurii Vistulei și aspectului Brest—Trișin—Lepesovka I, vor prelua roata olarului în contact cu cultura Lipița și ritul de înmormîntare de înhumație de la sarmați. În măsura în care triburile gotice pătrund în alte zone asimilează sau preiau elemente de cultură materială și spirituală noi[18].

Așa se face că în regiunea nordului pontic și a Dunării de Jos, elementele de cultură materială de origine romană pătrund masiv și cu ușurință în mediul gotic grație utilității și tehnicității lor ridicate. Acum și în asemenea împrejurări va fi preluată ceramica din pastă nisipoasă de origine romană. După cum s-a arătat cu al prilej, această specie ceramică a fost transmisă în noua cultură prin mijlocirea dacilor liberi de la Dunărea de Jos[19]. Dealtfel, în măsura în care purtătorii culturii de tip Sîntana-Cerneahov pătrund în teritoriile carpice dar mai ales în regiunea Dunării de Jos, cultura capătă trăsăturile sale cele mai evoluate, atingînd faza de maximă dezvoltare în a doua jumătate a secolului IV e.n., adică în perioada în care la Gherăseni funcționau așezarea și necropola de pe Călmățui.

În încheiere reamintim că cercetările de la Gherăseni conjugate cu rezultatele săpăturilor din marea necropolă de la Tîrgșor au îngăduit să identificăm pentru întîia oară componenta băștinașă a culturii de tip Sîntana—Cerneahov, al cărei rol la Dunărea de Jos a fost resimțit puternic timp de mai bine de un secol. În sfîrșit, trebuie de asemenea subliniată constatarea potrivit căreia în cursul secolului al V-lea e.n. și a celor următoare cultura populației autohtone din Muntenia se dezvoltă de pe alte baze și în contact cu alte populații alogene [20].

★

[16] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 243.

[17] *Ibidem*, p. 247.

[18] De pildă în zonele răsăritene ale culturii, elementele protosarmate sînt mai pregnant ilustrate, în timp ce în aria vestică, dacii liberi și carpii sînt mai bine reprezentați. În nord, în cuprinsul culturii, pătrund elemente din cultura Prezeworsk.

[19] Este interesant de remarcat faptul că ceramica din pastă nisipoasă de tradiție romană, de culoare roșiatică, nu pătrunde în aria estică a culturii Sîntana-Cerneahov. În schimb, în regiunea Dunării de Jos această specie ceramică se apropie ca procente în unele așezări de cea cenușie, de pildă la Gherăseni.

[20] Se știe că aproximativ la finele secolului al IV-lea e.n. odată cu încetarea orizontului cultural de tip Sîntana—Cerneahov în regiunile noastre dispare ceramica din pastă fină de culoare neagră și cenușie-neagră de tradiție La Tène. În secolele următoare în culturile Ipotești—Cîndești și Dridu, rolul principal în olăria populației autohtone îl va avea vasul-borcan de tradiție romană, lucrat din pastă nisipoasă, alături de ceramica lucrată cu mîna, mai ales în secolele V—VII e.n. și ceramica de import romano-bizantină. Ne aflăm în perioada în care populația autohtonă în contacte permanente cu imperiul și cu regiunile din vest (Oltenia), mai puternic romanizate, păstrează și dezvoltă tradiția olăritului. În schimb, huno-alano-ostrogoții ca și slavii în perioada de început erau din punct de vedere al meșteșugului olăritului cu mult sub nivelul populației autohtone.

Sînt rare cazurile în care cercetătorul are şansa ca pentru antichităţile din secolul al IV-lea e.n. de la Dunărea de Jos să aibă posibilitatea cercetării în paralel atît a necropolei, cît şi a aşezării.

Deşi la Gherăseni nu au putut fi cercetate exhaustiv nici aşezarea şi nici cimitirul, există totuşi condiţii pentru adîncirea şi înţelegerea unor fenomene economice, sociale şi politice legate de comunitatea omenească, care a trăit în cursul secolului al IV-lea e.n. pe malul drept al Călmăţuiului.

Într-adevăr aici au putut fi surprinse elemente care trădează modul de viaţă al oamenilor. Sîntem în posesia unui plan care ne fixează jaloane cu privire la tipul de aşezare caracteristic văilor sau luncilor unor rîuri. În aceeaşi măsură avem date în legătură cu gruparea locuinţelor în formă de ciorchine, roite, dar adunate în jurul locuinţelor bătrînilor. În ceea ce priveşte tipul de locuinţe semiîngropate în pămînt şi fără pietrare, aşezarea de la Gherăseni vine să ne dovedească că lipsa parilor pentru susţinerea acoperişurilor ca şi a pietrei din vetrele-cuptor se datoreşte în primul rînd lipsei de materie primă din zona mlăştinoasă a Călmăţuiului.

În al doilea rînd, se cuvine a sublinia constatarea potrivit căreia o sumară examinare şi comparare a materialului arheologic descoperit pe de o parte în necropolă, iar pe de altă parte în aşezare, vine să întregească tabloul cunoştinţelor noastre în legătură cu unele aspecte mai puţin cunoscute. De pildă, de multă vreme se observa că în cuprinsul necropolelor din secolul al IV-lea e.n. apar relativ numeroase pahare din lut, imitînd pe cele din sticlă şi din metal în timp ce în aşezări asemenea materiale lipseau aproape cu desăvîrşire Într-adevăr, la Gherăseni în aşezare nu a fost găsit nici un fragment de pahar, ceea ce ne îndrituieşte să socotim că paharele depuse în morminte aveau un rost ritual. Pe de altă parte, analizînd materialul ostelogic începînd de la acela al păsărilor şi pînă la cornutele mari, ne dăm seama că în necropole erau preferate ofrandele de păsări (oase şi ouă) şi cornutele mici. Sînt mai rare cazurile în care în necropole au fost găsite oase de bovine [21]. Aşezarea şi necropola de la Gherăseni, ambele datate în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n. şi aparţinînd culturii de tip Sîntana de Mureş — Cerneahov, ne-au îngăduit, alături de cercetările de la Tîrgşor—Prahova, să identificăm pentru întîia oară elementele autohtone separîndu-le de cele alogene după cum urmează; în rîndul mormintelor de înhumaţie au fost surprinse elementele goto-sarmate atribuite de noi aspectului Sîntana de Mureş. În rîndul incineraţilor care fac parte din aspectul Tîrgşor—Olteni se înscriu mormintele de incineraţie cu vasele, obiectele şi podoabele arse în ruguri. Această categorie de morminte am atribuit-o taifalilor, o ramură a triburilor nord-germanice care a trăit multă vreme la „remorca" goţilor. În sfîrşit, la Gherăseni şi Tîrgşor au fost reperate pentru întîia oară mormintele de incineraţie fără ardere secundară a vaselor şi podoabelor, pe care am atribuit-o autohtonilor, adică geto-dacilor din Muntenia, care au intrat în simbioză cu alogenii şi pe care literatura de specialitate a început să-i cunoască sub denumirea de aspectul Tîrgşor — Gherăseni. Acestui aspect cultural îi sînt caracteristice mai multe ritualuri de înmormîntare, vase, obiecte şi podoabe de certă factură geto-dacică.

---

21 În cîteva cazuri la Tîrgşor—Prahova şi într-unul singur la Gherăseni.

Cercetările de la Gherăseni vin să întregească tabloul cunoştinţelor noastre şi pentru perioada secolului al V-lea e.n., deoarece în regiunea de care ne ocupăm, mai precis în perimetrul aşezării, au fost descoperite cîteva morminte de înhumaţie pe care descoperitorii le datează în prima jumătate a secolului al V-lea e.n.

Mormintele de care aminteam aparţin unei pături subţiri de huno-alano-ostrogoţi, care şi-au exercitat vremelnic supremaţia politică in aceste părţi ale Munteniei percepînd tributul cuvenit din partea populaţiei băştinaşe [22].

Revenind la comunitatea omenească de la Gherăseni, care a folosit şi necropola aferentă, se impune a stabili momentul în care pătrund şi se aşază pe Călmăţui aceste comunităţi, direcţiile din care pătrund, legăturile acestora cu alte triburi şi centre ca şi momentul încetării aşezării.

După cum se ştie, purtătorii culturii Sîntana de Mureş — Cerneahov vin în regiunea Dunării de Jos cu o cultură constituită în trăsăturile sale de bază, îmbogăţindu-se mereu în măsura în care a intrat în contacte nemijlocite cu alte culturi sau populaţii. Aşa se explică faptul că la Gherăseni au fost reperate unele elemente carpice ilustrate prin vasul mare cenuşiu din mormîntul 8 şi altele, ca şi o seamă de vase, care au pătruns aici odată cu elementele dacilor liberi de tip Chilia—Militari. În acest sens este interesant de semnalat vasul din mormîntul 5 de incineraţie.

Potrivit inventarului arheologic descoperit atît în aşezare, cît şi în necropolă, putem conchide că malul drept al Călmăţuiului din dreapta satului Gherăseni a fost populat aproximativ la mijlocul secolului al IV-lea e.n.

Menţionăm că în cuprinsul obiectivelor cercetate aici lipsesc elemente de datare pentru finele secolului al III-lea e.n. şi prima jumătate a secolului al IV-lea e.n., perioade în care de obicei este fixată pătrunderea purtătorilor culturii Sîntana de Mureş — Cerneahov în regiunea Dunării de Jos [23].

În sfîrşit, trebuie stăruit şi asupra coincidenţei datării aşezării şi necropolei de care ne ocupăm cu monumentele arheologice din marele ansamblu Pietroasele—Buzău. Aici castrul din centrul comunei ca şi thermele aferente, identificate anul acesta la aproximativ 400 m pe direcţia est faţă de castru, ca şi cele patru necropole şi anume aceea a castrului datată cu fibulă cu capete de ceapă, cele de la Dara şi Clondiru datate cu vase şi podoabe ca şi aceea din curtea staţiunii viticole datată cu monede emise în timpul domniei împăratului Constantiu al II-lea se încadrează de la mijlocul secolului al IV-lea e.n. şi pînă la finele acestui secol [24]. Dealtfel, ultima monedă descoperită în castru a fost emisă în anul 376 — în timpul împăratului Valens [25]. O seamă de alte materiale arheologice descoperite în castrul şi thermele de la Pietroasa nu ne îngăduie să depăşim momentul 376—381 cînd în aceste părţi ale Munteniei pătrund cetele

[22] În legătură cu această problemă vezi studiile din *Relations between the autochtonous population and the migratory populations oh the territory of Romania*, Bucureşti, 1975.

[23] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola complexă din secolele III—IV e.n.*, Bucureşti, 1965, p. 114—126.

[24] Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa*, în Odobescu, *Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa*, Bucureşti, 1976, p. 1061.

[25] *Ibidem*.

huno-alano-ostrogote, situaţie ilustrată şi prin descoperirile de la Gheră-seni ca şi în alte staţiuni situate la curbura Carpaţilor ca: Chiojdu, Poşta Cîlnău [26] etc.

Concentrarea aşezărilor de tip Sîntana de Mureş — Cerneahov pe Călmăţui şi în general în zona colinară buzoiană, mai precis în jurul dealului Istriţa poate fi legată de existenţa şi rolul castrului de la Pietroasa în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al IV-lea e.n.

Ne aflăm în perioada în care, după pacificarea goţilor de către Constantin cel Mare în anii 332 —333, puterea romană realipeşte la imperiu fîşia de teritoriu mărginită la nord de cunoscuta Brazdă a lui Novac de Nord [27].

Astăzi sîntem în posesia unor date din care reiese că romanii au construit, locuit şi apărat castrul de la Pietroasa, fixînd aici unităţi ale Leg. XI C.P.F. [28]. Pe de altă parte, o seamă de elemente cîştigate cu prilejul cercetării necropolei nr. 2 de la Pietroasa ne îngăduie să conchidem că în castru şi în preajma sa funcţionau trupe stipendiate, recrutate din mediul populaţiilor alogene. În cimitirul din incinta staţiunii viticole Pietroasa, cu ritual păgîn, am descoperit armament roman provenit pe calea arătată mai sus [29].

Aşadar, în acest centru puternic, ridicat pentru supravegherea ţinutului de la curbura Carpaţilor, au staţionat trupe romane şi oaste recrutată din sînul alogenilor. Este interesant de remarcat că în stadiul actual al cercetărilor este greu de stabilit raportul dintre puterea romană şi federaţii de aici. În orice caz este important de relevat că în incinta castrului au fost descoperite numeroase locuinţe cu un inventar bogat, din care reţinem extrem de multe rîşniţe de măcinat grîne şi foarte multe oase de animale. Sîntem în faţa unei societăţi consumatoare, care evi-

---

[26] Este vorba de mormîntul de la Chiojdu publicat de C.C. Giurescu şi tezaurul din catarame de aur de la Poşta Cîlnău nevalorificat încă din punct de vedere ştiinţific.

[27] Ipoteza lui D. Tudor, potrivit căreia Brazda lui Novac de Nord ar data din secolul al IV-lea e.n. capătă noi dovezi în măsura în care cercetările avansează. Aşa se face că M. Davidescu a găsit capătul de vest al Brazdei în preajma Drobetei, demonstrînd în felul acesta că un centru ca Drobeta nu putea fi lăsat în secolul al IV-lea în afara Brazdei. Cît priveşte capătul de est al Brazdei, socotim că acesta se sprijinea pe ansamblul fortificat de la Pietroasa şi aceasta cu atît mai mult cu cît P. Polonic în peregrinările sale de-a lungul Brazdei o pierde undeva la ieşirea din Mizil.

[28] În săpăturile din vara anului 1976, la circa 400 m este de castru, în comuna Pietroasa, în curtea săteanului Ştefan Moldoveanu, am găsit thermele castrului din care au fost identificate într-o secţiune un hypocaust, sala de gimnastică şi două canale de drenaj. Printre pilele hypocaustului a fost descoperit un fragment de cărămidă purtînd o inscripţie cu literele întoarse ***CPF***, aparţinînd aşadar unor unităţi ale Leg. XI CPF cu sediul la Durostorum. Legiunea XI Claudia, potrivit celor însemnate în *Notitia dignitatum*, are într-adevăr şi în secolul al IV-lea e.n. sediul la Durostorum şi Transmarisca, de unde Constantin cel Mare şi urmaşii săi au trimis unităţi la curbura Carpaţilor cu prilejul construirii ansamblului fortificat de la Pietroasa şi probabil cu ocazia realipirii unei părţi din Muntenia la imperiu, moment în care credem că a fost ridicată şi Brazda lui Novac de Nord.

[29] Necropola este situată în curtea staţiunii viticole I.A.S. Pietroasele la aproximativ 1 km pe direcţia sud—sud-vest de castru. În iarna anului 1975 au fost descoperite întîmplător 13 morminte de înhumaţie dispuse în şiruri orientate cu capul la sud şi picioarele la nord. Dintre acestea cîteva aveau în inventar armament roman ca: sabie, pumnal, *pilum*, buterolă de sabie şi cinci monede de la Constantiu al II-lea. În toamna anului 1976 au fost reluate cercetările. Pînă în prezent au apărut două morminte de înhumaţie cu aceeaşi poziţie şi orientare şi un mormînt de incineraţie. Aşadar, cimitirul este biritual şi aparţine unei comunităţi de alogeni, care erau stipendiaţi de romani pentru a apăra castrul şi zona de la sud de curbura Carpaţilor.

dent îşi procura produsele prin prelevarea acestora de la populaţia care trăia în raza de activitate şi control a stăpînitorilor din castrul de la Pietroasa [30]. În rîndul acestor aşezări poate fi socotită şi aceea de la Gherăseni.

*

La capătul celor expuse se cuvine a rezuma principalele rezultate obţinute prin cercetarea necropolei şi aşezării de la Gherăseni.

Mai întîi de toate reamintim că locuitorii care au folosit necropola şi aşezarea de pe partea dreaptă a Călmăţuiului s-au fixat în zona amintită aproximativ la mijlocul secolului al IV-lea e.n., pentru ca între anii 375—381 să părăsească regiunea de care ne ocupăm. Ştim de asemenea că membrii comunităţii omeneşti de pe Călmăţui pătrund aici cu o cultură cristalizată, care se îmbogăţeşte pe parcurs prin aportul carpilor şi altor daci liberi atît în conţinutul său material cît şi în cel spiritual. Componenta acestei culturi cu elemente băştinaşe a căpătat denumirea de Tîrgşor Gherăseni. În sfîrşit, comunitatea omenească de care ne ocupăm, cuprinzînd mai multe etnii, locuia în sate nefortificate, aşezate pe terasele rîurilor sau în cazul nostru în lunca acestora. Principalele îndeletniciri, potrivit materialului descoperit, constau din practicarea agriculturii şi creşterea cornutelor mari şi mici.

Există deopotrivă indicii despre creşterea păsărilor, ca şi pentru practicarea vînatului şi pescuitului. O seamă de unelte, podoabe ca şi produsele ceramice ne îndeamnă să socotim că purtătorii culturii de care ne ocupăm practicau deopotrivă o serie de meşteşuguri mărunte legate de nevoile gospodăreşti ca şi reducerea minereului, prelucrarea ceramicii, a osului şi arta orfevreriei, aşa după cum ne indică datele culese din alte descoperiri [31]. Comunităţile omeneşti despre care este vorba erau organizate şi îşi duceau viaţa în cuprinsul obştilor. O seamă de produse cerealiere, carnea, precum şi prestarea unor munci erau cerute şi impuse de aristocraţia şi vîrfurile conducătoare ale confederaţiilor de triburi. În sensul celor arătate, credem că aşezările modeste de tip Gherăseni gravitau în jurul unor centre puternice şi întărite de felul aceleia de la Pietroasa, unde era aglomerată o societate consumatoare.

Dar pentru a explica şi a înţelege cele afirmate, trebuie să zăbovim, fie şi în treacăt, asupra raporturilor dintre goţi şi romani în cursul secolului al IV-lea e.n. şi în regiunea Dunării de Jos.

Aşa după cum se ştie, goţii pătrunseseră deja timid în jurul anului 300 în părţile noastre, deplasîndu-se dinspre nord—nord-est şi mai ales de la bazele şi sediile lor nord-pontice [32]. Trecînd peste raidurile organizate fie pe uscat, fie pe calea apelor, aşa cum o menţionează izvoarele scrise, şi după cum o dovedesc şi unele descoperiri arheologice, trebuie să admitem că în primele decade ale secolului al IV-lea e.n. goţii se instalaseră în

---

[30] Gh. Diaconu, în *Relations between the autochtonous* ..., p. 67—75.

[31] În castrul de la Pietroasa a apărut foarte multă zgură de fier şi lupe de minereu, ca şi două creuzete pentru turnat metal preţios, v. Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa, loc. cit.*, p. 1 070, fig. 9/1, 3.

[32] Pînă în jurul anului 300 goţii îşi aveau sediile lor puternice în regiunile nord-pontice de unde organizează raiduri fie pe uscat, dar mai ales pe calea apelor în tovărăşia herulilor.

jumătatea de est a Munteniei stînjenind prin acțiunile lor puterea romană[33]. Numai în felul acesta putem înțelege acțiunile lui Constantin cel Mare, care a dus lupte înverșunate încheiate pînă la capăt prin pacificarea noilor veniți, anexarea unei fîșii de pămînt mărginită în zona de dealuri de Brazda lui Novac de Nord și acordarea statutului de federați unora dintre goți [34]. Toate cele semnalate se întîmplă, evident, înainte de luptele care au precedat pacea din 332—333. În lumina ultimelor cercetări, se poate afirma că după această dată a început ridicarea Brazdei lui Novac de Nord, care evident a fost executată și cu forța de muncă recrutată din sînul populației autohtone. Tot acum este conceput și realizat ansamblul fortificat de la poalele dealului Istrița. Ne aflăm în perioada în care Ariaricus, tatăl lui Athanaric, tratează cu împăratul și convine în urma tratativelor să-și trimită fiul ostatec la Constantinopol ca dovadă supremă a înțelegerii dintre vizigoți și romani [35]. Perioada de liniște și reconstrucție cu mici întreruperi durează pînă în vremea lui Valens cînd Athanaric, fostul ostatec din capitala de răsărit a imperiului, duce cunoscutele tratative cu împăratul în urma celor trei campanii de pedepsire, amintind cu acest prilej și de jurămîntul făcut tatălui său Ariaricus, precum că nu va mai călca pe pămîntul roman [36].

În această perioadă tulbure cînd la porțile Europei băteau cetele hunilor, primul popor turanic care pătrunde pe continent, romanii duc politica lor de sprijin și învrăjbire între triburile populațiilor alogene, pe care vroiau să le folosească unele împotriva altora. Iată de ce în anume momente sînt preferate cetele lui Fritighern, în altele o seamă de alți conducători ai triburilor goto-taifale.

Evenimentele tumultuoase de la Dunărea de Jos petrecute între romani, populația autohtonă și cele alogene contină la începutul secolului al V-lea e.n., încheindu-se adesea cu episoade de felul aceluia petrecut între cetele hunului Uldis și gotului Gainas [37].

DIE SIEDLUNG UND DAS GRÄBERFELD VON GHERĂSENI—BUZĂU

(Neue Beweise für die Kontinuität der einheimischen Bevölkerung an der unteren Donau)

(ZUSAMMENFASSUNG)

In dem ersten Teil des Aufsatzes werden einige Daten über die Forschungsgeschichte, der in zwei Abschnitten unternommenen, archäologischen Untersuchungen auf dem Gebiet der Gemeinde Gherăseni, Kr. Buzău gebracht. Mit dieser Gelegenheit werden auch eine Reihe vorgeschichtlicher archäologischer Komplexe erwähnt.

---

[33] La data despre care este vorba sînt atestați și arheologic. Ne aflăm în perioada de dinaintea momentului 332—333 cînd împăratul Constantin cel Mare, după campanii și lupte înverșunate, încheie cu aceștia cunoscutul *foedus*.

[34] Înțelegerea dintre Constantin cel Mare și Ariaricus, tatăl lui Athanaric, ne dovedește că în principal puterea romană tratează cu vizigoții în această privință.

[35] *Ibidem.*

[36] Ammianus Marcellinus, în FHDR, I, p. 127.

[37] Zosimos, în FHDR, I, p. 317.

Es sind dann weiter die Gräber und Wohnungen des IV.Jh. u.Z., welche der Sîntana de Mureş-Tschernjachowkultur angehören, beschrieben. Die sowohl in den Gräbern als auch in den Wohnungen entdeckten archäologischen Beigaben, bilden das Thema eines Unterkapitels, auf das sich der Verfasser, wenn er die chronologischen Fragen der Altertümer von Gherăseni zu erörtern versucht, stützt.

In dem abschließenden Teil des Aufsatzes wird besonders auf eine Gruppe von Brandgräber, deren Beigaben nicht auf dem Scheiterhaufen deponiert wurden, sowie auf einige Altertümer von unleugbarem geto-dakischen Charakter, Gewicht gelegt, was dann dem Verfasser die Möglichkeit darbietet, in der oben erwähnten Kultur die einheimische, in der wissenschaftlichen Literatur als Tîrgşor-Gherăseni-Aspekt bekannte Komponente, zu definieren.

Gleichzeitig werden einige Beobachtungen über die sozialökonomischen Beziehungen zwischen den Einheimischen und den Einwanderern im IV. Jh. u.Z. skizziert. Bei dieser Gelegenheit wird auch eine Verbindung zwischen den Forschungen von Gherăseni und den neuen archäologischen Grabungen von Pietroasele-Buzău gemacht.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Gemeinde Gherăseni mit dem Weiler Cremenea; auf dem rechten Ufer des Călmăţui, Siedlung aus dem IV. Jh. u. Z.; C 1 das Gräberfeld aus dem IV. Jh. u.Z.; C 2 Ockermann-Gräber; C 3 hallstattzeitliches Grab; C 5 Gräber aus dem V. Jh. u.Z.

Abb. 2. Gesamtplan der Ausgrabungen aus dem Gräberfeld Nr. 1 von Gherăseni.

Abb. 3. Gesamtplan der Ausgrabungen aus der Siedlung des IV. Jh. u.Z.

Abb. 4. Ockermann Gräber aus dem Gräberfeld Nr. 2.

Abb. 5. Brandgräber — Tîrgşor — Gherăseni — Aspekt.

Abb. 6. Skelettgräber — Sîntana de Mureş — Aspekt, in der Mitte das Grab. Nr. 8.

Abb. 7. Gefäße von Gherăseni: 1 aus der Siedlung; 2—8 aus den Gräbern.

Abb. 8. Grab 23 mit Mongoloidzügen (aus der Siedlung).

Abb. 9. Gegenstände und Schmuckstücke aus dem Gräberfeld Nr. 1: 1 Grab 6; 2 Grab 10; 3 Grab 9; 4, 8, 10, 11 Grab 8; 5, 9 Grab 21 (A); 6 Grab 15; 7, 15 Grab 5; 12 Grab 10; 13 Grab 13; 14 Grab 7.

Abb. 10. 1, 2 Grab 5; 4, 5, 9 Grab 13; 3 Grab 6; 6, 7 Grab 21 (A); 8, 10 Grab 8.

Abb. 11. 1, 2, 3, 7 Grab 23; 8 Grab 8; 10 Grab 1; 4 Erdhütte Nr. 4; 5, 6 Kulturschicht der Siedlung; 9 unbedeutende stratigraphische Position.

Abb. 12. Gefäße aus dem Gräberfeld und der Siedlung: 1 Grab 8; 3 Grab 1; 5 aus der Siedlung.

Abb. 13. Gefäße aus dem Gräberfeld: 1 Grab 8; 2 Grab 5.

Abb. 14. Gefäße aus der Siedlung und dem Gräberfeld: 1 Siedlung; 2 Grab 14 Gefäße Gr. 2; 3 Grab 13, Gefäss Nr. 1; 4 Grab 8, Gefäß Nr. 3; 5 Grab 14, Gefäß Gr. 1.

***INSCRIPTIONS DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE*, I. *Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, de Miroslava Mirković și Slobodan Dušanić, sub direcțiunea lui Fanoula Papazoglou, Belgrad, 1976 (Centre d'Études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd), 171 p. in 4°.**

Sub egida Centrului de studii epigrafice și numismatice al Universității din Belgrad și îndrumați direct de F. Papazoglu, cei doi eminenți epigrafiști (profesori la aceeași universitate iugoslavă) au început realizarea unui plan de lucru impozant: publicarea *corpus*-ului de inscripții antice ale teritoriului Moesiei Superior, provincie care cuprindea teritoriul Serbiei, colțul de nord-vest al Bulgariei și nordul Macedoniei. Teritoriul a fost secționat de colectivul redacțional belgrădean în șase zone-volume (harta schematică, p. 2), din care avem în față volumul cu Singidunum (Belgrad) și nord-vestul Moesiei Superior: o realizare științifică și tipografică impunătoare, de valoare excepțională, în dimensiunile și forma ce au înțeles să-i dea erudiții singidunensi. În primul rînd, firesc, impresionează formatul monumental, apropiat de CIL, ca revista Starinar și ca vechiul Spomenik, ce amintesc de vechiul „ciaslov", cam mare și nu prea de ușor maniat și de lucrat cu el; aspectul grafic însă, hîrtia și tiparul sînt de optimă calitate, după cum este ridicată valoarea textelor majoritatea latine (puține grecești, unul palmyrean) și a monumentelor-documente reproduse, descrise, comentate în chip magistral de cei doi erudiți autori care de mulți ani studiază cu deosebită rîvnă și competență materialul epigrafic și toate problemele istorice ale Moesiei Superior romane. Excelentă este ilustrația, cu bune fotografii și desene, încadrate în mod practic și simplu după părerea noastră, în textul respectiv.

P r e f a ț a (*Avant-propos*, sub semnătura lui F. Papazoglu) arată pe scurt planul de lucru, repartizarea teritorială a materialului, sistemul de înfățișare a inscripțiilor pe zone, cu introducere istorică, topografică, demografică etc., legată de realitățile locale, împărțirea pe categorii a epigrafelor; colectivelor de muncă din Iugoslavia și din Bulgaria (Vel. Velkov, Iv. Venedikov, V. Gerasimova-Tomova), instituții și cercetători externi care au ajutat munca, precum și precizarea „M. Serge Ducroux, membre de l'École Française de Rome, a bien voulu réviser la traduction française du premier volume", intervenție de valoare substanțială a eminentului epigrafist și june istoric parizian care se resimte în forma corectă și elegantă a limbii franceze ce face ușor accesibilă și utilizabilă lucrarea de cercetătorii de pe toate meridianele. Prefața se încheie printr-un pios omagiu memoriei eminentului epigrafist și istoriograf sîrb N. Vulić (1872—1945), fost profesor la Universitatea din Belgrad fondatorul școlii epigrafice de aici, și al cărui aport la cunoașterea Moesiei Superior romane este considerabil.

După prefață și „semnele critice" (p. 10), urmează abrevierile bibliografice (p. 11—13), alcătuite cu multă acribie, precizie și consecvență (sînt totuși mici lacune ca *Textes Mithr.* de Cumont, apărut la 1896 și 1900), urmează apoi un capitol de natură generală: „transmission, publication et conservation des monuments" (p. 15—19), un fel de istoric al dezvoltării epigrafiei din zona Singidunum. Înainte de a se trece la localități și materialul epigrafic propriu-zis, ar fi fost necesară o i n t r o d u c e r e i s t o r i c ă asupra provinciei Moesia Superior, ori măcar o schiță cu bibliografia de bază.

Partea I cuprinde Singidunum și teritoriul său (red. M. Mirković) (p. 21—92); introducerea istorică (p. 23—41) tratează: așezarea orașului, documentele literare, garnizoana militară, localitatea romană (*municipium*, *colonia*), populația; la p. 29, nota 14, o eroare de rectificat: castrul legiunii IV Flavia în Dacia e numit „le camp de Reșița, d'une étendue de 490 sur 410 mètres, a fourni des tuiles estampillées de la légion *IV Flavia* (D. Protase, ActaMN, 4, 1967, p. 47, localise à cet endroit la station Berzobis [etc.])"; dar castrul acestei legiuni se afla în Berzovia (fost Jidovin, jud. Caraș-Severin), cam departe spre nord-vest de Reșița, capitala județului. Inscripțiile lithice (lapidare), nr. 1—88, ocupă p. 43 —92, la care sînt posibile și se impun

cîteva observații cu rectificări: nr. 2, p. 45, „le nom *Gude* est considéré comme germanique" (M. Schönfeld; Fiebiger — Schmidt; cu ostgot., vechi nordic *gude, gudi* „Tempelvorsteher" este de fapt o simplă consonanță fortuită, antroponimul cu pricina din epigrafa singidunensă este tot localnic de prin Balcani, mai curînd tracic (G. G. Mateescu Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj, 3, 1924—5, p. 486). În același loc „E. Poland" trebuie rectificat în F(ranz) Poland. La nr. 5, *IOM/S N S / Aemilius Dolens optio*, se face remarca (p. 46): „*Dolens* est considéré comme thrace (Detschew, *Thr. Sprachr.* p. 146)", asertiune ce nu este numai probabilă, ci absolut sigură: *Doles* nume tipic tracic, aici în formă romanizată după verbul latin *dolens*, participiul lui *dolere; cognomen*-ul ostașului este semnificativ pentru recrutarea de elemente trace în legiunea IV Flavia la Singidunum. Nr. 18 este o stelă votivă mitriacă, fragment din colțul stîng de jos cu două secvențe-panouri: *Mithras tauroplorus* și „M. încălecat pe animal", deasupra resturi din scena centrală a sacrificiului, pe plintă inscripția *AEL VALENTINV* [*s*...], fragment identic cu inscripția-relief a unui trac *Dizo* la Pojejena (jud. Caraș-Severin, IDR, III/1, nr. 12). Nr. 22, altar votiv al lui Silvanus în care numele e scris cu „punctuație" în interiorul cuvintelor (al silabelor): *SIL. VA. NO / SIL. VES. TRI SEPTV. MVS*, ilustrînd încă o dată caracterul uneori pur ornamental pe care-l aveau asemenea puncte (triunghiuri) zise *distinguentes*. Remarcabile sînt unele forme curioase de limbă „vulgară" ca la nr. 26: *T. Flavio Victorino donis donatum* și la nr. 27, *diem uno*. La p. 65 se citează „Mócsy, *Bevölkerung*", ce nu apare la abrevieri, referindu-se foarte probabil la cartea aceluiași erudit budapestan despre populația Pannoniei (1959). La nr. 37 se putea face o reconstituire grafică a textului ce are o spărtură în stînga sus. Nr. 38: *CASSIO INGENVO MIL LEG IIII FL — CASS ATTA FRATRI*, editorul întregește *Cass (ia) Atta* (la fel în index, p. 164), dar mai probabil apare *Cass(ius) Atta*, masculin, fratele ostașului din legiune decedat (*cognomenul Atta* e cunoscut la illyri ca și la celți; cf. cartea noastră *Illirii*, București, 1969, p. 170—171, ce pare a fi necunoscută autorului, neutilizată în vol. I al *Inscr. Més. Sup.*). În nr. 41, de relevat forma *posuerunt titulo suo*, ca și expresia *pater genetivus*, în sensul de *pater naturalis* (opus lui *pater adoptivus*). P. 77, „le nom *Attius* est fréquent en Italie et dans les pays celtiques (Schulze LE, p. 68); selon Detschew, *Thr. Sprachr.* p. 8, il pourrait être thrace", total neverosimil, fiind un nume gentiliciu (de familie) italic sau celtic; tracic n-ar putea fi decît dacă ar lipsi la „italici" și ar apărea eventual în funcția de cognomen. Nr. 57, forma *patronis benemerentis*, un dezacord ce se întîlnește și în Dacia. Nr. 71, epitaf grecesc, scurt și rudimentar scris, terminat cu literele-formulă mutilată: *TAYTA*, pentru care se dă numai „cf. L. Robert, Études Anatoliennes, 1937 (1970), p. 390, avec bibliographie et Bulletin épigraphique, 1950, p. 523 sq.", dar [chiar dacă este omisă și de Robert în 1970] trebuia citată și bibliografia ulterioară: Studii clasice, 2, 1960, p. 361—364: *HAEC SVNT*, unde la p. 363 precizam: formule ca *haec sunt, tantum* etc. nu erau decît reflexe ori transpuneri directe ale unei concepții antice grecești asupra vieții și morții, concluzie frecventă în lumea ellenistică: *TAYTA*, întîlnit izolat uneori și în inscripțiile latine (ca CIL, XII, 4 127), cu bibliografie și exemplificări mai ample despre „*tauta* eliptic". La nr. 72, text palmyrenian, se dă o transcriere cu litere latine capitale; era necesar (cum se practică) un desen al literelor semite-palmyrene; traducerea „Ammon fils de Nesha (fils de) Ogga ..."; pentru al doilea antroponim cel mai apropiat exemplu este din Tibiscum: *Neses* Ierhei (M. Moga — I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, nr. 37 = IDR, III/1, nr. 167). De relevat pentru Dacia nr. 76 (la Železnik), epitaful monumental pus, *D M Cl(audius) Valentinianus eq(ues) R(omanus) d(ecurio) IIII M AP Aur(eliae) Probille c(oniugi) c(arissimae) q(uae) vixit annos XVIIII b(ene)m(erenti) p(osuit)*, interpretat aici ca *d(ecurio) IIII (vir) m(unicipii) Ap(ulensis)*, important pentru relațiile intense interurbane și interprovinciale în Imperiul roman.

Partea a II-a, nord-vestul Moesiei Superior (S. Dušanić), p. 93—162, are în prealabil o introducere istorică amplă (p. 95—120), tratînd mai întîi numele și apartenența provincială a minelor romane din Kosmaj și din Rudnik; istoria și organizarea minelor romane; armata (din regiunea Kosmaj), menționînd șase cohorte auxiliare, dar de fapt mai puține, cum observă editorul; indigenii și străinii, la care se face observația că „en général, le tableau ethnique de la Šumadija et des régions voisines à l'époque préromaine et au début de l'époque romaine devait être très complexe, étant donné qu'on doit compter avec des indigènes d'origine illyrienne, thrace et celtique... Le groupe des noms thraces est le plus nombreux. Il se rapporte à des gens de langue et de culture grecques, qui ne pouvaient, par conséquent, être originaires du pays", ultima asertiune este tocmai *quod erat demonstrandum*, căci nu apare deloc probabil să fie imigrați din provincia Tracia (eventual din Moesia Inferior), cum afirmă editorul belgrădean spre a scăpa din ambuscada în care s-a vîrît singur prin afirmația că acești traci „nu puteau fi originari din nord-vestul

Moesiei Superior". Antroponimele trace sigure de aici sînt: *Mucatius* (*Cresces Mucati;* cf. AIIACluj-Napoca, 19, 1976, p. 414), *Dines*, *Bitio Biti*, *Auluzanus*, *Septimius* [*Au*]*lusanus*, *Dinicentus*, *Bardibalus* (?) și poate altele; dar *Diopanes* e grec; sigur illyre sînt: *Ceuna*, *Dasas*, *Dasius*, *Pinnes*, *Prorado*, *Zaca*, posibil *Gresa*(?); v. inscripțiile respective mai jos. La sfîrșitul introducerii istorice se prezintă descoperirile și topografia și se încheie cu considerații asupra monumentelor și inscripțiilor. Repertoriul epigrafic, nr. 89–178, ocupă p. 121–162. La nr. 90, prinosul lui *Cresces Mucati*, se observă: „la forme du monument, les noms propres et même, à ce qu'il semble, la graphie *Cresces* montrent qu'il doit s'agir d'un immigré venu d'une région habitée par des Thraces hellénophones...", asertiune ce este nu numai neverosimilă, ci chiar falsă, căci *Cresces* e o formă grafică ori fonetică „denasalizată" cunoscută în toate zonele Imperiului roman (ca *Vales* etc.), iar *Cresces Mucati* este un destul de bun localnic trac romanizat, cu autentic patronimic tracic. Foarte verosimilă apare în schimb afirmația autorului-editor „*Crescens* qui porte un nom latin fréquent chez les Thraces, pourrait bien être le père du dédicant de *94*", care este *M. Aur*(*elius*) *Crescentio*. Nr. 91, *Dines Celsi*, „le dédicant porte un nom thrace banal; le nom patronymique peut, mais ne doit pas être d'origine thrace (cf. Beševliev, *Untersuchungen PNT*, p. 34)", asertiune absolut neverosimilă: *Celsus* e nume exclusiv roman (purtat de unii traci, ca și de alți provinciali ai imperiului, dar nu este tracic si nici nu poate fi comun latino-italic și traco-getic din motive etimologice-comparative). Nr. 94, este remarcabilă formula sacră cu repetiție *IOM Iupiter*. Nr. 108, un *M. Ulpius Terentius* (cu un gentiliciu aplicat în loc de cognomen) poate să fie roman sau romanizat din *Terens*, *Teres* tracic. Nr. 113, inscripție votivă în grecește dedicată de un *ΑΥΛΟΥΖΑΝ*[*Ι*]*ΟC*, nume tipic tracic, la cazul nominativ, ca subiect în propoziția epigrafică. Nr. 115, e remarcabilă forma populară fonetică a apelativului *vetra* (*no*) din care derivă romanicul-românesc *bătrîn*. Nr. 119, la *c*(*ohors*) *II Aur*(*elia*) *n*(*ova*) *Sacor*(*um*), care era alcătuită (recrutată) și numită — cum se admitea îndeobște — după o poporație-trib din provincia Dacia, editorul din a. 1976 scrie: „il est difficile d'admettre la présence de cette cohorte au Kosmaj (p. 105). La lecture *S*(*everae*) *A*(*lexandrianae*) *cor*(*nicularius*) nous paraît préférable...", deci unitatea auxiliară *cohors II Aurelia nova Sacorum* ar fi desființată pe plan epigrafic, „radiată" din repertoriul de unități auxiliare ale armatei romane a imperiului. Nr. 121, la cognomen *Bardibalus*, illir (după Ant. Mayer), tracic eventual după editorul din 1976, care citează în acest sens (după D. Detschew, 1957) dintr-o inscripție greacă de la Olbia antroponimul *Uarzbalos*; dar atare nume „barbar" (evident scytho-sarmatic) nu poate servi în sprijinul „tracismului' de atribuit balcanicului *Bardibalus* ce rămîne echivoc: il liric sau trac, mai probabil totuși a doua eventualitate din cauza structurii lui de antroponim compus bimembru indo-european. Nr. 122, *Zaca Vaenti*, al doilea nume corectat de noi în 1969 (*Illirii*, p. 163 și 265) și de A. Mócsy (*Moesia Superior*, 1970, p. 140) în *Va*(*l*)*enti*- (roman-latin, nu illir), emendare declarată de editorul singidunens din 1976 ca ceva „à tort", considerînd deci numele ca neroman (*Vaent*-), iar pe *Zaca* probabil celtic [?]. Nr. 126, *P. Covirio Gentili Trevero*, *P. Covirius Optatus frater fecit*, remarcabili cei doi „Treveri" în Moesia danubiană, pentru care se poate menționa un exemplu identificat recent în Dacia la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: ... *Macrinus civis Trever*, *Attius Valens et Carantius Germanus* (Apulum, 14, 1976, p. 441–444), ca și utilizarea cu funcție de gentiliciu (nume de familie) în sistemul roman a celticului *Covirius* cu *cognomina* romane (*Gentilis*, *Optatus*). Nr. 130, numele *Pusia* poate să fie greșit incizat ori citit în loc de *P*(*l*)*usia*, iar *Diopancti Dionisi* în nord-vestul Moesiei romane sînt ambele nume neaoș grecești: *Diop*(*h*)*anes* și *Dionysius* (ca și eventuala *Plusia*), cum am arătat încă în 1957, apoi în 1969 (*Illirii*, p. 74). P. 145, „Detaschew" este savantul bulgar adesea citat Detschew. Nr. 150 este o interesantă stelă funerară bilingvă cu *D M* și continuînd cu versuri grecești.

Excelente hărți și planuri orientează ușor și limpede in teren: Singidunum și nord-vestul Moesiei Superior (p. 20), orașul Singidunum—Belgrad (p. 92–93), zona Kosmaj (p. 112–113), Rudnik (p. 114).

I n d e x se prezintă bine alcătuit: la nume proprii (antroponime, p. 163–166) sînt date împreună, o singură suită, *nomina* (gentilicii) cu *cognomina*, iar la acestea din urmă se indică exact ce *nomen* și *praenomen* are (dacă are).

La „principales c o n c o r d a n c e s" (p. 169–171) totul este axat pe nr. 1–178 ale prezentei colecții de „Inscr. de la Mésie Supérieure" urmînd pe coloane alăturate: CIL (III), Jahresh., Spomenik și „Varia"; dar lucrul trebuia făcut tocmai invers, cum se uzitează și e util-necesar, căci vechile publicații trebuiau dispuse în tabele cu an-volum, număr sau pagină în dreptul cărora să fie indicate numerele din IMS, spre a găsi direct și ușor pe cele dintîi la cele din urmă.

Asemenea observații de amănunt cu mici rectificări-completări nu scad mai nimic din valoarea fundamentală și utilitatea de prim rang a impozantului volum I al *corpus*-ului epigrafic iugoslav al Moesiei Superior, căruia-i

urmă succes în continuare în încheierea tuturor celor şase volume ce vor constitui surse de informare şi instrumente principale de lucru pentru cunoaşterea culturii şi romanităţii în provincia vecină „soră" a Daciei; romanizarea acesteia din urmă era strict legată şi condiţionată de Moesia Superior, ca de o largă punte de pătrundere a culturii greco-romane în limbă latină dinspre Italia prin Dalmatia către provincia carpato-dunăreană.

I. I. Russu

EMILIAN POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, Edit. Acad., 1976, 438 p., 372 fig. în text (desene), 84 pl., 203 fotografii, 1 hartă.

O lucrare temeinică, în care să fie adunate şi prezentate sistematic, ilustrate şi comentate la nivelul exigenţelor ştiinţifice actuale toate inscripţiile tîrzii din România, datînd din secolele IV—VII şi următoarele, pînă în plină epocă feudală (secolul al XIII-lea), era de multă vreme resimţită în documentarea de specialitate privind istoria noastră naţională şi chiar a sud-estului european. De mult era nevoie de o asemenea lucrare, spre a completa fondul documentar de natură arheologică, numismatică, literară-narativă etc., pentru o epocă mai puţin cunoscută, dar de maximă importanţă în contextul etnogenezei românilor şi al intrării lor, ca popor deplin constituit, pe arena istoriei din sud-estul Europei. Dar iată că această lacună a fost înlăturată prin cartea cunoscutului epigrafist Emilian Popescu, apărută în cinstea Congresului internaţional de tracologie, ţinut în toamna anului 1976 la Bucureşti, carte care—subliniem din capul locului — prezintă o remarcabilă valoare documentară-ştiinţifică.

Lucrarea se încadrează în efortul general al specialiştilor din ţara noastră, concretizat în prestigioasa operă de editare a tuturor inscripţiilor antice (latine, greceşti, palmirene) descoperite şi cunoscute pînă acum pe teritoriul României, operă colectivă de mari proporţii, ce se înfăptuieşte sub egida Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, prin grija şi competenţa eminenţilor istorici-epigrafişti D. M. Pippidi (Bucureşti) şi I. I. Russu (Cluj-Napoca).

Socotim notabil faptul că, în cadrul acestui important „corpus naţional" — care constituie un vechi deziderat pentru studiile istorice de la noi — a apărut deja, în 1975, primul volum din *Inscripţiile Daciei Romane* (alcătuit integral de I. I. Russu), al doilea (Oltenia şi Muntenia) şi al treilea (mărturiile scrise din Banat), sînt pe cale de apariţie, iar al patrulea, cu inscripţiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi zona înconjurătoare se găseşte într-un avansat stadiu de redactare. Dacă mai adăugăm că sînt în lucru cîteva fascicule cu monumentele epigrafice eline şi latine din Dobrogea (secolul al V-lea î.e.n. — secolul al III-lea e.n.) întregim imaginea de ansamblu asupra activităţii rodnice şi de mare răspundere ştiinţifică-profesională ce se desfăşoară la noi în această ramură de bază a istoriei.

Pe atare fundal de muncă creatoare, închinată descifrării trecutului istoric al poporului român şi a sud-estului european totodată, se plasează organic lucrarea lui Emilian Popescu, alcătuită după mai mulţi ani de muncă perseverentă, de pertinente investigaţii şi studii de specialitate în ţară şi străinătate.

În ceea ce priveşte conţinutul, volumul de faţă, editat în condiţii tehnice vrednice de relevat, cuprinde toate inscripţiile greceşti şi latineşti, însemnări de orice fel (făcute pe piatră, metal, ceramică, sticlă, os sau chiar trasate cu vopsea pe vase ceramice — *dipinti*), ieşite la lumină pe teritoriul României şi databile de la Diocletian (284—305) pînă la începutul secolului al XIV-lea. Inscripţiile sînt grupate după provincii istorice (Dobrogea Oltenia, Banat, Transilvania, Muntenia, Moldova), iar în cadrul acestora pe localităţi (antice sau moderne), ţinîndu-se seama totodată de cronologia şi caracterul lor (votive, onorifice, funerare, *instrumentum*). Sînt adunate la un loc 447 de documente epigrafice, publicate sau inedite, însoţite fiecare în parte de bibliografia aparţinătoare, informaţii privind locul de păstrare, starea de conservare, datele tehnice şi condiţiile descoperirii, de ilustraţia necesară (fotografii sau desene) şi de un scurt, dar substanţial, comentariu epigrafic-istoric.

După o scurtă dar lămuritoare *prefaţă* a prof. D. M. Pippidi, in *introducere* autorul face un studiu substanţial, în care sînt relevate şi comentate problemele mai importante ridicate de documentele epigrafice. Aparatul critic şi *indicele* foarte diversificat (pe împăraţi şi familia lor, şefi ai triburilor migratoare, divinităţi, antroponime obişnuite, termeni militari şi administrativi, de calendar, pentru măsuri şi greutăţi, numiri geografice, anumite fenomene de grafie şi limbă), tabelul de concordanţă al numerotării inscripţiilor cu numerele din alte publicaţii şi trimiterile din text la excelentele fotografii ale pieselor epigrafice facilitează considerabil utilizarea eficientă a cărţii de către cercetătorii interesaţi.

Cît privește datările, în cazul materialelor epigrafice lipsite de elemente de datare precise, autorul a încercat și în mare măsură a reușit, să fixeze cronologic, restrîns sau mai elastic, fiecare inscripție, după criteriile interne sau externe obișnuite (nume de persoane, instituții, forma literelor, ornamentația monumentului, felul de redactare a textului), iar pentru însemnările pe ceramică a recurs și la indicațiile oferite de contextul arheologic. În urma acestei operații de încadrare în timp a fiecărei epigrafe, unele datări anterioare au fost menținute, altele respinse ori corectate prin adoptarea unor soluții cronologice mai bune, rezultate din studierea unui material epigrafic mai bogat și variat.

Cum e și normal, textele din cuprinsul volumului au o valoare extrem de inegală, mergînd de la un simplu semn zgîriat pe ceramică pînă la inscripții monumentale, de zeci de rînduri, dăltuite elegant în piatră. Unele conțin simple însemnări cotidiene, mărci de fabricație, semne pentru indicarea greutății sau capacității. Altele, în schimb, sînt pline de sevă istorică. Dar, indiferent de bogăția sau zgîrcenia informației, toate categoriile de inscripții luate împreună, plasate în timp și spațiu, furnizează date de un inestimabil interes documentar-științific. Ele oferă informații valoroase, adesea unice, despre evenimente istorice, activități constructive, despre viața social-economică, administrativă, cultural-religioasă din Imperiul romano-bizantin și despre raporturile acestuia sau ale popoarelor autohtone cu populațiile migratoare. Găsim date concrete legate de activitățile comerciale interne sau externe, reglementarea vieții economice, garantarea valorii intrinsece a monedelor sau obiectelor de aur (Crasna, Feldioara, Tomis), precum și informații prețioase, mai ales în inscripțiile din secolele IV—VI, referitoare la cler și la stratificarea socială din unele orașe dobrogene și dunărene (Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani, Sucidava).

Însemnătate particulară prezintă și materialele epigrafice care conțin informații despre trecerea la creștinism, organizarea bisericească și propagarea noii religii, pentru că ele aparțin în primul rînd, și în covîrșitoarea lor majoritate populației autohtone, stabile. Se pomenesc frecvente fapte din traiul de toate zilele și se exprimă gîndurile unor familii sau grupuri sociale despre viață și moarte, despre credința în nemurirea sufletului ori alte idei mitologice-religioase. În secolele IV—VI este vremea cînd creștinismul și-a pus amprenta pe mentalitatea oamenilor și multe din formulele epigrafice reflectă acest fenomen. În primele veacuri, religia creștină — se știe — a fost primită mai întîi de oamenii pămîntului, nu de triburile „barbare" imigrate, fapt din care rezultă incontestabil că istoria creștinismului în ținuturile ponto-dunărene-carpatice se confundă de fapt cu însăși istoria greco-daco-romană. Inscripțiile paleocreștine descoperite în Dobrogea, de-a lungul Dunării inferioare, în ținuturile de la sud și est de Carpați, ca și cele găsite în Transilvania și Banat, constituie veritabili piloni de susținere ai tezei continuității populației romanice și a etnogenezei românești în spațiul geografic carpato-dunărean, determinat astfel istoric ca și pe baza altor documente.

Prin comparație cu toate celelalte regiuni, Dobrogea a dat numărul cel mai mare de inscripții pentru întreaga perioadă luată în considerare, ca urmare a situației sale istorice aparte, dealtfel binecunoscută.

Continuitatea populației romanice pe teritoriul României în epoca de trecere de la antichitate la feudalism iese clar în evidență din numeroase inscripții cuprinse în lucrare. Inscripțiile latinești din secolele IV—VI aflate în Oltenia (Sucidava, Slăveni, Romula, Desa, Drobeta), Banat (Dierna, Băile Herculane, Mehadia, Gornea, Pojejena de Sus etc.), Transilvania (Biertan, Micia, Potaissa, Napoca, Crasna, Feldioara, Poian, Tg. Secuiesc, Apahida), Muntenia (Turnu Măgurele, Socetu, Curcani) și din Moldova (Poienești, Bîtca Doamnei, Trușești, Dănești, Adjud), fără a mai vorbi de Dobrogea din secolul al VII-lea încoace — inscripții pe piatră, metal, dar mai ales pe vase de ceramică și pe diferite obiecte de uz curent-gospodăresc ori de cult —, dovedesc prezența masivă și activitatea productivă a populației romanice, atestată și de alte categorii de documente istorice. În același timp, unele materiale epigrafice arată în spațiul carpato-danubian prezența triburilor imigrate și raporturile lor cu autohtonii.

Un interes particular prezintă faptul că marea majoritate a inscripțiilor, eline sau latine, sînt redate nu în limba cultă, ci în graiul popular cotidian, cu particularitățile sale gramaticale, situație care furnizează o bază documentară de prima mînă pentru istoria celor două limbi clasice, dar și pentru evoluția unor forme ale cuvintelor transmise din latină în limba română. Așa, bunăoară, într-o inscripție de la Tomis întîlnim forma populară latină *cinque* (=*quinque* !), formă care a dat în limba română *cinci* (*cinque* în italiană, *cinq* în franceză). În alte inscripții (de la Tulcea, Dunăreni, Ulmetum etc.) sînt prezente fenomene fonetice relevante în explicarea trecerii unor forme din latina vulgară în română, cum ar fi *annis*>*ani*, *oculus-oclus*>*ochi*, *mensa, mesa*> *masă*, unele rezultate și din tendința de unificare a cazurilor într-un caz general de plural, cînd regimul gramatical clasic al prepozițiilor *ad*, *in*, *pro* nu se mai respecta. Fenomenele de limbă din textul inscripțiilor au fost atent observate și comentate de autor, în măsura cuvenită.

Prin locul de proveniență, limba și particularitățile ei, prin conținutul legat de variate aspecte ale vieții publice sau private, inscripțiile fac o dată mai mult dovada raporturilor neîntrerupte, pe multiple planuri, între romanitatea de la nordul Dunării inferioare și Imperiul romano-bizantin, între diferitele regiuni și comunități de populație ale aceleiași romanități orientale.

Fără îndoială că în cuprinsul lucrării se mai pot găsi unele inconsecvențe ori inadvertențe, iar la unele materiale epigrafice se pot discuta chestiunile de onomastică, datarea, lectura, bibliografia și anumite aspecte din comentariul istoric. Dar caracterul minor al acestora nu umbrește valoarea reală a cărții și nu alterează în general conținutul ei documentar, deosebit de prețios.

Mergînd mai mult pe linia punerii în lumină a ceea ce este pozitiv și reprezintă un aport în materia de specialitate, putem spune fără ezitare că ne găsim în fața unei lucrări de bază, prima lucrare care cuprinde toate inscripțiile tîrzii din Dobrogea și din celelalte ținuturi ale țării noastre. Operă de culegere atentă și analiză minuțioasă a documentului, de acribie epigrafică, de valorificare a datelor istorice cuprinse în inscripțiile editate, cartea lui Emilian Popescu aduce o apreciabilă contribuție la mai buna cunoaștere a unei importante epoci a istoriei naționale. Ea face totodată legătura între volumele amintitului „corpus național" de inscripții antice propriu-zise și documentele medievale românești din cunoscuta colecție *Documenta Romaniae Historica*. În felul acesta, datele scrise de orice fel, documente directe nealterate, referitoare la pămîntul românesc, editate integral și la nivel științific superior, vor acoperi în chip fericit aproape două milenii de istorie.

D. Protase

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ActaAntHung	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaArchCarp	— Acta Archaeologica Carpatica, Cracovia.
ActaArchHung	— Acta Archeaologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
AD	— Analele Dobrogei, Constanța.
AISC	— Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AJPh	— American Journal of Philology.
AO	— Arhivele Olteniei, Craiova.
Apulum	— Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
Archeologija-Varșovia	— Archeologija. Rocznik IHKM, Wroclaw-Varșovia-Cracovia.
ArchÉrt	— Archaeologiai Értesitö, Budapesta.
ArchRozhl	— Archeologicke Rozhledy, Praga.
ArcheologijaSofia	— Arheologija, organ na arh. institut i muzej, Sofia.
ArhMold	— Arheologia Moldovei, Iași—București.
AUI	— Analele Universității „Al. I. Cuza", Iași.
AusgrFunde	— Ausgrabungen und Funde, Berlin.
BCMI	— Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BerRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main.
BMI	— Buletinul monumentelor istorice, București.
BonnerJahrb	— Bonner Jahrbücher, Bonn.
BOR	— Biserica ortodoxă română, București.
BullInst ArchLondon	— Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London, Londra.
Carpica	— Carpica, Bacău.
CIRA	— *Corpus iuris romani anteiustiniani*.
CQ	— Classical Quarterly, Oxford.
CVA	— *Corpus Vasonum Antiquorum*.
Dacia	— Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957...
DID	— Din istoria Dobrogei, II, București, 1968, III, București, 1971.
ED	— Ephemeris Dacoromana, Annuario della Scuola Romena, București-Roma.
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
FHDR	— Fontes Historiae Daco-Romanae.
ForschVolksLandeskunde	— Forschungen zur Volks- und Landeskunde, București.
GlasnikSarajevo	— Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosni i Hercegovini, Sarajevo.
IOSPE	— V. Latîșev, *Inscriptiones Orae Ponti Euxini*, Petersburg, 1908.
IzvestijaSofia	— Izvestija na Archeologiceskija Institut, Sofia.
IzvestijaVarna	— Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Druzestvo, Varna: apoi Izvestija na Narodnija Muzej Varna.
JahresschriftHalle	— Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle.
JÖAI	— Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Viena.
JPEK	— Jahrbuch für prähistorische und Ethnographische Kunst.
JRS	— Journal of Roman Studies.

Materiale	— *Materiale și cercetări arheologice*, București.
MIA	— Materialy i Issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
MIAChișinău	— Materialy i Issledovanija po arheologii, Chișinău.
MO	— Mitropolia Olteniei.
NEH	— Nouvelles études d'histoire, București.
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
PrzgladArch	— Przglad Archeologiczny, Poznan.
PZ	— Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RadVojvodMuz	— Rad Vojvodjanskih Muzea, Novi Sad.
RE	— Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.*
RESEE	— Revue des études sud-est européennes, București.
RevArch	— Revue Archéologique.
RevMuz.	— Revista muzeelor, București.
RI	— Revista istorică, București,
RIEB	— Revue International des Etudes Balcaniques.
RIR	— Revista istorică română, București.
RRH	— Revue roumaine d'histoire, București.
SA	— Sovetskaja Archeologija, Moscova.
SCA	— Studii și cercetări de antropologie, București.
SCIV (SCIVA)	— Studii și cercetări de istorie veche (începînd din 1974 : Studii și cercetări de istorie veche și arheologie), București.
SCȘIași	— Studii și cercetări științifice, Iași.
SlovArch	— Slovenská Archeologia, Nitra.
WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift.
ZborMuzBeograd	— Zbornik Radova Narodnog Muzeja u Beogradu.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

I. I. RUSSU, **Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123**, 1974, 123 p., 5,75 lei.

SILVIA MARINESCU-BÎLCU, **Cultura Precucuteni pe teritoriul României**, 1974, 172 p., 32 lei.

EUGEN COMŞA, **Istoria comunităţilor culturii Boian**, 1974, 272 p., 34 pl., 37 lei.

D. BERCIU, **Contribution à l'étude de l'art thraco-gète**, 1974, 240 p., 19 lei.

SUZANA DOLINESCU-FERCHE, **Aşezări din secolele III şi VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca**, 1974, 159 p., 14 pl., 21,50 lei.

D. M. PIPPIDI (sub redacţia), **Actes du IVe Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6–13 septembrie 1972**, 1974, 558 p., 76 pl., 50 lei.

D. TUDOR, **Les ponts romains du Bas-Danube**, 1974, 176 p., 9 lei.

ELENA BUSUIOC, **Ceramica de uz comun nesmălţuită din Moldova**, 1975, 90 p., 24 pl., 29 lei.

D. M. PIPPIDI, **Scythica Minora, Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire**, 1975, 314 p., 24 pl., 38 lei.

* * * **Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania**, 1975, 324 p., 30 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, I, 1975, 287, p., 2 pl., 31 lei.

PETRE I. ROMAN, **Cultura Coţofeni**, 1976, 216 p., 1 pl., 34 lei.

EMILIAN POPESCU, **Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România**, 1976, 451 p., 42 pl., 63 lei.

D. PROTASE, **Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie**, 1976, 115 p., 24 pl., 25 lei.

M. MACREA şi I. GLODARIU, **Aşezarea dacică de la Arpaşu de Sus**, 1976, 112 p., 5 pl., 8,25 lei.

I. I. RUSSU, **Elemente traco-getice în Imperiul roman şi Byzantium**, 1976, 184 p., 19,50 lei.

R. VULPE, **Studia Thracologica**, 1976, 336, p., 26 lei.

* * * **Thraco-dacica**, 1976, 351 p., 48 lei.

AL. SUCEVEANU, **Viaţa economică în Dacia romană, Secolele I–III e.n.** 1977, 177 p., 28 lei.

SCIVA, tomul 28, nr. 3, Bucureşti, 1977, p. 295–466

I.P.I.—c. 7846

Lei 25

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Pris d'un abonnement annuel : $ 20.
Toute commande de l'étranger sera adressée à ILEXIM, departamentul import-export, presă, P.O. Box 136 – 137, telex 11226, str. 13 Decembrie nr. 3, Bucureşti, România, ou à ses représentants à l'étranger.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
71021, Calea Victoriei nr. 125, Bucureşti
tel. 50. 76.80